Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed
Journal No. 47026

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XI, Issue - II,
March - August - 2023
English / Marathi

Impact Factor / Indexing
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

AJANTA
PRAKASHAN

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XI Issue - II March - August - 2023

English / Marathi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"IDEAL"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IDEAL - ISSN 2319 - 359X - Impact Factor - 7.537 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Mehryar Adibpour
Faculty of Computing London
Metropolitan University,
Holloway Road, London.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science,
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Altaf Husain Pandi
Dept. of Chemistry University
of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Ramdas S. Wanare
Associate Professor & Head Accounts & Applied Stat,
Vivekanand Art's Sardar Dalip Sing Commerce
& Science College Samarth Nagar, Aurangabad (M.S.)

Dr Harish Kumar
Assistant Professor Department of History,
Mangalayatan University, Extended,
Ncr 33rd Milestone, Mathura - Beswan
Aligarh (U.P.) 202146.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd),
Dept. of Economics, Shivaji University,
Kolhapur - (M.S.) India.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean School for Environment Science,
Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar University
of Raebareily, Lucknow- India.

Dr. Joyanta Barbora
Head Dept. of Sociology University of
Dibrugarh- India.

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D., SNJB College of Pharmacy,
Neminagar, Chandwad, Nashik (M.S.) - India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. of Physics,
University of School of Sciences,
Gujarad University, Ahmedabad- India.

Dr. Binoy Musahary
Department of Political Science,
Nalbari College, Nalbari Assam, P. O. Bidyapur.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. of Computer Science and Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. S. Jeyakumar
Assistant Professor, PG & Research Department of
Commerce, P. M. T. College, Melaneelithanallur,
Sankarankovil Tirunelveli, Tamil Nadu.

Dr. P. S. Buvaneswari
Asst. Professor of Commerce,
University of Madras Chepauk, Chennai-05.

Dr. (CA) Subrahmanya Bhat K. M.
Principal, Department of Commerce,
Swami Vivekananda College, Borim Ponda, Goa.

Dr. G. B. Lamb
Associate Professor & Head,
Department of Mathematics
Baliram Patil College, Kinwat, Dist.Nanded. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. Priyanka A. Masatkar
Assistant Professor, Dept. of Botany,
Ghulam Nabi Azad Arts Commerce and
Science College, Barshitakli, Akola, Maharashtra.

Dr. Dhirajkumar S. Kotme
Head, Department of Marathi,
Jaikranti Airts & Com. Sr. College,
Latur. (Maharashtra)

Dr. K. H. Shinde
Principal,
Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya,
Savlaj, Tasgon, Sangali. (M.S.)

Dr. B. D. Awghade
Vice Principal,
Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya,
Savlaj, Tasgon, Sangali. (M.S.)

Dr. S. V. Panade
IQAC Coordinator,
Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya,
Savlaj, Tasgon, Sangali. (M.S.)

Dr. B. D. Rajage
Librarian,
Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya,
Savlaj, Tasgon, Sangali. (M.S.)

Dr. S. T. Kadam
Head, Department of Hindi,
Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya,
Savlaj, Tasgon, Sangali. (M.S.)

Dr. B. M. Magdum
Head, Department of Marathi,
Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya,
Savlaj, Tasgon, Sangali. (M.S.)

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

From Principal's Desk

Dr. K. H. Shinde
(M.A.,M.Phil.,Ph.D.)
Chief Editor

Shri. Raosaheb Ramrao Patil Mahavidyalaya, Savlaj has been established in 1991 by Rayat Shikshan Sanstha, Satara with the view to impart higher education to the needy aspirants of the rural area from Tasgaon taluka. Our college has very excellent academic tradition. We always organize various co- curricular and extra- curricular to develop the latent attributes of the faculty and students.

The subject History has been taught to the first and second year students at under-graduate level of Arts faculty. I am very happy that department is organizing Two Days National level seminar on "Rethinking and Rewriting History of Women Freedom Fighters special reference to Western Maharashtra." Sponsored by ICSSR, New Delhi. I am very much sure that the discussion which takes place in the seminar will help the middle class and downtrodden people. In this Two Days Seminar scholars have presented their research papers with comprehensive analysis on "Rethinking and Rewriting History of Women Freedom Fighters special reference to Western Maharashtra."

I admire the faculty of our teaching and non teaching staff, who always contribute for the success of every academic activity.

Editorial

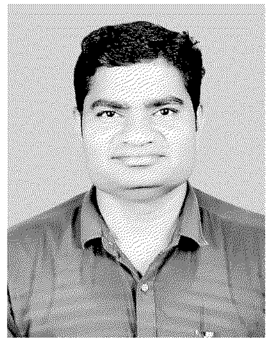

Dr. Santosh Babare
Executive Editor

It really gives me great pleasure to place the Research Proceeding in yours hands. The proceeding is based on Two Days National Seminar on "Rethinking and Rewriting History of Women Freedom Fighters special reference to Western Maharashtra." sponsored by ICSSR, New Delhi which is organized by Department of History, Shri. Raosaheb Ramrao Patil, Mahavidyalaya, Savlaj.

In order to bring the educationally backward youths of rural areas in the main stream of education, Padmbhushan Dr. Karmaveer Bhaurao Patil established Rayat Shikshan Sanstha,satara. Our college was started in 1991.The Department of History organizes various functions all the time keeping students and society at its centre all the time keeping students and society at its center. This National Seminar is also arranged by taking points into account.

Especially, the expressed by Hon'ble Prin. Dr. Shivling Menkudale (Joint Secretary (H.Edn.) Rayat Shikshan Sanstha,Satara), Dr. R. S. More, Dr. Chandkant Chavan, Dr.Chandrkant Koligudde, Dr.Nalini Waghmare, Dr. Avnish Patil, are the real asset of this seminar. However, along with these thoughts, research papers of many other scholars are also included in this proceeding.

I cannot forget to thank Prin. Dr. K. H. Shinde and my colleagues Dr. Awaghade B.D., Dr. Rathod S. B., Dr. Rajage B. D., Dr. Pande S.V., Dr. Kadam S.T., Dr. Magdum B.M., Dr. Sutar A. P., Prof. Patil S.P.,Prof. Owal S.S.,Shri. Runor G.N., Shri. Patil S. J. as well as our college staff.

CONTENTS OF ENGLISH

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Contribution of Women in Indian Freedom Movement **Dr. K. H. Shinde**	1-5
2	Constructive Effects of Mahatma Gandhi's Revolutionary Views on Women **Dr. R. S. More**	6-9
3	Arya Samaj Contribution to Emancipation of Women in India **Dr. Nalini Avinash Waghmare**	10-18
4	Women Freedom Fighters of Maharashtra **Dr. Chandrakant Koligudde**	19-24
5	The Contribution of Women in Freedom Movement with Special Reference to Maharashtra **Dr. Santosh Babare**	25-29
6	Changing Trends of Pesants Movements in India **Dr. Raju Lokhande**	30-37
7	Artistic Responses to the Nationalism of Lokamanya in Maharashtra **Assist. Prof. Mahale M. B.**	38-44
8	Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education **Dr. Santosh Maruti Bhosale**	45-54
9	Superstitious Beliefs among Rural Youth **Dr. Vinod Kamble**	55-62
10	Critically Analysis the Role and Contribution of Godavari Parulekar in Warli Movement **Dr. Vidhate Ganesh Shankar**	63-74

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील तुफान सेनेचे योगदान **डॉ. मधुकर विठोबा जाधव**	१-७
२	लोकोत्तर स्त्री समाजसुधारक : पंडिता रमाबाई **डॉ. नागणे हणमंत बाळकृष्ण**	८-१४
३	स्वतंत्र भारताची रणरागिणी : हौसाताई पाटील **प्रा. डॉ. बिरू ज्ञानू राजगे**	१५-१७
४	वाशाहा (ता.-मोखाडा, जिल्हा-पालघर) येथील लेणी एक ऐतिहासिक स्थळ **डॉ. संतोष हनुमंत जाधव**	१८-२२
५	समाजसुधारक आणि महिला सबलीकरण : एक अभ्यास **प्रा .डॉ. कदम संतोष तुकाराम**	२३-२७
६	मलकापूर शहराचा आर्थिक विकास **प्रा. डॉ. सोनावले राजेंद्र रघुनाथ**	२८-३७
७	प्राचीन भारतातील वडार मजूर : एक दृष्टिक्षेप **जगन्नाथ बाबासो सावंत**	३८-४६
८	पश्चिम महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणा चळवळीतील पंडिता रमाबाई यांचे कार्य **श्री. जमादार फिरोझखान इमाम**	४७-५२
९	डॉ. रखमाबाई - एक अनोखे स्त्रीत्व **प्रा. कुंभार संध्या शिवाप्पा**	५३-५७
१०	उषा मेहता यांचे चले जाव चळवळीतील कार्य **डॉ. निळकंठ कामण्णा लोखंडे**	५८-६३
११	पश्चिम महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी स्त्रिया **प्रा. प्रिया अशोक क्षीरसागर**	६४-६६
१२	क्रांति वीरंगणा हौसाताई पाटील **प्रा. सचिन शंकर ओवळ**	६७-७०
१३	सातारा वस्तुसंग्रहालयातील तलवार : एक ऐतिहासिक अभ्यास **सौ. सुजाता सचिन देशमुख**	७१-७७
१४	हिंदू कोड बिल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **प्रा. विनोद किसन आखाडे**	७८-८१
१५	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे बदलते स्थान **प्रा. अमित अरुण कदम**	८२-८८

1. Contribution of Women in Indian Freedom Movement

Dr. K. H. Shinde
Principal, Shri. Raosaheb Ramrao Patil Mahavidyalaya, Savlaj.

Introduction

The place of freedom movement is very important in the history of modern India. The people of British India forced the powerful and well-armed British to leave India. The whole of India was a Buddha land and every citizen was filled with freedom. Every citizen was a bike of freedom. Indian women broke through social change and took part in the Indian freedom movement to continue the freedom struggle. The details of the work are as follows

Work in the Gandhi ERA 1930

Due to Mahatma Gandhi's characteristic knowledge and non-violent approach, various levels of society were included in Gandhiji's movement. Large participation of women was not a formality. In 1885 National Congress session held in Bombay, Madam Bhikaji Rustam Kamya was present along with Pandita Ramabai Anwarbai Kanitkar etc. who participated in the women's freedom struggle.

Women's Work in Bengal

Sarla Devi Choudhary, daughter of Maree Devi, daughter of Sarla Devi Choudhary, organized many meetings in many places to explain the importance of Swadeshi Mana and Sarkyacha in Bengal. It was preached by Hindu-Muslim. Sarla Devi wrote a poem urging the people of different parts of India to unite and face the freedom struggle. Sarladevi Lakshmi ran a shop and promoted Shodhishi goods.In 1904, she was awarded a gold medal for the manufacture of Kalam Vastra.

Contribution of women in Punjab

Purna Devi Tari Devi has done the work of keeping the flame of freedom alive in Punjab as in Bengal. He has also worked to raise money to help the jail inmates along with Swadeshi campaigns through Bharat Bhagini Hindi magazines

Contribution of women in Maharashtra

Like Bengal, Bihar, Punjab and Delhi, the freedom movement started vigorously in Maharashtra. Savarkar's sister-in-law of freedom fighter Savarkar participated in this. In 1901, Babarao Savarkar started the Mitra Samaj to bring the youth together in Nashik. It was through his efforts that the young woman's organization Atmanishnisha Murti Sangh was established. Jesus used to look after their work.

Rowlatt Act of 1919

In this movement, women as well as men are seen participating in protesting. Roulette Women like Sarojini Devi Naidu and Anusaya bin Avantikabai Gokhale have contributed to the opposition to the Act.

Non-Cooperation Movement of 1920

On 19th Congress and co-operation movement started. In various parts of India, women participated in processions and khadi campaigns. In Maharashtra, many women like Padmavati Anandibai जूगलीकर, Parubai Dastanee, Parvati Bai Dhakar have participated in various freedom movements of the country and tried to gather ground. Also in Mulshi satyagraha, women like Jayabai Bhoi, Saraswati Bhuskute, Annapurna Dari, Parvatibai Parchuri etc. did satyagraha in the face of police brutality. The tenacity and courage of women was evident. Common women did Satyagraha by joining the Satyagraha.

Simon Commission 1919

Demonstrations were held across India during the Simon Commission's visit to India, in which Mathurabai Bhapkar Metkar, Sarojini Devi Naidu, Ratan Bhai Mehta welcomed the Simon Commission with a black flag.

Satyagraha of salt

On April 6, 1930, the Salt Satyagraha was held. Many women participated in this along with men. Kamaladevi Chttopadhyay and Avantikabai Gokhale were the leaders of Satyagraha in Mumbai. Kamaladevi was arrested for continuing the fight unabated. At that time he said to continue the fight against the British rule till the end. The freedom of India will open the door to the freedom of the world.

Civil Disobedience and Participation of Women

Satyagraha of disobedience took place in India where there were seafarers. Where there was no coastline, unjustified disobedience was breached. The city of Mumbai was the center of

the Meet Satyagraha. In the civil disobedience movement, farmers and workers were the hands and feet of the Rashtriya Sabha. Such announcements were made in Mumbai. Satyagraha remained strong in Mumbai despite the government's repression. Therefore, as a representative of the Government of India, HB Haig, a senior officer, came to Mumbai-Pune in June. There used to be a traffic jam in front of thousands of people in the city. Gujarati speakers had a large participation in the movement. Due to this situation, business in the city has cooled down. The textile market had to be closed for months. In his remarks, Hagane mentioned that the Governor of Mumbai has repeatedly said that Mumbai is the biggest battlefield of civil disobedience.

A feature of Satyagraha in Mumbai was the large assembly of women. Prabhat Ferya was participating in the program with great enthusiasm and consistency, demonstrations in front of the foreign cloth sales center of Daru. Especially, Tarun and Shriya from the Parsi community also participated. Bhaidas and Bharoti Sitkar, Satyabhama Pulekar, Yashodabai Bh, Radhabai Apte, Anandibai Jogalekar Lakshmibai Thushi, Vimal Gupte, Padmavati Harvalik, and Prema Kantak Avantika Bai Gokhale, Gangabai Nakhwa participated in the movement along with men, never before had women participated in such a large movement.

Bilashi Satyagraha of Satara District

Bilashi village is today in Sangli district. The forest satyagraha of men and women of the village showed bravery. Farmers and disobedience brought a tree from the forest and hoisted the national flag on it and on the temple. The police of these 39 people, along with Baburao Charan Kara, who led the battle of Mudashi, endured the beating of the baton but did not give up the flag. Kranti Senana Patil 190 participated in the fight and brought awareness not only in Satara district but also in parts of Pune district.

Participation of women in Indian institutions

At the time of Indian independence, 700 women were lathi attacked in Viramgaon Satyagraha in May 1930. At that time, women participated in the freedom movement in Rajkot Limbodi in 1938-39. In Rajput, Kasturba Manebel and Mridula Sarabhai were arrested.

Participation of Women in Quit India Movement

On September 3, 1939, World War II began. The British dragged the country into the Great War without the consent of the Indian people. The Congress leaders found this very sad. He asked the provincial cabinet to resign. Accordingly, he resigned. In 1940, Mahatma Gandhi

launched the Personal Satyagraha Movement. Women participated in this movement. Women participated in the Jijau movement of 1942.

Women's Participation in the Pro-Government Movement

Women's participation in the anti-government movement and armed struggle in Bali in the United Provinces was particularly notable. Common women took on risky tasks like providing food, supplying arms, exchanging secret orders to the underground workers with great responsibility.

Involvement of Storm Troopers and Women

A Women's Department was also established under the leadership of Tufan Senet Captain Leelatai Patil. Women like Vithabai Pawar, Indumati Patankar, Kondabai etc. participated in it. These women participated in brave work. Hundreds of women from the families of Patil, Deshmukh and Inamdar joined Tufan Sena and the participation of women made the work of Sena special.

Contribution of revolutionary women

Two thousand rupees in Mahatma Gandhi's country and had responded. Binadasi, a student of Calcutta's Dissertation College, was in the middle of a graduation ceremony for the college, when Sir Stanley stood up to deliver the convocation speech, when Binada got up and emptied his pistol at the Governor. Her reaction to British rule was very eloquent. I am like shooting at imperialism. The governor is a symbol of the oppression of the great British power. Who kept 30 crores of my brothers and sisters in prison. Binala was sentenced to nine years imprisonment for the crime.

In Mumbai, many youths worked to deliver the bomb to the planned location. Patil was the leader of the Ghat Pathak action in the 1942 movement. Under his leadership, the court post office railway station of Ammalner was burnt. The central government passed martial law and imposed a fine of Rs 15000 on the village. Leelatai broke military law by taking public part. For this he was sentenced to serve in arms for seven and a half years. He was released from this punishment on the initiative of Krantisenani Patil. She later became the captain of the women's wing of the government's Tufan Sena.

Rajmati Birnale worked with Leelabai Bai in Tufan Sena. He used to go to Pune, Goa disguised as a man along with Bapu Lad Nagnath Anna Nayakwadi etc. to fetch the ammunition required for the army.

Conclusion

Thus women played a remarkable role in the struggle of Indian freedom movement. Khadi and swadeshi reached every house because of women. Like national level women like Sarojini Devi Naidu, Kamaladevi Upadhyay, Kasturba Gandhi, Suchita Kripalani, uneducated rural working women participated in the freedom struggle and contributed brilliantly. Indian women, trapped in the yoke of social slavery religious tradition for centuries, realized their responsibility in the freedom struggle and threw themselves into the freedom struggle and surprised not only India but the world. Hence, the contribution of women in the freedom movement is seen to be great.

References

1. Mahabharata Sadhana Press Pune 1989 Page No. 263 264 by Pradhan G Pra Swatantra
2. Maharashtra Valmiki 2011 Editor Tukaram Jadhav Page No. 185 186 187
3. Parangada Manorama Prakashan Mumbai Pune19 87 Page No. 119 on Joshi VM Agneepath
4. Gokhale Dana Karmaveer Baba Ram Savarkar Shri Vidya Prakashan Pune 1979 Page No. 68
5. Gokhale Dana Karmaveer Baba Ram Savarkar Shri Vidya Prakashan Pune 1979 Page No. 69
6. Modern Review Anganse 1910 Page No. 124.
7. Apte Paha Shree Gandhi Darshan Avigraha Prakashan Pune Pune 48 Page No. 95
8. Apte Bassari Gandhi Darshan Avigraha Prakashan Pune Pune 48 Page No. 96 97.
9. Dr.Pawar Jaisingrao History of Hindustan Freedom Movement Phadke Publication Kolhapur 1997 Page No. 162 63 64 65.
10. Grover BL A New Look on Modern Indian History Page No. 140.
11. 11 Dr Sardesai B N History of Modern India Page No.40.
12. Dr. Kolarkar Rago Independent Hindustan History Page No. 68.
13. Acharya Javadekar Modern India Page No. 77.
14. Prof. Kakade Nabha Prof. Aklujkar Lata History of Modern India Aksharlane Publication Solapur Page No. 198 199.

2. Constructive Effects of Mahatma Gandhi's Revolutionary Views on Women

Dr. R. S. More
Principal, Balwant College, Vita.

Social reformers were instrumental in promoting women's reforms in the 19th century. But in terms of women's movement, the period from 1920 to 1947 seems to be decisive. During this period, the movement for Indian independence had started in earnest. The Gandhi era had arrived. Gandhiji had taken the stand that as women are citizens of this nation, they should participate in the movement for the multifaceted freedom of men. The seed of revolutionary change in women's society is seen in their thinking.

Introduction

The generations before her have had to suffer a lot to get the freedom that woman breathes today. A lot has also been lost. As the doors of school open to women, they are beginning to realize their own power.

Realizing your transcendence is the first step to freedom. All of India seems to have a rude awakening at this turning point of women's awakening. This was the beginning of thousands of women power who came to the streets to come out of the four walls of the house and join the mainstream of the society, heeding the call of Mahatma Gandhi in the fight for Indian freedom. It is not at all because of the emotional challenge that so many women joined the freedom struggle. The background was being prepared for the last 50 years. The immense efforts of the reformers and the constructive response of women to them, remarriage, laws passed in favor of women, women's education, women's sense of their own potential, women's unity awakened in them. Awakened patriotism, the routine happenings, had begun to bring women out of the darkness of ignorance. Women's participation in the freedom movement over the next 30 years brought many new insights to women.

Gandhiji gave a new foundation to national life. Brought unprecedented awareness in the country. Hindu culture will take a new turn. It gave India a place of honor in the world. This cannot be denied. Other countries are also getting inspiration from Gandhiji today. This should

be taken into consideration. Therefore, considering the social and political as well as cultural implications of Gandhiji's revolutionary thoughts on women is the need of the hour even today.

Gandhiji's revolutionary thoughts about women In the freedom movement started by Gandhiji, he tried to involve women in his national work to improve the society in India. Seeing the social condition of that time and the position of women in it, he presented women as an important unit for improving the society and tried to create their awareness while bringing equality between men and women. Thoughts and actions in terms of how to break the private enclosure of homes without denying or covering and the unannounced curfew of women in public life are clearly seen in Gandhiji's thinking.

Gandhiji advised the women to work in the form of service in Asma and involved the women in the ashram and the community. It is said that special qualities of Sri Jagurti begin with Gandhi Yuga because Gandhiji did great work.

Gandhiji impressed upon the minds of women the importance of social life, education is the need of character and efficiency is necessary for life. There is no reason for her to be dependent. There is no rule that the leadership of the society should be in the hands of men. Mr. Sri can make his life and earn according to his wishes. He is trying to create a social feeling among women by saying that men have made the life of women as solitary and artificial. Mutual cooperation among women is very necessary. Think of the Ashram as your own family and prepare for the world family through it Shri Sevikas are needed today because the key to Swarajya is in their hands.

Gandhiji's Broad Thoughts on Women's Education - Regarding women's education in India, he said that along with high school and intermediate education, women should get teachers to integrate with civilization and culture so that they can earn their living, they do not need to depend on others. The women will be freed from social, economic and psychological constraints as their innate art and industry base will become financially prosperous.

May our country move forward. to give women a place of dignity in the society of men, to develop a sense of respect for women, to develop an awareness of the good qualities in women, to recognize the power in them. At the same time, they believe that happiness is much better than men, while they also consider the thoughts that go towards Sri Mukti. The position of superiority given to women by men is a tool of their geopolitics. Due to this, women, who are half of the society, are seen as sold out. Therefore, they are responsible for the Indian religious

and social system. It is the culture that gives a venerable position to women as goddesses and mothers in the age of time, women who have been considered as weak and do not like freedom; therefore they are given a lower status. Gandhiji seems to approve of the right of widow remarriage and divorce. Considering the life work of Mahatma Gandhi and his revolutionary thoughts about women, his superiority is clear.

Constructive Change in Women Life due to Gandhian thought

1. During the decision period of the Gandhi era from 1920 to 1947, middle-class educated women took to the streets for foreign cloth Holi in a program of non-violent non-cooperation alongside men in the freedom movement.
2. In 1930's Dandi Yatra, Pketing, Satyagraha, Civil Disobedience Movement, women took part in large numbers. During this period, it was seen that a new Indian woman was born, physical labor and self-reliance. Shri Gandhi ji combined the *Shri Das Vimochana* movement with political agitation thus women entered active politics From behind the curtain of the screen all the women from the upper elite to the Kamgar Shri came directly to the streets and this gave them new strength and confidence.
3. Organizations formed at the national level National Council of Women India Association and Akhil Bharatiya Mahila Parishad of 1927 etc.
4. This Mahila Parishad of 1927 was a comprehensive organization of educated women to raise voice against social injustice for individual freedom equality. Kamaladevi Chattopadai Sarojini Naidu, Madhu Lakshmi Reddy, Vijayalakshmi Pandit Amrita Kaur, etc. were among the leaders of the organization.
5. It was during the Gandhi era that Tarabai Modak Anutai Vagh Gangutai Patwardhan left their mark on the work of Sri Shikshan.
6. The work of mathematics education was also led by Jayabai Chaudhary Anjanabai across the country, Tar Lakshmibai Naik, Shantabai Dani,
7. In the field of literature and art, it is seen that Girjabai Kelkar Anandibai Shirke Kamalabai Tilak Maltibai Dandekar Indira Bhagwat has flourished.
8. Hirabai Badodekar established her own theater organization in 1926. Many women like Durga Khoti, Indirabai Wadkar, Shanta Apte, Shamla Majgaonkar, Hirabai Zaveri were incarnated in Shree Srishti.

9. Anandibai Shirke became the Honorary Magistrate, Chimabai Vishka became the first Professor of Gynecology in 1937 and Gitabai Gadgil became the first Maharashtrian Sri Aviman in 1940. All fields were occupied by women.
10. Shri Krishna was involved in Gandhiji's politics in such a way that the idea of equal rights for women was well accepted in the Congress, hence the campaign for women to represent themselves during the period 1922 to 28. Gandhiji also advised men to adopt Sri Uttara's approach so that women do not have to compete with men.

Meaning 1920 to 1947 Gandhi Vacha was a period that inspired the co-awareness of women in the pre-independence period. During this period, women not only participated in the political movement but also proved their ability in many fields such as social education, art, literature and science. It seems that it has been proven to live against the injustice that has been happening. The work of raising the self-esteem and courage of women is definitely the result of Mahatma Gandhi's revolutionary thoughts about women.

References

1. Dainik Loksatta *Chaturanga* Purwani Lekh Bhau Tham Aarti Saturday 17th January 2015.
2. Mahatma Editor named Gandhiji Rai K Nikar Saheb Anil Kinikar Diamond Publication Pune January 2012. Page No. 31
3. Mr. Surorana Watchal Vidyut Bhagwat Pratima Prakashan Pune 2004 Post No. 251.
4. Gandhiji W. W. Google.Com In Shri Wadi Vikha And Critical Invitation Doctor Sobha Patil Shrivardhan Publication No 574 Pune Page No. 50, 52, 83, 84.
5. Mallinath Anjalikar Suvidhya prakashan March 2017 page No. 5.
6. Mahatma Gandhi Darubandi Shikare dan Mahatma Gandhi Memorial Fund Pune 1963 page No. 55.

3. Arya Samaj Contribution to Emancipation of Women in India

Dr. Nalini Avinash Waghmare
Assistant Professor, NISS (History), Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune.

Introduction

The origion of the contemporary women's movements in India is often stressed to the social reform movement within the Hindu fold in the last century. Social reformers like Raj Ram Mohan Roy, Swami Dayanand Saraswati, Ishwarchandra Vidyasagar, Mahadev Govid Ranade, Behramji Malbari, raised their voices against the prevailing religious and social customs subjugating women.[1] The status of women has remained low since time immemorial. There is no record history to explain the answer to how and why women got to receive secondary position in the society. Indian women are inheritors of a very complex pattern of social models and cultural ideals. Some of the most acrimonious and emotionally charged debates of the nineteenth century round precisely those issues which signified women's oppression and their poor position. Inevitable, the perceived indicators of women's low status like purdha, sati, female infanticide, child marriage and enforced widowhood-formed essential items in the agenda of attack of almost all the major reformers of the ninetieth century India, whether they belong to the Brahma Samaj of Bengal and eastern India indifferent to the fact that, the Arya Samaj of North India or the Prathana Samaj of Maharashtra and Western India. The problem of women received the attention of social reformers right from the beginning of the nineteenth century.[2]

Dayanand was a Vedic scholar, a dialectician and a social reformer philosophy; he is entered to consideration in the history of Indian political independence. His commentaries on the Vedas written in Sanskrit and translated by his assistants in Hindi, his crusade for the down – trodden people and women, and his stress on education gave a new vitality and strength to the Indian people. As a champion of social justice he taught the rehabilitation of the socially and economically down – trodden. He sang the glories of Swarajya in the days when the British imperialism was firmly entrenched in this country. *Second,* he founded a powerful organization like the Arya Samaj which carried on important social and educational work in Northern India. It gave to the country numerous fighters for the cause of independence. Although not a political

organization, the Arya Samaj inculcated the sentiments of patriotism and throughout Northern India it spread the message of strength, power and freedom. Hence Dayanand and the Arya Samaj occupy an important place in the history of Indian nationalism. Swami Dayanand Saraswati is one of the chief figures of Indian Nationalism.[3] Dayanand attempts to unite Hindus cutting across sectarian and caste lines is another feature of his ingenious attempt in constructing the idea of Hindu Nationalism.

Swami Dayanand Saraswati (1824-1883)[4]- His early life

Swami Dayanand was the founder of Arya Samaj. His childhood name was Mool Shankar. He was born in a small town Tankara in Gujarat in a conservative Brahmin family in 1824. He came into conflict with his father when he war barely fourteen years of age for rejecting idol worship. He renounced his home in order to escape the entanglement of marriage and to seek to pacify the turmoil and commotion of his soul. For 15 years he led the life of a wandering scholar in search of the knowledge which removed all doubts.His search took him into the hidden glades of the Mountain ranges of the Himalayas the Vindyas and the Aravalis and across the valleys and along the banks of the Ganga, Jamuna and Narmada Rivers.

He acquired a mastery of the Sanskrit language, its grammar, and philosophy and religions literature.[5] Then at Mathura he spent two and a half years as a disciple of the blind Virjananda, a profound master of ancient learning, an erudite teacher and a rational thinker, who hated idol worship, superstitious practices, and philosophic interpretation of the Vedas and then charged him with the mission to purge Hinduism of all its ugly accretions and abbreviations.In 1863, began his apostolic career which ended only with his death in 1883. These twenty year were a period of the most strenuous labour touring over India, holding polemical discussion, preaching his gospel, organizing the *"Arya Samaj"* writing books and propagating social reform.

The first Arya Samaj was established at Rajkot in Saurashtra in 1875, which was dissolved in a short time. Another Arya Samaj was started in Ahmedbad and then in Bombay.[6] He established the Arya Samaj at Bombay in 1875. The Lahore Arya Samaj was established in 1877 and this led to the opening of Arya Samaj's in Amritsar, Gurdaspur, Rawalpindi, Multan, Meerut, Delhi, Roorkee, Kanpur and Lucknow.

Ideals of Social and Religion Reform and Arya Samaj

The Arya Samaj provided useful service to Hindu Society as well by making onslaugert on its social evils. It opposed Child Marriage, Polygamy, Purdha, Casteism, the practice of Sati,

etc., it incessantly worked for the education of the females, abolition of casteism and upliftment of the depressed classes. Inter Caste Marriages and Inter dinning was practiced by the members of the Arya Samaj in their routine life.[7] The Arya Samaj made the Hindus militant and aggressive. The Policy of Shuddhi brought many converts to Hinduism.[8] Identifying the Vedas as the central religious text, the product of a golden age that set enduring standards of behavious and worship, the Arya Samaj opposed both idolatry and polytheism. The rediscovery of India's indigenous history by several European and Indian scholars also fed into the rise of nationalism among Indians.[9]

Emancipation of Women

The Arya Samaj stood for equal rights of man and woman in social educational matters. This was a distinct democratic conception. It however, opposed co-education. Since in the Vedic Period Co – education did not exist.The reputation of the authority of the Brahmin, the denouncing of the infinite number of meaningless rites and the worship of the images of different gods and goddesses which split the people into numerous belligerent sects, and the crusade against the mass of religious superstitions which kept for many centuries, the Hindu mind in a station these were the progressive elements in the programme of the Arya Samaj. Its slogan "Back to Vedas" was inspired with the urge to bring about national unity and to kindle national pride and consciousness.[10]

Prohibition of Child Marriage

As regards the age of marriage, Swami Dayanand says, the most suitable age for marriage is from 16 to 24th, in case of females, and from 24th to 48th in case of males. The Arya Samaj insists on strict observance of brahmcharya by the young of both sexes, viz. the attainment of a proper degree of maturity of body and mind before marriage.[11] He says that a country is sunk in misery in which brahmcharya is neglected.To prevent child marriage, Swami Dayanand also suggested that the marriage should be celebrated with the consent of the contracting parties. Marriage with mutual consent was susceptible to the least disruption and conductive to the birth of excellent progeny. Therefore, the age long Indian tradition of Svayamvara (self choice) is the best form of marriage.

Emphasis on Widow Remarriage

Arya Samajists gave strong support to the widow remarriage movement. Swami Dayanand was in favour of the marriage of such a widow whose husband died without having

any sexual intercourse with her. Swami Dayanand also advocated Niyoga.[12] According to this tradition, a widow could cohabit with other person for the purpose of producing offsprings. By 1882, the Arya Samaj leaders arranged for widow remarriages.

Condemnation of Purdha System

Purdah was another striking feature of social life among Hindus and Muslims. It had become a symbol of social prestige and also a means of personal security.In this respect Arya Samaj broke the purdha first and allowed full freedom to its women folk. Any lady could be a member of the Arya Samaj and vote and represent in the higher bodies; The organisations i.e. Arya Samaj Pratinidhi Sabha, Arya Shiromani Sabha, Arya Dharm Sabha were greatly concerned and wanted to fight the evils of the restrictions imposed on women by purdha.

Against Sati System

By organizing a petition in support of Bentinck's efforts to ban the rite of Sati. Ram Mohan Roy efforts met with success when William Bentinck passed the anti-sati legislation in 1829.[13] Arya Samajis also against the practice the Sati System.

Against dowry and polygamy

Swami Dayanand Saraswati encouraged female education and condemned customs he regarded as degrading to women : marriages between partners of unequal ages, dowry, and polygamy.[14] The Arya Samaj also against the practicing the Devadasi system.

Infallibility of Vedas

Swami Dayanand gave the call "Back to the Vedas". He believed that the priests had corrupted the Hindu religion with the help of *Puranas,* which were full of false teachings. He asked people to rely only on Vedas which they wrote "Satyartha Prakash" in Hindi[15], in which he elaborated the main principle of Vedic religion and culture. In Vedic period position of women was high and prestigeous.

Propagation of Women Education

Dayananda and had realized that the strength of the West lay in their advanced knowledge. Thus, he wanted to spread education among the Indian masses. He also gave importance to female education. Soon the leaders of Arya Samaj started chains of schools and colleges in India. The Arya Samaj stood for equal rights of man and woman in social educational matters.This was a distinct democratic conception.It however, opposed co-education. Since in the Vedic Period Co- education did not exist. The Arya Samajists were vigorous advocates of

social reform and worked actively to improve the condition of women, and to spread education among them. He found the solution to all the social abuse in the education of women and necessity for the spreading of education among them. Besides Kenya Mahavidhalaya, the other schools and college for girls established by Arya Samaj between 1886- 1947 in different parts of Punjab.In 1906, Lala Dev Raj and Lala Munshi Ram opened a boarding house for girls, the Kanya Ashram, which by 1913-14 had 105 residents from the Punjab, the North Western provinces and Poona. It goes without saying that the Arya Samaj has played and is even now playing an important role in the educational field.[16] It has been responsible for moulding the lives of crores of young men and women of this country. However, it can be said that Arya Samaj provided some initiatives for the upliftment of women.

Swami Dayanand did his best to eradicate the social evils afflicting the women. He assigned supreme authority to women in domestic matters and advocated equal rights to men and women in all respects. For this Arya Samajists published and distributed tracts and pamphlets and created greater awareness among masses. Dayanand envisioned an open social system with education and not birth as the determinant of status, but the Arya Samaj in the process of formation of ideas and their translation into action did not go beyond the prescription of the patriarchal frame work. They sought only limited and controlled emancipation of the women folk.

Upliftment of Dalits

Arya Samajis fought untouchability and the rigidities of the hereditary caste system. They were thus advocates of social equality and promoted social solidarity and consolidation. They also inculcated a spirit of self -respect and self- reliance among the people. This promoted nationalism.

Spirit of Nationalism

Dayananda was a Nationalist. He remained Indians of their glorious past and spoke of "Swarajya, Swabhasha and Swadharama". He gave the popular slogan "India for Indians."[17] It gave India great leader like Lala Lajpat Rai and Swami Shardha Nand.

Findings and Conclusion

- Social Reform became an integral part of religious Reform in India and this was equally true of Brahma Samaj, Prarthana Samaj, Arya Samaj and Satya Shodhak Samaj etc.The social Reform Movements in India have aimed at uprooting Social evils, and

inculcating in men and women the spirit of sacrifice for general good of the society.The first and foremost social problem that attracted enlightened opinion was the need for a better deal for women in society in the abolition of the cruel rites of Sati and infanticide in the condemnation of child marriage and polygamy and popularization of widow remarriage, in the abolition of Purdah, in provision of educational facilities for women and economic openings to make them self supporting and finally an equal share for women in the political life of the country by enfranchisement. Another social evil that was a major concern of the English Educated and Hindu intelligentsia was the caste restrictions in Hindu Society and the degrading position of the lower castes especially the untouchables.

- Swami Dayayanand Saraswati was established the Arya Samaj at Bombay in 1875. The Arya Samaj provided useful service to Hindu Society as well by making onslaugert on its social evils. It opposed Child Marriage Polygamy, Purdah, Casteism, the practice of Sati, etc, it incessantly worked for the education of the females, abolition of casteism and upliftment of the depressed classes. Inter Caste Marriages and Inter dinning was practiced by the members of the Arya Samaj in their routine life. They were thus advocates of social equality and promoted social solidarity and consolidation. They also inculcated a spirit of self-respect and self-reliance among the people. This promoted nationalism. The Arya Samaj stood for equal rights of man and woman in social educational matters. This was a distinct democratic conception. Its slogan "Back to Vedas" was inspired with the urge to bring about national unity and to kindle national pride and consciousness. Till today also many Arya Samaj centers promoted the women's education and trying to betterment of life. So Arya Samaj played a major role to create nationalism among the people and united them in one platform.
- Arya Samaj slogan "Back to Vedas" was inspired with the urge to bring about national unity and to kindle national pride and consciousness. The principle purpose of this Samaj is to do good to the world -spiritual, physical and social. Most of the Arya Samaj followers adopt principles in their life till today.
- Swami Dayanand helped the cause of nationalism in an indirect manner. He put faith in the people in their future. By removing the evil customs form the Hindus, he prepared them for the battle of freedom.

- It gave to the country numerous fighters for the cause of independence. Although not a political organization, the Arya Samaj inculcated the sentiments of patriotism and throughout Northern India it spread the message of strength, power and freedom. Hence Dayanand and the Arya Samaj occupy an important place in the history of Indian nationalism.
- Today the Arya Samajist follow the principles and philosophy of Dayanand Saraswati in their day-to-day life. The inter-caste marriages and Inter dinning practices found in them. Many school, colleges, orphanges encourage the girls schools. Because of it many women get the education and became as a Doctors, Engineers, Scientist, Social Scientist, Teachers, musicians, dancers, singers, politicians, social workers, business women etc.
- This paper will also helpful to solve social problems of present society faced by women in Indian Society. It will benefit the new generation to live life with confidence and self-reliance. Through this work we can reduce the number of crimes like murder, suicide, dowry, rape, child abuse, infanticide etc.
- It will be helpful to revisiting the Swami Dayanand Saraswati's contribution to Emancipation of women and its relevance to contemporary era.
- This paper will be helpful to write the subaltern studies and Gender studies.
- This will also helpful to the scholars, researchers, historians to do further study in this field.

References

- Altekar A.S., The position of women in Hindu Civilization, The Cultural Publication House Banaras Univerity, 1958.
- Barbara D.Metcalf & Thomas R.Metcalf, A Concise History of Modern India, Cambridge University Press, 2012.
- Chhabra G.S., Advanced Study in the History of Modern India, Lotus Press, Delhi, 2004.
- Chaurasia R.S., History of Modern India (1707 to 2000 A.D.), Atlantic publishers & Distributors, New Delhi, 2002.
- Chhaju Singh Bawa, The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati , New Delhi, 1971

- Geraldine Forbes, Women in Modern India, Cambridge University Press, New Delhi, 2009.
- Ghanshyam Shah, Social Movements in India, SAGE Publications, New Delhi, 2004
- Indu Bala, Women Issues and Arya Samaj, International Journal of Sciences and Research (IJSR), ISSN (Online), 2319-7064, July 2014, pp.549-552.
- Jamuna Nag, Social Reform Movements in Nineteenth Century India, RBSA Publishers Jaipur, 1998.
- Jayapalan N, A History of Indian Culture, Atlantic publishers & Distributors, New Delhi, 2001.
- Majumdar B.B., History of Political Thought from Rammohan to Dayanand, Calcutta, 1967.
- Pramod .M.Pawar, Indian Political Thinkers, Chandralok Prakashan, Kanpur, 2016.
- Radhakrishna L.Joshi, History of Modern Maharashtra, Garima Prakashan, Kanpur, 2019
- Sobha Kapoor, History of Modern India and Contemporary World, Arise Publishers and Distributors, New Delhi, 2013.
- Swami Dayanand Saraswati, Satyarthaprakash, Shri Gudmal Prahaladkumar Arya Dharmarth Nyas, Rajasthan, 2009, p115-145. (Hindi).
- Tara Chand, History of Freedom Movement in India, Ministry of Information and Broadcasting Government of India, New Delhi, 1990 .
- Vidya Dhar Mahajan, Leaders of The Nationalist Movement, Sterling Publishers, New Delhi.

Footnotes

1. Ghanshyam Shah, Social Movements in India, SAGE Publications, New Delhi, 2004, p.153.
2. Radhakrishna L.Joshi, History of Modern Maharashtra, Garima Prakashan, Kanpur, 2019, p.137.
3. For detail Pramod .M.Pawar, Indian Political Thinkers, Chandralok Prakashan, Kanpur, 2016, pp.259-287.

4. Chhaju Singh Bawa, The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati , New Delhi, 1971 & Vidya Dhar Mahajan, Leaders of The Nationalist Movement, Sterling Publishers, New Delhi, 7-21.
5. See for detail Jamuna Nag, Social Reform Movements in Nineteenth Century India, RBSA Publishers Jaipur, 1998, pp. 139-144.
6. Ibid, p.143.
7. Tara Chand, History of Freedom Movement in India, Ministry of Information and Broadcasting Government of India, New Delhi, 1990, pp.421-424.
8. N.Jayapalan, A History of Indian Culture, Atlantic publishers & Distributors, New Delhi, 2001, pp.290-297.
9. Sobha Kapoor, History of Modern India and Contemporary World, Arise Publishers and Distributors, New Delhi, 2013, p.28.
10. B.B.Majumdar, History of Political Thought from Rammohan to Dayanand, Calcutta, 1967,P.87.
11. See for detail -Indu Bala, Women Issues and Arya Samaj, International Journal of Sciences and Research (IJSR), ISSN (Online), 2319-7064, July 2014, pp.549-552.
12. A.S. Altekar, The position of women in Hindu Civilization, The Cultural Publication House Banaras Univerity, 1958, p.376.
13. Barbara D.Metcalf and Thomas R.Metcalf, A Concise History of Modern India, Cambridge University Press, 2012, p.82.
14. Geraldine Forbes, Women in Modern India, Cambridge University Press, New Delhi, 2009, p.20.
15. Swami Dayanand Saraswati, Satyarthaprakash, Shri Gudmal Prahaladkumar Arya Dharmarth Nyas, Rajasthan, 2009, p115-145. (Hindi).
16. See for detail,G.S.Chhabra, Advanced Study in the History of Modern India, Lotus Press, Delhi, 2004, pp.368-377.
17. R.S.Chaurasia, History of Modern India (1707 to 2000 A.D.), Atlantic publishers & Distributors, New Delhi, 2002, pp.318-320.

4. Women Freedom Fighters of Maharashtra

Dr. Chandrakant Koligudde
Chairman (I/C), Department of History and Archaeology
Rani Channamma University PG Centre, Bijapur.

Abstract

Maharashtra is the vast and great state in India .freedom struggle is one of the most significant Progress in India in general and particular in Maharashtra .Many freedom fighters adopted different ways of fighting against the British to get freedom and Played an Essential role in the making Independent. The history of India Freedom Struggle would be incomplete without mentioning the contributions of Women the sacrifice made by the women of Maharashtra will occupy the foremost place. They fought with true spirit and undaunted courage and faced various tortures, exploitations and hardships to earn us freedom. Women's Participation in India's freedom struggle began as early as in 1817,Bhima bai Holkar fought bravely against the British colonel Malcolm and defeated him in guerilla warfare .Many female freedom fighters fought against British ,The role Played by women in freedom of Maharashtra was admirable and Creditable .In the Paper I highlights the Contribution of women to the Freedom Movement of Maharashtra

This article on female freedom fighters of Maharashtra will give you an insight into how courageously they fought for the Independence of our nation.

Early life and career

Savitribai Phule was born on 3rd January 1831 in a poor family at Naigaon, situated in the heart of Satara district of Maharashtra state to laxmibai and to Khandoji Nevase Patil. At the age of nine she married to Jyotiba Phule in1840. She was fearless, courageous and was expert in games and swimming .She was inspired by her husband. She leans and writes .Jyotira phule taught her and sent her for training in Mitchell's school in Pune. She performed well in school and opened first school for girls at Pune with 9 girls and become first woman teacher of India. Every educated woman in the society owes a debt to her. She was a revolutionary and versatile personality. The basic theme of her educational philosophy was liberty, equality, fraternity, justice and moral character among the boys and girls of all irrespective of castes creed and colour.

Savitribai Phule an Exceptional lady who first ignited the Spark of being the First female teacher in India, she worked tirelessly for the upliftment and empowerment of women and save them from the sexual Exploitation, She fought against the custom and Tradition. She was great critic of orthodox ideologies .she was a great Educationalist, Philanthropist, and great social Reformer of Modern India, she is regarded as the morning star of the Indian Education system

Phule couple was moved to see their predicament. They decided to offer an alternative. Their work was twofold. They organized a strike of barbers against the practice of shaving off a widow's head. It was a very novel experiment and was successful beyond imagination. Moreover, they opened a special house for pregnant widows and their children. Widows were asked to come to the house and get the safe delivery done. They were also free to carry their child with them or leave it in the house. By offering a chance like this, Savitribai and Jotirao were in effect humanizing the society's outlook towards widows and setting new social norms.

A so-called lower caste reformer and his wife were asking Brahmin widows to come forward and undergo safe pregnancy was a revolutionary step then as it is now. Phules did not stop there. They went further and adopted a child born to a Brahmin widow as their own. They named him Yashwant. Phules was a childless couple and Jotirao had refused all sorts of pressures from relatives to remarry. Yashwant Phule was trained as a doctor. He joined the British Indian army and was instrumental in helping Savitribai organize relief efforts in the drought years of 1896-97. The plague was also playing havoc in Pune at around the same time.

Phules were basically liberal humanist at heart. It was seen in their two other actions. Savitribai organized social gatherings for women from all castes. It was a direct assault on the caste hierarchy and exclusiveness of such gatherings. Moving further, Phules also opened their house water tank for all communities. Looking at it in the context of a caste conscious, regressively minded society of the 19th century, it seems astonishing that Phules could so easily break out of caste differences and challenge the then prevailing social order.

In 1873, Jotirao along with Savitribai founded Satya Shodhak Samaj. The Samaj had its own understanding and rituals for conducting social events like marriage. Savitribai played a major role in the first marriage organized by the Samaj. She not only financed the marriage but also was an active participant in all other activities of the Samaj. After Jotirao's death in 1890, Savitribai led the Samaj. In fact, she became the President of 20th session of the Samaj held in 1893.

Savitribai was quite active in two major drought relief efforts. The first time it was in 1876-77. Jotirao was alive then and the couple was deeply involved in initiating a relief effort outside the city of Pune. They had strict rules for distributing food. There major focus was on feeding children. Thousands of children were being fed in the relief camp. The second relief effort was launched in 1896-97. This time, the twin tragedy had stuck Pune. Drought was compounded by the severe outbreak of Plague. By that time, Jotirao Phule had passed away but Savitribai Phule even in her 60s remained committed to the cause. She asked her son to come on leave to assist her in the relief efforts. However, during the relief work, she herself succumbed to the plague at the age of 66

Savitribai Phule was a great Marathi Poet. She wrote and composed poems as well. Her primary identity is that of a social reformer but her writing cannot be ignored. Due to the efforts of her biographer M GMali who was great writer of Maharastra. her writing could be traced and published by him. They were published in 1988 by Maharashtra state government. Savitribai's first book of poems was published in 1854 and second was written and published after Jotirao's death in 1892. She had also edited Jotirao's speeches in 1856. Her published speeches and letters to Jotirao were subsequently found and published. Her firm commitment to social reforms remains the underlying theme of her writings. But some of her poems are composed focusing on nature and her inner self as well. These give us a glimpse into the workings of the mind of Savitribai.

Savitribai died 120 years ago but her work remains ever more relevant for our times. She forms a link between Indian feminism on the one hand and overall social reforms movement on the other. She is also someone who not only advocated social reforms but also actively launched major initiatives to see it through. Hari Narke quoted that In the social and educational history of India Mahatma jotirao Phule and his wife savitribai phule stands out as an extraordinary couple, they were engaged in a Passionate struggle to build a movement for Liberty, Equality,Freternity between men and women for social Justice . She is considering as Crusaders of gender Justice.

Baiza Bai

She was a political activist, Born in Kolhapur, Maharashtra, in the year 1784, she married Daulat Rao Scindia in Poona at the age of 14. She was a great horsewoman and trained in sword and spear combat she was a Rani of Scindia family as well as a Economical Reformers. After the death of Daulat Rao Scindia, she ascended to the regency of the Scindia kingdom and she was

ruled from 1827 to 1833.She was deposed as a strong opponent of the East India Company and was succeeded on the throne. She adopted son Jankoji Rao Scindia II.She accompanied her husband in the Maratha wars against the British and fought against Arthur Wellesley in the Battle of Assaye. She also came to her husband's aid in administrative and financial matters. After the death of her husband she accented on the throne. She was a strong ruler who had control over her land. Most Maratha kingdoms were at loss after the Anglo-Maratha wars. She was a large-scale banker in her own right in the 1810s. She was involved in money lending, bills of exchange, and speculating, which all resulted in her being quite wealthy. Furthermore, she had complete authority over Ujjain, which was the centre of central Indian banking and business in the first half of the 1800s. Many architectural and religious gems are proof of the fact that she was a great supporter of art and religion.she was died in 1863 at Gwalier

Godavari Parulekar

She was another great freedom Fighters of Maharashtra ,she was a social activist, writer, and social and political activist. She was motivated by Marxist and Communist ideals and dedicated her life to fighting for farmers and the working class. Godavari Parulekar was born in Pune on August 14, 1907. Laxmanrao Gokhale, her father, was a well-known lawyer. She had a good education. After graduating from Fergusson College Pune. she went on to study law. Godavari Parulekar was the first Maharashtrian woman who graduate from law degree. and became active in the student movement against British rule. Inspired by the liberation movement, she became involved in political organizations. In 1932, the British arrested and send to jail. Her politically moderate father did not support her decision to join the freedom struggle and she subsequently left home.

Godavari became a member of the Servants of India Society. She was the organization's first female life member. She conducted a literacy drive in Maharashtra in 1937. She organized domestic workers as members of the working class in 1938. The British imprisoned her several times for her efforts. During this period, she met her future husband, Shamrao Parulekar. He was also a Servants of India member who was organizing protests in the same region. In 1939, Godavari married Shamrao Parulekar.

She then moved her attention to the farmer organization. She became a member of the All India Kisan Sabha and helped to establish its branch in Maharashtra. Which is Known as the Maharashtra Rajya Kisan Sabha. She was the first joint secretary of the sabha .The Godavari was

also an activist who documented the struggles of Adivasis and the condition of women in general. Her most famous book, "The Awakening of Man," was published in 1970 and has since been translated into English.

Other works by Godavari Parulekar include an account of the Adivasi revolt and one on female prisoners. Godavari Parulekar was an inspiration to all who admired her work. Godavari Parulekar's work is inspirational for women freedom fighters of Maharashtra. For her yeoman service towards the marginalized and downtrodden communites Govt. Of Maharashtra confirm her Matosri Savitribai Phule and Lokmany Tilak prestigious award to her.

Rama Khandwala

Rama Satyendra Khandwala was India's oldest tour guide and the last remaining member of Subhas Chandra Bose's Rani of Jhansi Regiment during India's liberation Movements. The Rani of the Jhansi Regiment was the Indian National Army's female wing. During the Indian Freedom Struggle, Rama Khandwala, the oldest tour guide in India, served as a sepoy of INA.She also served in the military and was wounded during the Battle of Plassey in Burma. She fought in the freedom struggle of India and even worked as a nurse in a military hospital.

She was born on 3 December 1926 to a wealthy family in Rangoon, Burma. Her granddad was a lawyer and a doctor. Her mother, Lilavati Chhaganlal Mehta, was a member of the Indian Independence League and the recruitment officer of the Rani of the Jhansi Regiment. Her sister Neelam also joined to the Regiment as sepoys at the age of 17 after hearing Bose's speech in Rangoon. In 2011, she completed 50 years of service as a Mumbai tour guide. She also received a National Tourism Award from President Ram Nath Kovind in Delhi. She was died on 28 October 2021, at the age of 94.

Rohini Gavankar

Nonagenarian Rohini Gavankar is a remarkable woman, who kept the freedom movement alive in India for decades..She remained active in the freedom struggle even at a young age, inspiring the women and girls students of Mumbai to take up arms. At the age of 14, she used to mobilize kids and loudly sing patriotic songs. In the Prati Sarkar movement, she played an important role as a messenger. Gavankar remarked once that Pandit Jawaharlal Nehru considered the contributions made by Mumbai's women to the liberation struggle between 1930 and 1940 to be an inspiration for the entire country. In fact, the indomitable spirit of fighting portrayed by women and girls kept the movement alive even as leaders got imprisoned. In 1942 she

Participated in Quit India Movement Mahalaxmi, Chowpatty and Shivaji Park Become the rallies Centers, According to Rohini When Freedom Movement became leaderless,grils studentsand women of mumbaikept it alive

Sumati Morarjee

The Indian National Steamship Owners Association was led by Sumati Morarjee (13 March 1909–27 June 1998), who was the first woman to hold that position.In 1971, she received the Padma Vibhushan, India's second-highest civilian award, in recognition of her civil service.She participated in the underground movement for independence alongside Mahatma Gandhi between 1942 and 1946.

Conclusion

Though Mahatma Gandhi, Sardar Valla Bhai Patel, Bhagat Singh, and many such freedom fighters fought courageously and were involved in the struggle against the British government to liberate India, women were no less in showing their heroism in the struggle for freedom. From small protests to the Non-cooperation Movements and Quit India movement, women left no stone unturned. Begum Hazrat Mahal, Rani Lakshmi Bai (or Rani Laxmibai), Aruna Asaf Ali, Uda Devi, Tara Rani Srivastava, Laxmi Sehgal, and many other courageous women from different cities and states of the country actively jump into the freedom fight Other freedom fighters from Maharashtra include Rani Channama of Kittur, of Bombay-karnataka who fought against the British East India Company in the late 19th century. The role of women during the freedom movement was highly creditable and brought much applause from the Revolt leaders.Many strong women spoke out in opposition to British authority. Many women flocked to the streets, marched in procession, gave speeches, and staged protests. These women exhibited great bravery and fervent patriotism. Rarely are their altruistic efforts, sacrifices, and challenges discussed. Without addressing the important efforts made by female freedom fighters

Bibliography

1. Dr. Sanjiv P. Desai (Ed) Calender of the Quit India-Movement in the Bombay Presidency-Maharashtra Archives Bulletin No-15 and 16-Govt of Maharashtra Bombay-1985
2. Internet Information.

5. The Contribution of Women in Freedom Movement with Special Reference to Maharashtra

Dr. Santosh Babare
History Department, Shri. R. R. Patil Mahavidyalaya, Savlaj.

Introduction

In the history of Modern India, the freedom movement has got prime importance. People of India fought bravely against the powerful rule of *Britishers* equipped with modern weapons and made them levelly India. Everybody was filled with the spirit of freedom and Indian land became the battle field. The long established shackles of social restriction were broken and freedom became the 0only reason for every b0ody;s existence. The weapons like Non- Co-operations and Non- Violence did a great j0ob to fight against the British Empire. In this battle women also participated along with men. Even after going through different tortures by British govt., they continued the against imperial power.

Their Contribution is as follows:

In Gandhi ERA

Because of the philosophy of the Gandhi and his way of non – violence, people from various social strata got attracted towards his various movements. The participation of women in big number is an exclusive feature of Civil Disobedience movment. In that Kasturabai Gandhi, Sarojini Naidu, Kamaladevi Chattopadhyay, Avntikabai Gokhale, Prema Kantak, Vimal Gupte agitated before the shops selling clothes of foreign land. In the national conference of Congress held in Mumbai, Madam Bhikaji Rustum Kama actively participated. Some other prominent names who taught against British power are Panita Ramabai Manekaji, Dr.Mrs. Emma Rader, Mrs.Kashibai Kanetkar etc.

In Bengal

In order to tell the importance of Swadeshi, women like Sarladevi Chaudhurani, Kumidini Mittar etc. worked restlessly. They convinced people to use products to support the bat5tle against the white people in 1987 Sarladevi Choudhurani took responsibility of "Bharati" a monthly journal with muslims. She also composed a poem in wich she appealed people from various areas of the country to be united and fifth against the imperial power. Moreover she

opened store named 'Laximi Bhandar' to promote Swadesh products in 1904. She had Gold medal for the production of talam clothes.

She was very close to 'Yuddha Samiti', a revolutionary organization in Mensing district. Like Sarladevi, Kumudini Misar also contribution to the freedom movement by establishing women's organization in Bengal.

In Punjab

Like Bengal in Punjab also there are many women like Purnidevi, Haridevi, who worked for the freedom of India. Through the hindi monthly, " Bharat Bhagini:, they worked to promote Swadeshi as well as to raise fund in order to help the captives.

In Maharashtra

Women in Maharashtra also actively participated for the cause of freedom as in Delhi, Bihar, Punjab and Bengal. Yesubai Savrkar sister in law of V.D. Savarkar was of that. In 1901 Baburav Savrkar heald a get- together of youths in Nashik. With the help of him the organization for women named 'Atmanista Yuvati Sangh' was established and Yesubai looked after it. She used it t0o promote swadeshi movement at Talegaon near Pune. They Found ed a glass factory and the fund for it was raised by collecting money frome people and so the bangles produced here came to be known as " Money Fund. " Hundreds of women started using it.

Yeshodbai also devoted her whole life for the Swadeshi cause. Even though women in this movement had little education, they wrote articles to move other women in the papers, like Navkal, Keshari, Swadeshi, S cause. Even though women in this movement had little education, they wrote articles to move other women in the newspapers like Navakal, Kesari, Swadeshi, Samachar, Induprakash etc.

Rowlatte Act. of 1919

Along with men, women also took participation to oppose the Roulette rule introduced in 1919. The following are the influential ones Sarojinidevi Naidu, Anusaya Ben, Avantikabai Gokhle, etc.

Non- Co- opration Movment of 1920

In 1920 Congress began Non – Co- operation Movement Women from various regions of India did a great deal to promote the use of Khadi by organization the processions. In Maharashtra, Padmavati, Harolikar, Anandibai Joglekar, Vasubai Dastan8i, Parvatibai Thakar and many other women actively participated in various movements to fight against the british.

Moreeover, the women like Jayabai bhoi. Sarswati Bharkute, Annapurna Dhare, Parvatibai Parchure fought in Mulshi Satyagraha even though going through the tortures by police Becasuse of the contribution of common women, this movement it became successful.

Simon Commission 1919

At the time of visit of Simon commission, the various agitations were held to protect against it and the women like Metkar, Saorjindevi Naidu, Ratnabai Mehta and Prema Kantak welcomed it by showing Black flags.

Salt March of 1930

In the Salt March of 1930, women like Kamladevi Chattopadyay and Avntikabai Gokhle played lead role in Mumbai. But because of the continuous agitation by kamladevi, she got arrested by the British. At that time she insisted that the doors of freedom will be opened only after the continuous fight for it.

Under the leadership of Mahatma Gandhi, women were taking participation in huge numbers. Among that Smt. Ramabai Pitre was the first from the Solapur district. For the speech in 1932, she was jailed for two years with the fine of 50 rupees.

The contribution of women in Quit India movement

The Second World War began on 3 Sept., 1939 and government dragged India into it. Without taking permission of its citizen. It was an unaccepted thing for the leaders of Congress and so they told the regional ministers to resign. In 1940 Mahatma Gandhi began the fight against it and many women supported it by participation.

From the establishment of National Congress in 1985 to the various movements up to 1992, the contribution of every district of Maharashtra was significant. Devotion and martyrdom was prominent in the history of battle against the imperial power.

For the Quit India movement of 1992, middle class people helped in the frome of money and related things. Dwarkabai Deshpande, Ramabai Jadhav, Kalavati Bhoasale, Sumtibai Shah etc. worked for it.

Participation of women in Parallralled Governments

Participation of women in Pratisarkar as well as in the battle of Baliya rergion was very prominent one even common woman also did great responsibilities like providing food, arms, and secret messages to freedom fighters. This task was supposed to be dangerous.

Contribution of Revolutionary women

Thousands of women across the country supported the non – violence way adopted by Calcutta, shouted Governor Sir Stanley Jackson, When he stood for his speech at the convocation ceremony her opinion at this time is significant one. She said, I am shooting the Imperialism. Governor is the symbol, of the tyranny by British empire who captivated my 30 core brothers and sisters. Bina for this crime was jailed for nine years.

Young girls in Mumbai did the important task of delivering bombs at the expected places. Leelavati Patil was the main in burring down the post office, railway station and the courtr of Amalner. British government established Army Rule under which it fined 15000 rupees per village. But Leelavati gathered people and broke the rule by persuading them. She was jailed for 7 years for it. But she was rescued by Krantisinh Nana Patil and then because captain of the women's wing of Tufan sena.

Rajmata Birnale alias Tai Aaitawadekar worked for Tufan Sena along with Leelabai. She worked in male attire along with Bapu lad, Nagnath Anna Naikwadi, etc. to collect explosives for freedom fighters.

Conclusion

Therefor the contribution of women in freedom of India is significant and noteworthy. Because of them use of Khadi and Swadeshi, reached to every house. Along with the women working at national level like Sarojindevi Naidu, Kamladevi Chatopadhyay, Kasturaba Gandhi, Sucheta Kruplani, the common uneducated and anonymous women also contributed in the fight against the British empire in India. By breaking the shackles of old age traditions, customs and religion, women in India devoted themselves to the cause of freedom which astonished the remaining world. Therefore the contribution of women is a significant one.

References

1. Pradhan G.P, Maharashtra of freedom, Sadhana Press, Pune. 1989 P. 263 – 264.
2. Tukaram Jadhav, Maharashtra , Valmiki, 2011, P. 185-187.
3. Joshi V.M., Agnipathavaril Prangda, Manorama publication, Mumbai 1987. P.119.
4. Gokhale D.N. Karmaveer Babaram Savrkar Shri. Vidya Prakashan Pune,1979 P..68.
5. Bid.-p.1979-69.
6. Modern review anganse 1910.p.124.
7. Apte P.S., Gandhi Darshan A.V. Grah publication pune, 1948 p.95.

8. Bid p. 96-97.
9. Pawar Jaysingrao, History of Indian. Freedom Movment Phadake Publication, Kolhapur 1997, P.162-65
10. Sardesai B.N. History of Modern India, Phadake Publication, Kolhapur. P.40.
11. Gazeetor of India, Maharashtra state, Solapur Dist. 1977 p. 70.
12. Kolarkar R.G. History of Hindustan p. 68.
13. Vitthal N.J., History of Solapur City, 1928, p. 54-55
14. Javdekar Achaarya, Modern India, p.77.
15. Kakade N.B., Aklujkar Lata, History of Modern India, Asharlene Publication,Solapur p.198-199.

6. Changing Trends of Pesants Movements in India

Dr. Raju Lokhande
Assistant Professor (History), D. P. Bhosale Collage, Koregaon.

Abstract

Different factors has shaped peasants movements in India indifferent period .Peasants movement in India always bears an impact of the changing politics and culture of the country. During the colonial period peasants movement in India was more United and fought basically against the exploitative land revenue and land settlement system established by the colonial power. Even after the independence of the country the issues of most of the peasants of India was some what similar but the green Revolution created of fragmentation is further broadened by the politics of liberalization, privatization and Globalization .In this paper an attempt is made to analyze the changing nature of peasant movements in India in different period of time and to understand the role of state in addressing the issues of farmers.

1. Introduction

As a primarily agrarian society, India has experienced a wide variety of movement connected to the land science the colonial period and may be before that. These movement are either to change the arraign structure that they felt was exploitative or to seek redress of specific grievances from either landlords or the state, with out seeking overthrow of the system. Although within the peasants there are different categories of farmers having their own specific issues .But the peasant movements in India, before 1960 were that much diversified as the peasant movement after green revolution and after the liberalization of economy are concerned. During the colonial period, The peasant movements were mainly anti feudal in nature and were ideology based. Demand of these movements were to ensure landreform and according after the independence of the country, newly formed government of India focused on land reform in Indian society. The frist fives year of India also emphasized on agriculture

However with the advent of the green revolution a new trend has emerged in peasants movement in India .As a result of the green revolution a gap between the farmers benefited from the green revolution and the farmers who could not ensure benefit from same emerged. And this gap has resulted into factionalism in United peasant movements. This factionalism is further

widening by the policies of liberalization, privatization and globalization (LPG). The rich farmers benefited from the green revolution became richer because of LPG, of course with the help of the state on the other hand the conditions of small farmers got worse. As a result Indian society has witness a severe problem called "agrian distress development".

2. Objectives

The objectives of the research article are:-

1. To analyze trends of peasants 'Movement in India'
2. To understand the impact of the green revolution and new economic police on the peasant movement in India.
3. To understand the role of the state to address the issues farmers

3. Peasant Movement in Colonial India

In India peasant movement has along history. The peasant faced numbers of problem in. Their livehood which force them to fed movements to solve the problems related of the agriculture. During the colonial period, the peasant movements were usually the result of stresses in the feudal societies. In the colonial period, the Britishers took some economic politic, which have brought about many charges in the Indian agrarian system. The Britishers invented and experimented different land revenue settlements in colonized India. Britishers invented and experimented different land revenue settlements in colonized India. Britishers invented and experimented different land revenue settlements in colonized India. Britishers introduce the zamindari system in 1973 through permanent settlement act. The zamindars were recognized as owner of the lands and we're given the rights to collect the rent from the peasant. They were declared full owner with absolute proprietary rights in land, without realizing that they were my the tray collecting intermediaries during the preceding regime. Such kind of activity creates threat for the poor peasants. The consequences the threat for the poor peasants. The eonsquences of the most by the British colonial expansion were. Felt the most by the Indian peasants movement for agrarian reforms in India have always been centered in the issue of land owner ship and land soon they realized that their enemy was the colonial such as robbery, dacoity and social banditry to come out of intolerable conditions.

The nature of peasant movement has changed after 1857 peasants emerged as the main force in agrian, fighting directly for their own demands, basically economic issues. These movement were directed against foreign planters and indigenaus zamindari and moneylenders.

The peasant developed a strong awareness of their legal rights and asserted them and outside the court. The tyranny of zamindars along with the exorbitant ruts of land revenue led to a series of spontaneous peasants uprising in different parts of the country. Some of the peasant movements of this period were. The santhal rebalion of 1855 against British government, Deccan riots 1875 against money leaders, the Bengal 1870-1885, the insurrection. The Punjab kishan struggle against the money leaders in the last phase of the 19th century.

3.1. Peasant Movements of Early 20th Century

The peasant movement of early 20th century was deeply influenced by and had a maked impact on the national freedom struggle. In early 20th century, several peasant movement, Eka movement, mappila revolt etc. In 1917-18 under the leadership Mahatma Gandhi. The Indian National Congress led two significant peasant movement. It organized the struggle of the peasants of champaran in Bihar against the indigo planters, most of whom were Europeans. It also launched the satygraha movement of peasants of kaira against the collection of land revenue, which they were unable to pay due to the fuilure of crops. During 1930s, the peasants awoking was influenced by the fireat Depression in the industrialized countries and the civil disobedi ence movement which took the from of no- revenue movement in many areas. In this period peasant movement took place all most all states of the country.

4. Peasant Movement after the Independence upto 1960s

After the Independence of India, the government took many strategies for growth of Indian Agriculture system and took promise of land reform. But the initiative taken by government was not fully successful and they were failing to the fulfil its promise, which led numbers of. Land grabs movement India the peasants organized anti feudal movements against exploitation by the landlords or against the state. They demand re - distribution of land, higher wages for labour, lower rants to small peasants, and un and end to other exploitive practices oue to the continuity of agitation against landlords in the from of Naxalite movements, the issue of land redistribution lost importance with the shift an institutional to a technological agraian policy in the mid-1960s .

5. Green Revolution and peasant movements In India

The green revolution was a set of technology transfer initiative occurring in1950s and 1060s that increased agricultural, production across the world. The revolution resulted in the adoption of new technologies, including high yielding varieties (HYVS) of seeds such as lwart

wheat and nice. It was associated with chemical fertilizers, agrochmicals and controlled water supply like irrigation and modern methods of cultivation including mechanisation. The revolution superseded the traditional method of cultivation superseded the traditional method of cultivation and also brought about some other major changes in the agricultural sector of the country because of the uneven Geographical distribution of green revolution Technology. Thirteen North American agronomist came to India to assess the possibilities came to India to assess the possibilities of technical advancement in rural areas of country. They soon realized that would be impossible to assist an the village of the country. As a result of which the intensity Agriculture development program was adopted to specially select areas best suited for agricultural advancement. The program targeted those areas of the country which had high ranfull or sufficient irrigation for the distribution crops like rice maize, wheat etc., of all these wheat was the most successful causing . Northwestern states of India such as panjab, Haryana, Gujrat, uttar prdesh etc. to Fare particularly well because of their irrigation systems the irrgution system was highly benefited by the green revolution. On the other hand, the green Revolution turneo in to boon for the poor farmers of these as well as the farmers of arid regions. Thus the benefit of technological revolution in the field of Indian agriculture brought about by the green revolution was availed by only a particular section of Indian peasants concentrated in states like Punjab, Haryana etc. The revolution has created a kind of circle where the resources of the country went into pockets of a particular section who had the access to it. The resources got concentrated in selected districes that had assured water and good communication. The advantages were gripped by those who were already progressive. The fruit of technological advancement to meet the demand of growing production was this seen in a selective way, in some selective network. The destribution was not equal at all, it excluded and marginauzed a larger part of the country which resulted in raising a gap between rich and poor peasant and the rice of a class rich peasants ,who exists largely in the opposite of middle and smaller peasantry.

As a Green revolution brought about a class differentiation amongst the peasantry section, like wise it leads towards a transformation froman ideology based movement to an issue based movement. It created some kind of extra consciousness among the rich and bigger farmers leudiing towards the emergence of several rich farmers organizations such as Bharatiya Kisan union, Karnataka Rajya Kyot sangha and shetkari Sanghathan etc. Are more market oriented and held both economic power and political influent. They are issue based and detected against the

state. As a result, by 1980s the peasant movements in India wrthnessed a number of well. Organized regiorially farmented peasant upsurge. The movements of small farmers of the country started criticizing the state s policies as ‘urban biased'.

Because of the feeling of being exploited by. Urban elite that the state started favouring the industrial business, that perpetuated the back wardens of the rural areas and the rural peasants, so these movements got organized to highlight the neglect towards countryside. So by 1980s and onwards the trend of peasant movement has changed and seholars desecribed it as New farmers movements as a part of new social movement.

6. Globalization and Peasant Movements in India

At the outset, the concren of the farmers movement settlement from the larger implication of globalization on the agricultural economy. Two perspectives are quite evident from within the farmers movement one perspective saw in globalizations as the larger threat and stratey of western world to trap the third world, including India in Neo colonialism. The second perspective swa in globalization the birth of the Indian village into an integrated world where the Indian village into an integrated world where the Indian farmer will have a fighting change despite longstanding suppression by the state.

It is under the realm of globalization issues in agriculture became a major concern of the farmers movement. Structural adjustment programme emerged crisis in agriculture reflected in slower growth of agriculture. SAP made the states to reverse their land reform laws freeing controls on land and encouraged privade investment on agriculture got automatically- declined. There developments were boon for the big farmers who already emerged as a strong force as result of green revolution. They could ensure more development due to the liberalization of economy on the other hand it was a curse for the small farmers whole conditions were revolution. The gap between big farmers and the small farmers become.

The farmers movement in India got more fragmented under the impact of the globalization along ideological and class line. The market oriented big farmers organization such as the shetkari sangthana (SS) and Karnataka Rajya Raitha Sangha (KRRS) have supported the policies of liberalisatiof. The Maharashtra movement advanced the most important argament on globalization and liberalisation. While countering the agreement that liberalizations, globalization is a new phenomenon, the Maharashtra movement arguers that ceberalization largely belongs to the Swadeshi tradition of India. The movement argued that liberalizations is in

flat a world vied of Vedanta. This argument was advanced on the premise that in ancient times, the vedanta tradition of In ancient times, the vedanta tradition of Indian philosophy articulated essentially a liberal world view based on the rejection of the unitary and the holistic and consequently, on the rejection of the possibility of a superior and wiser intermediary, The supporters of the Maharashtra movement held liberalism is as swadeshi as the saree and carry.

A small elite class of prosperous farmers, which is attracted to the new policies and supportive to the same, got arisen in some states, Beginning with the Karnataka in1995: many state government amended their land reform acts, removing restrictions on sate and purchase of the land and encouraged state 'agribusiness' companies ,which produce cash crops for domestic and international, markets. The rich farmers of Karnataka entered into contract with privade companies, go in for multiple cropping, which is made possible and grown In poly houses, were they are less dependent on agricultural cycle or wreathen. These farmers were able to have a sophisticated Ife for themselves. Consequently the gap between small and big farmers becomes graver.

The phenomenon of globalization made the situation of small farmers worst then before, the public investment on agriculture considerably fallen under the impact of globalization. Every state of the country there has been fuilure of delivery system name, provisions of water, seeds fertilizers and credit at adorable prices to small farmers. All of these resulted into the "Agrarian Distress" In India. The number of farmers committing suicide has been increasing science then. If is said that the accumulation of government and environmental factor is responsible for this India. But the crisis arises even when production is normal. The factors such as pink worms, indebtedness, genetically modified seeds are main causes of this grave crisis and this of course resulted due to the apathy of the government. The blame rests solely on the government not on one particular government, but on all successive government. The problems lie not in the frame but outside the farm farmers one shuttering not because of nature as much as they are suffering because of police design. Police is what has led to the crisis, because the successive government have been advised by the world bank to take 400 million people out of the rural areas to the urban areas to provide labour to industries. But the government cannot actually force people out of the rural areas to the urban areas to provide labour to industries. But the government cannot actually force people out of the rural areas. There-fore states have been creating economic conditions to puth farmers to abandon agriculture and relocate for survival to the unban areas. No

less than Raghuram Rajan, former governor of the reserve Bank of India had said that the biegyes reform would be to move people out of agriculture into urban areas, because the market needs cheap lalabour.

India government came to power in 2014 with promise to add address the miseries of farmers. the party promised to waive farmers debts, increase harvest procurement prices and install middle man free farm to market mechanisms, None thase has come topar. Debts have increased strtlingly: harvest of all produce except rice and wheat not in place because of high imports and lack of cold storage facilities, and the governments unethical free market police has reswted in more layers of opportunistic middlemen than before. The government promised to change the for time of the Indian farmers by dowelling their income by 2022, but this appeors to be impossible, even if it is then it will not going to serve the purpose of the farmers. The governments owr economic survey of India 206 tells us that the average, in come of former is only 20,000 rupees peer year in 17 states of India. That means that the monthly income of a farming family is less than 1700 rupees. Even it government accomplish their goal of doubling farmers income that is to 3400 rupees per month it is too less for a family to survive. From that small amount of morly they had to invest on education, health, agriculture repayment of debt etc. and such condition forces farmers to opt for privade loans at a high rate of intrest because public sector grants lonas only to wealthy farmers similarly in the interim budget 2019-20, it was mentioned that farmers havino less than 2 hectares of land would be provided Rs. 6000 per annum but such a small amount of assistance cannot solve the problems of farmers properly. Moreover, the INC before coming into the power in the states of Rajasthan promised that they will deal with the issues of farmers properly but when they actually came into the power, the government is saying that they do not have budget to adress the issues of farmer such apathy of the state is always the main causes of the farmers dissatisfaction and agrain distress in the country which needs to be addressed as soon as possible.

7. Conclusion

Agrian movement that has been shaped by different factors and the nature of it closely associated with its context . The issues of farmers and Agrian movements are largely depending on the charnging circumstances within the structure of society and state as a whole .for instance from the period of anti feudal movements to the movements of post independence era ,and after that we had horizontal mobilization with a diferent context Growing capitalist tendencies played

again a cracial role to shape the different issues of farmers and arigan movements are largely depending on the changing circumstances within the stracture the structure of society and state as a whole. For instance from the period of anti-feudal movements to the movements of post-independence and after that we had horizontal mobilization with a different context Growing capitalist tendencies played again a cracial role to shape the different issues and upsurges of peasants and the development of all different factors encouraged and affected the farming community at large. And now as result the fragmentation between the peasant class are reaching at that stage were generalization of their issues to tally now become as a powerfull Phillip

References

1. Assadi muzaffarh 2003, Inter facing Globall zation, social movements and the Indian state myths, Discourses and challenges,' MICA communication Review 1, (2) pp. 49-58.
2. Chandrkant w,2004. Ryots Reeling under market forces, The Hindu, New Delhi, 12 June.
3. Mondal Puja, Top 6 peasant Movements in India Explained. Retrieved from .https://www.yourarticlelibrary.com/sociology/top-6-peasant-movements in-india.explained/32958
4. 1971. Capitalist Development in Agriculture: A note,' Economic and Political weekly, vl(39), pp. 123- 30, Review of Agriculture.
5. Rangarajan, c.2019. Removing the roots of farmers 'distress, The Hindu, New Delhi, 28 January.
6. Rudra Ashok, 1982, Indian Agriculture Economy .New Delhi : Allied publication.
7. Srivastava Aun. (2018), Politics of Globalization defining the mode of farmers Agitation mainstream. New Delhi, Retrieved from- https://www.manistreamweekly.net/artical8437.html

7. Artistic Responses to the Nationalism of Lokamanya in Maharashtra

Assist. Prof. Mahale M. B.
D. P. Bhosale Collage, Koregaon, Tal.-Koregaon, Dist.-Satara.

Abstract

Politics and Arts are the reciprocal institutions of society. The dialogue and action-reaction between these two have remained a subject of interest, mainly in the field of Art History As such traditional Art had been the element of religious faiths and regional identity in India, it notably played a crucial role in bringing the concordance in religion, caste, and class during the constructive period of colonial Indian Nationalismat the end of the 19 and beginning of the 20 century. Indian Nationalismwas the integratedpartof the great Movement of Independence. A tall freedom fighter and the front-runner of extreme Nationalem Lokamanya Tilak was the major influence over youth in Maharashtra during this period It was the time of his aggressive enterprise for Svarajya. Svadell, Boycott, and Education. This paper reviewsa few important contributions from the fields of Art in Maharashtra, who acted in response to the Lokamanya and the contemporaneous political situation through their art and became the Nationalist Artists

Keywords : Lokamanya Tilak, Indian Freedom Struggle, Art, Nationalist Artists Art and Politics, Art and Nationalism

Introduction

Culture is a multidimensional concept. It encompasses the human existence on Earth in its every aspect. Edward Tylor acutely summarizes it as a complex whole of knowledge, beliefs, arts, morals, law, customs and any other capabilities and habits acquired by a human as a member of the society' Tylor's definition also underlines the interconnectedness of social systems. Especially it observed through history that Politics influence society as a whole. In return, society responds majorly in two ways: One we can call as Theoretical expression and other through Artistic expression From this perspective, we should note that Cultural practices can turn out to be an extremely beneficial mediumto generate, to reconstruct. to revive and to reform social ways of life and issues concerning with it. Emphasizing one of The critical phases of Indian Frendom Struggle, theemergence of Nationalism, this paper broadly aims to understand

the complex relationship of politics and traditional arts by focusing on the state of Maharashtra and the contribution of Lokamanya Bal Gangadhar Tilak

Previous works: Various scholars have studied the nationalist movement of pre-independent India and cultural aspects related to it, as seen in Maharashtra K.M. George, in his "Modern Indian Literature. an Anthology Plays and prose talks about the theatric responses to the nationalism of Lokananya by assessing the plays of Khadilar. Janaki Bakhale's 'Two Men and Music Nationalism and the Making of an Indian Classical Tradition (2005) is a provoking work of the establishment of modern national culture in India by studying classical music and lives of two music reformers PL VN. Bhatkhande and Pt. VD Paluskar. In the Narratives of Indian Cinema (2009) edited by Manju Jain, various scholars of cinema write on issues related to the changingreactions of the colonial rule, the Indian nationalists and intelligentsias, and the popular press to the emerging medium of cinema and its creative potential Anna Schultz's Singing a Hindu Nation: Marathi Devotional Performance and Nationalism (2013) focuses on a genre of devotional nationalist music known as Rastriya Kirtana, developed in Maharashtra in the early twentieth century. There are several studies done on Raja Ravi Varma and his art. Anjali Sreekumar, in her research article named "Nationalism through Raja Ravi Varma's Paintings (2019), discusses the Nationalistic approach reflected in the paintings of a great Artist. The above works shed ample lighton the interest taken by scholars in the study of artistic responses that emerged during the Nationalist Movement in the state of Maharashtra.

Background

Furthermore, with the Indian context. Regional cultural identities and practices have played a crucial rock in assimilating the diversified nature of the society. In the accounts of modern history, the fight for independence in India was, in fact, the fusion of a series of Political, Socio-Cultural, and Economic aspects, which ultimately led to the rise of Nationalism. Indian National Congress founded in 1885 to bring the young generation in the mainstream movement to channelize their agitation and create the required public opinion in the country In this Lokamanya Tilak, a torchbearer of extreme nationalist sentiment was proving to be a significant influence over the distressed youth in his homeland Maharashtra Radical.

Nationalist on the one hand and a true connoisseur on the other, Tilak was the person of sentiment and intellect at the same time. He was very well aware of the strength of cultural mediums that could be used in awakening the right attitude in the minds of Indians to propagate

his concept of nationalism. The congregational conversion of Siva Jayanti and Ganapati Utsav was also the culmination of these efforts where the celebration used to take place with the singing of nationalistic songs. The era underlines the efforts to find the common thread that could bind every citizen with each other and all of them to one nation As the century was turning over, the period marks the responses to Lokamanya's call for Svararya and Svadest from the various fields of the society, including the creative arenas of Theatre, Music, Painting, and Films. Following is the review of some important rejoinders of musicologists and cultural ambassadors of Maharashtra of that period who were inspired by Lokamanya responded to the politics through their art and became the nationalist artists. The period under focus is the end of the 19 and beginning of the 20" century.

Artists in Maharashtra and their Nationalism in response to Lokamanya

In their search for the common unifying element, Artists of various streams found Indian Mythology as an influential medium to unite the diverse culture and ethnicity of Indian society. From ancient times Mythology has remained an inherent part of the collective consciousness of the Indic culture Although Raja Ravi Varma (1848-1906) was not Maharashtrian; however, he was present in Bombay in the heady days of Tilak. Triggered with the thought of Indian-ness that he was searching through his Art, Varma's paintings with reality-based faces and attire were purely Indic in appearance as well as in body language and sentiments. He bestowed Indian-ness to thedivine characters from epics and Puranasby portraying fragments of popular stories of heroes and heroines of Indian My thology These stories and characters were the objects of idealism andreligious beliefs of the people of all ethnicity. Most importantly, the printing of his canvases from his own Lithographic Printing Press spread the drive for unity on the pan- Indian level, transcending regions and class.

At this time, Marathi theatre also was witnessing the period of reformation. Krishnaji Prabhakar Khadilkar (1872-1948), an editor of Kesari, stands tall in the league of the dramatist of this period. A prominent political thinker, Khadilkar, was the true lieutenant of Tilak as rightly notes by K.M.George Like Ravi Varma, Khadifkaralso explored the themes of ancient Indian mythology however, interpreted with contemporary political significance. The British govemment banned Kicaka-vadha, a drama produced in 1907 due to its underlying political motivation. In the play.Kicaka was the representation of oppressive Lord Carron and British rule. Draupadi a shackled Mother India, Dharmaraja was personifying the tameness of Moderate

Nationalists, and Bhima was of Extreme Nationalism encouraged by Tilak The perfect symbolic characterization was the striking feature of this play and Khadilkar's genius as a dramatist. It rightly hit the colonial government's dominance, and the sudden rise in revolutionary activities culminated in the declaration of the Press Act of India in 1910 The Act passed to control all kinds of publications, especially the vernaculars, which were naturally targeting the common people.

Likewise, young music scholars were trying to interpret the contemporaneous situation through their medium. Similar to Mythology, traditional classical music was beginning to be the factor of cultural harmony. Vande Matarama poem written by Bankim Chandra Chatterjee in the 1870s, was becoming the symbol of Nationalism. Rise of Vande Mataramas a song of the nationwas indeed revolutionary. The contribution by some great musicologistswho were intellectuals, visionaries, and reformist working in the field of traditional classical music was indeed significant.

INC's meetings at Lahore, Ahmedabad, etc. would not complete without the Vande Mataram sung by Pt. Vishnu Digambar Paluskar (1872-1931). Lala Lajpat Rai, another leader of extreme nationalism, was Paluskar's admirer and friend. The reformist legend of Hindustani Classical Music, Paluskar was the hardcore patriot. His defiance on the unreasonable ban on Vande Mataram at Kokanada Congress received praise and publicity in all the national newspapers.

During the same period, young BhaskarbuvaBakhale(1869-1922) became an ardent follower of Tilak. There is a piece of evidence that Lokamanya invited Pt. BhaskarbuvaBakhale for the Classical concert in the Ganeshotsava of 1915. The association of Tilak and Bakhale continued through the latter's disciples. Krishnarao Phulambrikar (1898-1974) carried on his Guru Bhaskarbuva Bakhale's legacy and became a firm nationalist. He composed Vande Mataram in the Raga Jhinjhoti and dedicated.

Tilak as rightly notes by K.M.George Like Ravi Varma, Khadifkaralso explored the themes of ancient Indian mythology however, interpreted with contemporary political significance. The British govemment banned Kicaka-vadha, a drama produced in 1907 due to its underlying political motivation. In the play.Kicaka was the representation of oppressive Lord Carron and British rule. Draupadi a shackled Mother India, Dharmaraja was personifying the tameness of Moderate Nationalists, and Bhima was of Extreme Nationalism encouraged by Tilak

The perfect symbolic characterization was the striking feature of this play and Khadilkar's genius as a dramatist. It rightly hit the colonial government's dominance, and the sudden rise in revolutionary activities culminated in the declaration of the Press Act of India in 1910 The Act passed to control all kinds of publications, especially the vernaculars, which were naturally targeting the common people.

Likewise, young music scholars were trying to interpret the contemporaneous situation through their medium. Similar to Mythology, traditional classical music was beginning to be the factor of cultural harmony. Vande Matarama poem written by Bankim Chandra Chatterjee in the 1870s, was becoming the symbol of Nationalism. Rise of Vande Mataramas a song of the nationwas indeed revolutionary. The contribution by some great musicologistswho were intellectuals, visionaries, and reformist working in the field of traditional classical music was indeed significant.

INC's meetings at Lahore, Ahmedabad, etc. would not complete without the Vande Mataram sung by Pt. Vishnu Digambar Paluskar (1872-1931). Lala Lajpat Rai, another leader of extreme nationalism, was Paluskar's admirer and friend. The reformist legend of Hindustani Classical Music, Paluskar was the hardcore patriot. His defiance on the unreasonable ban on Vande Mataram at Kokanada Congress received praise and publicity in all the national newspapers.

During the same period, young BhaskarbuvaBakhale(1869-1922) became an ardent follower of Tilak. There is a piece of evidence that Lokamanya invited Pt. BhaskarbuvaBakhale for the Classical concert in the Ganeshotsava of 1915. The association of Tilak and Bakhale continued through the latter's disciples. KrishnaraoPhulambrikar (1898-1974) carried on his Guru BhaskarbuvaBakhale's legacy and became a firm nationalist. He composed Vande Mataram in the Raga Jhinjhoti and dedicated.

Assistance to make films for domestic and international markets. However, Phalke politely denied it by saying that he wanted to make films for the Indian audience on Svadell themes Until his death in 1920, Tilak remained in constant touch with prominent Indian filmmakers RastriyaKirtanakar Technically, the format of this Kirtana contained two parts. Le Parvaranga consisted of the philosophical discourse, and Uttarabhagawas the narration of related story or an anecdote. Patvardhan used to take examples from the Ovis OR Abhangas of Marathi saints in the Pirvaranga, followed by the typical Tilak anecdote in the Uttarabhäga. Eg

बाबाऐसे श्रीमंताला झोबावेका सांगा मजला टिळक बोलले अनन्याला भेदभावकसला सोमवारपुढती कराहो प्रेमभावहृदयीनवाराहो आर्यभुजननीप्रेमबराहो रातदिनशिवबास्मृतिराहो

Oh father, such a respected person, Tell me, why have you touched him? Tilak says, such a follower How could I discriminate? Do not fast on Mondays. Keep a renewed love in your heart Night and day, remember Šivba Retain love for your Motherland. The echoes of Tilak's Nationalism can also be seen in the early days of Cinema Cinema itself was the revolution in the artistic expressions of human history. It was, in a way, a creative technical merger of all arts The strength of Cinema was different than the strength of theatrical presentations or musical concerts or paintings. The medium was innovative and impactful, gradually gripped the entire nation Around this time, Dadasaheb Phalkg (1870-1944) was busy in bringing the cinema in India. Phalke writes, "this was the period of Svades, and there was profuse talking and learning on the subject..I took this opportunity to explain my ideas to my friends and leaders of Svadell movement" He was passionately searching for the Nationalist position regarding cinema. It was Tilak who took the lead in establishing the connection With RajaHariicandra, Phalke set the relation between Religion and Cinema again by taking the route of Mythology. When RajaHanscandrareleased in 1913, Kesari was the first nationalist newspaper who praised it as India's first Svadel film Kesari also supported Phalke in his financial crisis and plead for public funding for the survival of Svadel cinema Tilak even suggested Phalke launch a film production company under the name Hindustan Cinema Film Company with the American .

Conclusions

The above discussion concludes one important notion. The messaging becomes simple when it is enveloped in the traditional symbols. Lokamanya, well aware of this conception.perceptively used it to awaken the sentiment of nationalism. Cultural ambassadors in Maharashtra of that period,inspired by Lokamanya and the Nationalism, responded to the volatile political situation through their art and fearlessly became the nationalist artists Secondly, Art breaths and thrives in Freedom, and artists get affected the most by the sense of domination and bondage, no wonder that the disruption of the Nationalist movement invoked young creative minds. Moreover, it was also the period of reformation of traditional arts. Pan -Indian Nationalist movement was also contributed, triggering the thinkers amongst Artists to retrospect the structure and objectives of traditional art forms Besides, on the background of the burning

political scene, the interpretations done by nationalist artists showed the revolutionary character of Art practices exceeding regions and class.

Finally, today classical themes are still rendering mythological stories, at the same time, artists are exploring contemporary topics to express the complex nature of human lives and society. Perhaps one of the reasons behind this is Indian Art has journeyed through the era of Nationalism in modern times, where the innovative thought of contemporary application of mythology was created. Acknowledgment: I thank Dr. Chaitanya Kunte, Pune based Musicologist for generating interest in the topic.

Bibliography

Books

- Edward Tylor, Primitive Culture Vol 1, 1920.
- Ed. Manju Jain, Narratives of Indian Cinema, Primus Books, Delhi, 2009. Schultz Anna. Singing a Hindu Nation: Marathi Devotional Performance and Nationalism. Oxford University Press, New York, 2013
- Ed. Amaresh Datta, Encyclopedia of Indian Literature Vol. III, Sahitya Akademi, New Delhi, 1949.
- Susheela Mishra, Great Masters of Hindustani Music, Hem Publishers Pvt. Ltd., New Delh 1981.
- K.P.Khadilkar, Kichaka-Vadha, 1926.
- KM George, Modern Indian Literature, an Anthology. Plays and prose Vol III, Sahitya Akademi, New Delhi, 1994.
- Dr. Piyush Roy, Bollywood FAQ: All That's Left to Know About the Greatest Film Story Never Told, Applause Theatre and Cinema Books, Lanham Maryland, 2019.
- Janaki Bakhale, Two Men and Music: Nationalism in the Making of an Indian Classical Tradition, Oxford University Press, 2005.
- Tilak, G., & Tilak, D. (2018). Lokmanya Tilak's Ideology of National Economics. Articles: Anjali Sreekumar, Nationalism through Raja Ravivarma's Paintings, 2019.
- https://www.academia.edu/39080499/Nationalism through Raja Ravi Varma Paintings Online sources: http://www.punebharatgavansamaj.org

8. Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education

Dr. Santosh Maruti Bhosale
D. P. Bhosale Collage, Koregaon, Tal.-Koregaon, Dist.-Satara.

Abstract

The New Education Policy announced by Government of India (NEP 2020) was a welcoming change and fresh news amidst all the negativities surrounding the world due to the challenges posed by Covid-19 pandemic. The announcement of NEP 2020 was purely unexpected by many. The changes that NEP 2020 has recommended were something that many educationists never saw coming. Though the education policy has impacted school and college education equally, this article mainly focuses on NEP 2020 and its impact on Higher Education. This paper also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Keywords: New Education Policy, Higher Education, Covid-19.

Introduction

The National Policy on Education (NPE) is a policy formulated by the Government of India to promote education amongst India's people. The policy covers elementary education to colleges in both rural and urban India. The first NPE was promulgated by the Government of India by Prime Minister Indira Gandhi in 1968, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986,and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), which was approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of India's new education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2021. The language policy in NEP is a broad guideline and advisory in nature; and it is up to the states, institutions, and schools to decide on the implementation. The NEP 2020 enacts numerous changes in India's education policy. It aims to increase state expenditure on education from around 4% to 6% of the GDP as soon as possible.

In January 2015, a committee under former Cabinet Secretary T. S. R. Subramanian started the consultation process for the New Education Policy. Based on the committee report, in June 2017, the draft NEP was submitted in 2019 by a panel led by former Indian Space Research Organization (ISRO) chief Krishnaswamy Kasturirangan. The Draft New Education Policy (DNEP) 2019, was later released by Ministry of Human Resource Development, followed by a number of public consultations. The Draft NEP had 484 pages. The Ministry undertook a rigorous consultation process in formulating the draft policy: "Over two lakh suggestions from 2.5 lakh gram panchayats, 6,600 blocks, 6,000 Urban Local Bodies (ULBs), 676 districts were received." The vision of the National Education Policy is: “National Education Policy 2020 envisions an India-centric education system that contributes directly to transforming our nation sustainably into an equitable and vibrant knowledge society by providing high-quality education to all.”

Quality higher education must aim to develop individuals who are excellent, thoughtful, well-rounded, and creative. It must enable a person to study one or more specialized areas of interest at an in-depth level and develop character, ethical and constitutional values, intellectual curiosity, scientific temper, creativity, service spirit, and the skills of the 21st century across a range of fields, including sciences, social sciences, the arts, humanities, languages, personal, technological the vocational subjects. The new education policy brings some fundamental changes to the current system, and the key highlights are multidisciplinary universities and colleges, with at least one in or near every district, revamping student curricula, pedagogy, evaluation, and support for enhanced student experience, establishing a National Research Foundation to support excellent peer-reviewed work and effectively seed study at universities and colleges.

The main problems faced by the Indian higher education system includes enforced separation of qualifications, early specialization and student streaming into restricted research areas, less focus on research at most universities and schools, and lack of competitive peer-reviewed academic research funding and large affiliated universities leading to low levels of undergraduate education.

Institutional restructuring and consolidation aim to end the fragmentation of higher education by transforming higher education institutions into large multidisciplinary, creating

wellrounded and innovative individuals, and transforming other countries educationally and economically, increasing the gross enrolment ratio in higher education, including vocational training, from 26.3% (2018) to 50% by 2035.

Holistic and multidisciplinary education should strive in an integrated way to improve all human capacities-mental, cultural, social, physical, emotional, and moral. In the long term, such a comprehensive education shall be the method for all undergraduate programs, including those in medical, technical, and vocational disciplines. Optimal learning environments and support for students offer a holistic approach including adequate curriculum, interactive pedagogy, consistent formative assessment, and adequate support for students.

Objectives of the study

The primary objective of this research is to study the impact of New Education Policy 2020 on higher education. The study also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Research methodology

This research is a descriptive study. The necessary secondary data was collected from various websites including those of Government of India, magazines, journals, other publications, etc. This data was then analyzed and reviewed to arrive at the inferences and conclusions.

Salient Features of NEP Related to Higher Education

The new NEP has been introduced with an aim to formalize changes in the system from school level to college/university level. Keeping in mind the developing scenario, education content henceforth, will focus on key-concepts, ideas, applications and problem-solving angles. The National Education Policy is expected to bring positive and long-lasting impact on the higher education system of the country. The fact that foreign universities will be allowed to open campuses in India is a commendable initiative by the government. This will help the students experience the global quality of education in their very own country. The policy of introducing multi-disciplinary institutes will lead to a renewed focus on every field such as arts, humanities and this form of education will help students to learn and grow holistically. Thus, students will be equipped with stronger knowledge base.

The introduction of single common entrance test is another positive step which will reduce the stress of multiple competitive exams and ease off the pressure of preparing for so many of them. It will also ensure a level playing ground for all student applicants going forward. Establishing Academic Bank of Credit (ABC) is definitely a robust idea to store the academic credits that students earn by taking courses from various recognized higher education institutions. A student can earn scores by completing a course and these will be credited to the ABC account. One can then transfer these credits if he/she decides to switch colleges. If a student ever drops out for some reasons, these credits will remain intact which means he/she can come back years later and pick up from where the student had left.

The new higher education regulatory structure will ensure that distinct administrative, accreditation, financing, and academic standard-setting roles are performed by separate, autonomous, and empowered bodies. These four structures will be established as four independent verticals within a single umbrella institution, India's Higher Education Commission (HECI). There are a lot of reforms and new developments which have been introduced by NEP in the higher education sector. Some of the salient features are:

- Single regulatory body for higher education: The NEP aims to establish Higher Education Commission of India which will be the single regulatory body except for legal and medical education.
- Multiple entry and exit programmer: There will be multiple entry and exit options for those who wish to leave the course in the middle. Their credits will be transferred through Academic Bank of Credits.
- Tech- based option for adult learning through apps, TV channels: Quality technology-based options for adult learning such as apps, online courses/modules, satellite-based TV channels, online books, and ICT-equipped libraries and Adult Education Centers, etc. will be developed.
- E-courses to be available in regional languages: Technology will be part of education planning, teaching, learning, assessment, teacher, school, and student training. The e-content to be available in regional languages, starting with 8 major languages – Kannada, Odia, Bengali among others to join the e-courses available in Hindi and English.

- Foreign universities to set-up campuses in India: World's top 100 foreign universities will be facilitated to operate in India through a new law. According to the HRD Ministry document, "such (foreign) universities will be given special dispensation regarding regulatory, governance, and content norms on par with other autonomous institutions of India."
- Common entrance exam for all colleges: The common Entrance exam for all higher education institutes to be held by National Testing Agency (NTA). The exam will be optional.
- Higher Education Council of India (HECI) will be set up to regulate higher education. The council's goal will be to increase gross enrollment ratio. The HECI will have 4 verticals:
  a. National Higher Education Regulatory Council (NHERC), to regulate higher education, including teacher education, while excluding medical and legal education.
  b. National Accreditation Council (NAC), a "meta-accrediting body".
  c. Higher Education Grants Council (HEGC), for funding and financing of universities and colleges. This will replace the existing National Council for Teacher Education, All India Council for Technical Education and the University Grants Commission.
  d. General Education Council (GEC), to frame "graduate attributes", namely the learning outcomes expected. It will also be responsible in framing a National Higher Education Qualification Framework (NHEQF). The National Council for Teacher Education will come under the GEC, as a professional standard setting body (PSSB).

Detailed Analysis of Impact of NEP on Higher Education

Regulatory System of Higher Education

A significant change in NEP 2020 is the proposal to set up the Higher Education Commission of India (HECI), as an umbrella body for higher education, excluding medical and legal education. This will usually bring out a question that what will happen to the present UGC and AICTE? HECI is aiming at reforming the higher education sector; the Bill will separate the

Academic and Funding aspects of the sector. According to the new Bill, HECI will not have any financial powers. The funding processes which were handled by the University Grants Commission (UGC) will be taken care by the Ministry of Education, previously known as the Ministry of Human Resource Development (MHRD). This change however is expected to clear the regulatory mess in India's Higher Education system. HECI is expected to have four independent verticals - National Higher Education Regulatory Council (NHERC) for regulation, General Education Council (GEC) for standard-setting, Higher Education Grants Council (HEGC) for funding, and National Accreditation Council (NAC) for accreditation. To have uniformity in education standards, a single umbrella body was always a requirement and this has been a vision of numerous educationists. This is considered as the right step in streamlining education policy. However, to ensure quality of higher education, institutes must be measured based on relevant parameters like research, industry linkages, placements and academic excellence, etc. If the HECI can manage this, the benefits to its biggest stakeholder, the youth of India, might be significant.

Graded Accreditation and Graded Autonomy

The concept of "empowerment and autonomy to innovate" is one of the key features in NEP 2020 which supports a "phasing out" strategy from Affiliated Colleges to Autonomous Institutions. The increased flexibility offered to autonomous institutions also gives hope in curriculum enrichment. It also says that with appropriate accreditations, Autonomous degree granting Colleges could evolve into Research-intensive or Teaching-intensive Universities, if they so aspire. The announcement of setting up Multidisciplinary Education and Research Universities (MERUs) in the country gives more hope. These institutions will be at par with the existing IITs and IIMs and will aim to showcase multidisciplinary education for the Indian students.

Another important change the NEP 2020 suggests that the National Testing Agency will serve as a premier, expert, autonomous testing organization to conduct entrance examinations for undergraduate and graduate admissions and fellowships in Higher Education Institutions. The high quality, range, and flexibility of the NTA testing services will enable most universities to use these common entrance exams - rather than having hundreds of universities each devising their own entrance exams - thereby drastically reducing the burden on students, universities and

colleges, and the entire education system. It will be left up to individual universities and colleges to use NTA assessments for their admissions. It also surely helps the students to easily transfer their degrees and credits to universities abroad.

Internationalization at home

NEP 2020 also allows foreign universities and colleges to come to India and this brings out a challenge for the native institutions to improve the quality of education provided by them. The Indian higher education sector is buzzing all around as the opportunity of paving the way for foreign universities to set up campuses in the country. India has one of the largest networks of higher education systems in the world, with more than 900 universities and 40,000 colleges. But GER (Gross Enrolment Ratio) of India in higher education is 26.3%, which is significantly low when compared to other BRICS countries like Brazil (50%) or China (51%), and very much lower when compared with European and North American nations which would be more than 80%. India must achieve a significant growth in the area of global higher education for obtaining a sustainable economic growth, which should not be driven by natural resources, but by knowledge resources. As per the reports, India will need another more than 1,500 new higher education institutions by 2030 to accommodate a huge inflow of students, that's why the Indian government wants to promote FDIs (Foreign Direct Investment) and open up the ECB (External Commercial Borrowing) route to strengthen the capital investment for the education sector.

The ministry is also trying to boost India's image as an education center because already more than 7 Lakhs of Indian students are studying abroad. So, the intention of this policy is that, allowing foreign universities will enable world-class education available locally at a significantly lower cost without travelling and will considerably reduce the human capital migrating to other countries for study and job prospects. According to the different global surveys, cross-border education is beneficial for the economy and brings a wider level of global awareness, culturally perceptive, and competitiveness. Foreign collaborations enable local institutes to design their curriculum in alignment with international pedagogy and offer a diverse portfolio of subjects and specialization to students.

More Holistic and Multidisciplinary Education

The NEP 2020 claims that, a holistic and multidisciplinary education would aim to develop all capacities of human beings -intellectual, aesthetic, social, physical, emotional, and

moral in an integrated manner. Such an education will help develop well-rounded individuals that possess critical 21st century capacities in fields across the arts, humanities, languages, sciences, social sciences, and professional, technical, and vocational fields; an ethic of social engagement; soft skills, such as communication, discussion and debate; and rigorous specialization in a chosen field or fields. The NEP 2020 envisions one large multidisciplinary Higher Education Institution (HEI) in or near every district, by 2030.

Towards the attainment of such a holistic and multidisciplinary education, the flexible and innovative curricula of all HEIs shall include credit-based courses and projects in the areas of community engagement and service, environmental education, and value-based education. Environment education will include areas such as climate change, pollution, waste management, sanitation, conservation of biological diversity, management of biological resources and biodiversity, forest and wildlife conservation, and sustainable development and living. Value-based education will include the development of humanistic, ethical, Constitutional, and universal human values of truth (satya), righteous conduct (dharma), peace (shanti), love (prem), nonviolence (ahimsa), scientific temper, citizenship values, and also life skills; lessons in seva/service and participation in community service programmers will be considered an integral part of a holistic education.

As the world is becoming increasingly interconnected, Global Citizenship Education (GCED), a response to contemporary global challenges, will be provided to empower learners to become aware of and understand global issues and to become active promoters of more peaceful, tolerant, inclusive, secure, and sustainable societies. Finally, as part of a holistic education, students at all HEIs will be provided with opportunities for internships with local industry, businesses, artists, crafts persons, etc., as well as research internships with faculty and researchers at their own or other HEIs/research institutions, so that students may actively engage with the practical side of their learning and, as a by-product, further improve their employability.

The structure and lengths of degree programmers

In the context of the National Education Policy 2020 scheme, any undergraduate degree in any institution will be of duration of three or four years. One can leave the degree within this period. Any educational institution will have to give to the student a diploma degree after the student completes two years of study, a degree after the student completes three years of study

and a certificate to those students who complete one year of study in any professional or vocational course of their choice. The Government of India will also help in establishing an Academic Bank of Credit for storing the academic scores digitally. This will enable the institutions to count the credit at the end and put it in the degree of the student. This will be helpful for those individuals who might have to leave the course mid-way. They can start the course later on from where they left off and not start from the beginning once again. Even though NEP 2020 says that Higher education institutions will be given the freedom to start PG courses there may be some difficulty in designing One Year PG Degree for students who have completed 4 Year UG Degree and a Two Year PG Degree for students who have completed 3 Year UG Degree.

Conclusion

The policy introduces a whole gamut of changes and reads largely as a very progressive document, with a firm grasp on the current socio-economic landscape and the prospect of future uncertainty. Education for a new generation of learners has to essentially engage with the increasing dematerialization and digitalization of economies, which requires a completely new set of capabilities in order to be able to keep up. This seems to be an even more vital perquisite now, with the trend towards digitalization and disruptive automation being quickened by the pandemic. Overall, the NEP 2020 addresses the need to develop professionals in a variety of fields ranging from Agriculture to Artificial Intelligence. India needs to be ready for the future. And the NEP 2020 paves the way ahead for many young aspiring students to be equipped with the right skillset.

The new education policy has a laudable vision, but its strength will depend on whether it is able to effectively integrate with the other policy initiatives of government like Digital India, Skill India and the New Industrial Policy to name a few, in order to effect a coherent structural transformation. Hence, policy linkages can ensure that education policy addresses to and learns from Skill India's experience in engaging more dynamically with the corporate sector to shape vocational education curriculum in order to make it a success. There is also a necessity for more evidence-based decision-making, to adapt to rapidly evolving transmutations and disruptions. NEP has reassuringly provisioned for real-time evaluation systems and a consultative monitoring and review framework. This shall empower the education system to constantly reform itself,

instead of expecting for a new education policy every decade for a shift in curriculum. This, in itself, will be a remarkable achievement. The NEP 2020 is a defining moment for higher education. Effective and time-bound implementation is what will make it truly path-breaking.

References

- The booklet of NEP 2020.
- Nandin, ed.(29th july 2020. "New Education Policy 2020 Highlights: School and Higher education to see major change." Hindustan times.
- Krishna, Atul (29th july 2020) "NEP Highlights: school and higher education. NDTV

9. Superstitious Beliefs among Rural Youth

Dr. Vinod Kamble
Asst. Professor, Department of Psychology, P. V. P. Mahavidyalaya, Kavathe Mahankal, Sangli.

Abstract

Superstitions exist everywhere, whether you live in a city or a village. Indian society is progressing rapidly, yet there are many people who strongly believe in superstitions. These superstitions are an expression of the tensions and anxieties that dominate humanity as it struggles through the dark alleys of life from birth to death, afflicting people regardless of educational status and wealth. This study was conducted to find out the superstitious beliefs of rural youth. The sample consisted of 120 graduate students from rural area of Sangli district of Maharashtra state. Superstitious Beliefs scale was used to collect data. The statistical techniques such as Mean, Standard-Deviation and t-test were employed. The results revealed that there exists no significant gender difference among youth in superstitious belief and faculty of study slightly but not significantly differ youth from each other with respect to superstitious belief.

Introduction

A superstition is a belief or practice based on luck, supernatural powers or magical elements due to lack of scientific knowledge. Superstitious attitude is totally relying on super-natural or unreasonable belief in magic or mysteries or supernatural objects, witchcraft and object rituals. Superstitious attitude is generally based on mysterious and irrational fear of 'Unknown'. It arises from illiteracy, not knowing the science behind it, or fear and belief in magic or fate. It is derived from the words superstition or supernatural. Superstition is applied to beliefs and practices related to fortune, prophecy, and spiritual matters. Instead of having scientific attitude towards life, people take decisions totally based on superstitions. They do not think rationally and logically and thus take wrong decisions. Such attitude makes a man totally rely or dependent on their fate. Most people including highly educated individuals act superstitiously from time to time. Scholars once believed all superstitions dated back to man early history. But many Superstitions have appeared in relatively recent times. There are different kinds of superstitions. Some superstitions deal with important events in person's life.

Birth, Marriage, pregnancy and death are the important event in our life. The cultural and religious roots of superstition are frequently intertwined.

It would not be wrong to say that superstitions have existed since ancient times. For some people, superstition rules their lives. They cannot go home peacefully after a black cat crosses their path. Hotels refuse to have the thirteenth floor or room number 13 because people believe that the number 13 is unlucky. People do not go out for work if a mirror is broken or milk is spilled, as it is considered inauspicious. Interest in observing superstitions has clearly not waned over the years as they seem to affect not only day-to-day activities but also business, markets, economy and purchasing behavior.

According to Merriam-Webster Dictionary, superstition is a belief or practice resulting from ignorance, fear of the unknown, trust in magic or chance, or a false conception of causation, an irrational abject attitude of mind toward the supernatural, nature, or God resulting from superstition and a notion maintained despite evidence to the contrary. According to Cambridge dictionary, superstition is a belief that is not based on human reason or scientific knowledge is connected with old ideas about magic. According to Britannica Dictionary, superstition is a belief or way of behaving that is based on fear of the unknown and faith in magic or luck: a belief that certain events or things will bring good or bad luck. According to Oxford Learner's Dictionary, superstition is a belief that particular events happen in a way that cannot be explained by reason or science; the belief that particular events bring good or bad luck

Superstition refers to any belief or practice that is caused by supernatural causality, and which contradicts modern science. Superstitious beliefs and practices often vary from one person to another or from one culture to another. Common examples of superstitious beliefs in India include:

- A black cat crossing the road symbolizes bad luck
- A crow cawing indicates that guests are arriving
- Drinking milk after eating fish causes skin diseases
- Seeing a mongoose symbolizes to be very lucky
- Itchy palms mean that money is coming your way

Superstitions exist everywhere, whether you live in a city or a village. Indian society is progressing rapidly, yet there are many people who strongly believe in superstitions. These superstitions are an expression of the tensions and anxieties that dominate humanity as it

struggles through the dark alleys of life from birth to death, afflicting people regardless of educational status and wealth.

Believing in superstitions shows backward thinking and lack of scientific approach to life. However, superstitions affect different people to different extents as women tend to be more superstitious than men. Women are often physically and sexually abused in the name of superstition. Many have to endure the exploitation of BABA's and SADHU's. Killing animals is often a part of superstition. Poor and superstitious people seek treatment from petty people instead of relying on modern health system. Belief in magic attracts people to witchcraft. The practice of witchcraft has serious effects on the psyche of children and women.

People who don't believe in themselves and don't believe in their hard work have a simpler and safer routine. That is why these people easily believe in superstitions. Moreover, this is also the reason why most superstitions are related to the fear of loss and damage to one's property. Researchers have found that people in rural areas are more superstitious than those in urban areas. Education and awareness is the only solution to remove superstitions. It can also be eradicated by developing the power of reasoning, thinking from a scientific perspective and making a habit of analyzing things logically. Young generation should take appropriate steps to root out superstitions. But the youth also seems to be a victim of superstitions. Therefore, in the present study, a comparative study of the superstitions of the youth in rural areas has been done.

Review of Literature

Gupta and Joshi (2013) searched the superstitious attitude in relation to SES among adolescents. They revealed that there exists no significant gender differences in adolescents on Superstitious beliefs but respondents of low SES had reported significantly more superstitious beliefs than high SES respondents.

Sagone and De Caroli (2014) studied locus of control and beliefs about superstition and luck in adolescents: what's their relationship? Results of the study showed that middle adolescents were more superstitious and greatly believed in good luck than late adolescents. The adolescents who were internally locus of control they have less believed in superstition. On the contrary, the adolescents who were externally locus of control they have more faith in superstition and good luck.

Dayal (2015) studied superstitious attitude among women. The study was conducted to compare the superstitious attitude of working and non-working women. The sample consisted of

200 women from Ludhiana district of Punjab state. The results revealed that there exists a significant difference in superstitious attitude of working and non-working women but married and unmarried women possess same attitude towards superstitions.

Harish (2016) studied superstitions in society and steps to eradicate. The study focuses on the most important aspects of the causes of superstition are ignorance, fighting religion, opportunist's abuse and ignorant caring with some scientific weaknesses. In the society the number of superstitions are going on with the different issues in the community in the meanwhile we have to take some precaution to eradicate and to give with the suggested remedies like thinking positively, parental guidelines, teacher guidelines, enlightening the campaigns, role of media and developing the scientific attitude, scientific thinking and inculcations of the scientific methods in day to day life, in this way we can overcome from the superstitions in the society to change the life styles of the modern era.

Singh (2019) studied superstitions among adolescents in relation to modernization. The results showed that there is a significant difference in the level of superstition of male and female adolescents and no significant difference in the level of superstition of urban and rural adolescents. There is a significant difference in the level of modernization of urban and rural adolescents and no significant difference in level of modernization of male and female adolescents.

Khan and Mohi-uddin (2020) studied superstitions in urban and rural areas. The results showed that there is significant difference among Arts & Science students in urban area in relation to superstitions. There is no significant difference among Arts & Science students in rural area in relation to superstitions.

Narah and Taku (2020) studied impact and consequence of superstition on society especially in the field of living context. The research throws light on the impact of superstition on negative and positive aspects on the society especially how can psychologically behave the people through believing superstition. Superstition can be great loss of the people if they are blindly diving in this aspect. Also in this study clearly analyzed the causes, demerits as well as merits of superstition and an attempt has been made to some significant suggestion.

Method

Aim of the Study

The main aim of the study is to find out superstitious beliefs among rural youth.

Objectives of the Study

1. To assess superstitious belief among rural youth.
2. To search gender differences among youth on superstitious belief.
3. To find out the difference between faculty of study of youth in relation to superstitious belief.

Hypotheses of the Study:

1. Girls cherish more superstitious belief than boys.
2. Youth from Science faculty are less superstitious than faculty of Arts.
3. Youth from Commerce faculty are more superstitious than faculty of Science.

Sample

Total sample of the study was 60. Stratified random sampling technique was used for collection of data. The data were collected from rural area colleges of Sangli district. Age range of the subjects was 19 to 22 yrs. All the subjects were studying last year of Graduation. Male-female ratio was 1:1.

Tools used for Data Collection

Superstitious Beliefs Scale

This scale was constructed and standardized by Nath (1996). The scale consists of 25 items. Each item is provided with two alternatives i.e. True / False. The Ss has to read each statement and decide whether it is true or false and then he has to write the response. The reliability coefficient was 0.86 and validity was 0.74. On this scale more score means more superstitious beliefs.

Procedure of Data Collection

The data were collected online by Google Form. First the instructions of filling of google form were given to students. Then link of google form sent to students on their WhatsApp group. Lastly data collected from excel sheet.

Statistical Treatment of the Data

The statistical techniques such as Mean, Standard Deviation and ‘t’ test were used for interpretation of the data.

Results and Discussion

Table 1: Mean, SD and 't' value of Boys and Girls on Superstitious Belief

Variable	Gender	N	Mean	SD	df	't' value	Level of significance
Superstitious Belief	Boys	60	9.72	4.57	118	**0.15**	**Not Significant**
	Girls	60	8.47	4.04			

Significance Level: **0.01, *0.05

Table 1 shows that superstitious belief of 120 boys and girls. The mean of boys group is 9.72 with SD 4.57, while the mean of girls group is 8.47 with SD 4.04. Mean score of boys greater than girls shows that averagely boys are more superstitious than girls. But 't' value of both group is 0.15, which is not significant at 0.05 level of significance. Thus the first hypothesis that, "Girls cherish more superstitious belief than boys" is not accepted. This result shows there is no gender difference on superstitious belief because today girls are also getting education at par with boys. As a result of education reducing superstition among girls, there is no difference in superstitious belief between girls and boys. Along with boys, girls are also developing a scientific approach. This result corroborates with results of Gupta and Joshi (2013) but not corroborated with the results of Singh (2019).

Table 2: Mean, SD and 't' value of Arts and Science Youth on Superstitious Belief

Variable	Gender	N	Mean	SD	df	't' value	Level of significance
Superstitious Belief	Arts	40	9.98	4.28	78	**0.05**	**Not Significant**
	Science	40	8.08	4.23			

Significance Level: **0.01, *0.05

Table 2 shows that superstitious belief of 80 Arts and Science faculty youth. The mean of Arts faculty group is 9.98 with SD 4.28, while the mean of Science faculty group is 8.08 with SD 4.23. Mean score of Arts faculty group is greater than Science faculty group shows that averagely Science faculty group is less superstitious than Arts faculty group. Because scientific approach is more inculcated in the students of science faculty through experiments. Hence, they have less superstitious belief than Arts faculty students. But 't' value of both group is 0.05, which is not significant at 0.05 level of significance. Thus the second hypothesis that, "Youth from Science faculty are less superstitious than faculty of Arts" is not accepted. This result shows there is no difference in faculty of study on superstitious belief. This result corroborates with results of Khan and Mohi-uddin (2020).

Table 3: Mean, SD and ‘t’ value of Science and Commerce Youth on Superstitious Belief

Variable	Gender	N	Mean	SD	df	‘t’ value	Level of significance
Superstitious Belief	Science	40	8.08	4.23	78	**0.27**	**Not Significant**
	Commerce	40	9.22	4.41			

Significance Level: **0.01, *0.05

Table 3 shows that superstitious belief of 80 Science and Commerce faculty youth. The mean of Science faculty group is 8.08 with SD 4.23, while the mean of Commerce faculty group is 9.22 with SD 4.41. Mean score of Commerce faculty group is greater than Science faculty group shows that averagely Commerce faculty group is more superstitious than Science faculty group. Because scientific approach is more inculcated in the students of science faculty through experiments. But, Commerce faculty is less attached with scientific approach as well as social activity, hence, they have more superstitious belief than Science faculty students. But, ‘t’ value of both group is 0.27, which is not significant at 0.05 level of significance. Thus the third hypothesis that, “Youth from Commerce faculty are more superstitious than faculty of Science” is not accepted. This result shows there is no difference in faculty of study on superstitious belief.

Conclusions

On the basis of analysis given in previous paragraphs, it can be concluded that:

1. There is no gender difference among youth related to superstitious belief.
2. Youth from Science faculty are slightly but not significantly less superstitious beliefs than faculty of Arts.
3. Youth from Commerce and Science faculty have same beliefs towards superstitions.

Recommendations

1. Education of scientific attitude must be started from school level.
2. Superstitions must be wiped out by law.
3. The government should make strictly use of the Anti-Superstition Law.
4. People should give up old traditions which are based on superstitions.
5. Society should inculcate rationality in thinking and behavior of new generation.

References

- Dayal, J. K. (2015). A Study of Superstitious Attitude among Women. *IJSR - International Journal of Scientific Research,* Vol. 4, Issue 6, 657-658
- Gupta, N. and Joshi, R. (2013). Superstitious Attitude in Relation to SES among Adolescents. *Research Analysis and Evaluation,* Vol. V (50), 46-48
- Harish R. (2016). Superstitions in Society and Steps to Eradicate. *International Journal of Applied Research,* 2 (6), 77-81
- https://www.merriam-webster.com/dictionary/superstition.
  https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/superstition.
  https://www.britannica.com/topic/superstition.
  https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/superstition
- Khan, H. M. and Mohi-ud-din, M. (2020). A Comparative Study of Superstition in Urban and Rural Areas.
- *The International Journal of Indian Psychology,* Vol. 8, Issue 2, 140-144
- Narah, B. and Taku, R. (2020). Impact and Consequence of Superstition on Society Especially in the Field of Living Context. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT),* Vol. 8, Issue 11, 713-717
- Sagone, E. and De Caroli, M. E. (2014). Locus of Control and Beliefs about Superstition and Luck in Adolescents: What's Their Relationship? *Procedia - Social and Behavioral Sciences,* 140, 318 – 323
- Singh, G. (2019). Superstitions among Adolescents in Relation to Modernization. *GHG Journal of Sixth Thought,* Vol. 6, No. 2, 44-48

10. Critically Analysis the Role and Contribution of Godavari Parulekar in Warli Movement

Dr. Vidhate Ganesh Shankar
Rayat Shikshan Sanstha's, Radhabai Kale Mahila Mahavidyalaya,
Ahmednagar, Dist. Ahmednagar.

Key Words: Warli, Serfdom, All India Kisan Sabha, Red Flag, forced labor, aboriginal hill, debt slavery

Objectives

1. Tracing the condition and background of Warli tribes and their movement
2. To discuss the injustice and oppression of the Warli tribals by moneylenders and zamindars.
3. To discuss the contribution of Godavari and Shamrao Parulekar in Warli movement
4. To review the role of Akhil Bharatiya Kisan Sabha regarding the Warli movement.
5. To Assessing the legacy of the Warli movement

Preface

Godavari Parulekar was a staunch anti-imperialist freedom fighter, a militant leader of the historic Warli Adivasi Revolt, one of the founders of the Maharashtra Rajya Kisan Sabha, the only woman president of the All India Kisan Sabha in its long history, member of the CPI(M) Central Committee for a quarter century. She was a author of the celebrated work Adivasis Revolt and a dedicated social worker and a legendary leader of the communist and kisan movement in India. She was influenced by Marxist and Communist ideologies and spent her life fighting for the farmers and working class. In this Research Paper I will discussed the the Miserable condition of Warlis due to the exploitation by the landlords, moneylenders and efforts taken by Godavari Parulekar along with AIKS to get emancipation of Warli tribals from persecution of landlords in Thane District.

First Contacts With Warli Adivasis

It was to conduct propaganda for the first state conference of the Kisan Sabha that Shamrao Parulekar the husband of Godawari Parulekar visited the adivasi belt of Thane district for the first time in December 1944. The predominant tribe in this area was known as the Warli

tribe. Around 300 adivasis gathered for the meeting and told Shamrao of the medieval exploitation and inhuman atrocities that were being heaped on them by the landlords and moneylenders for years together. Shamrao was appalled at seeing the terrible landlord oppression that the adivasis had been facing for nearly a century. Shamrao called upon them to send representatives to the Titwala conference. They agreed on one condition – that Kisan Sabha workers must come to help them in their struggle. Shamrao agreed. Fifteen tribal delegates from this area attended the Titwala conference. It was these fifteen delegates, together with thousands of their adivasi brethren, who within six months were to begin a revolt that would be written in golden letters in the history of the peasant movement of India. Inspired by the conference, the adivasis took back with them the red flag, and appealed to Kisan Sabha workers to come and lead their struggles. In 1947, just when the first phase of the Adivasi Revolt was culminating in a hard-earned victory, Shamrao Parulekar wrote a remarkable book in English titled Revolt of the Warlis. It analyzed the entire struggle from the detached and objective standpoint of a progressive historian, although he was himself one of the key leaders of this struggle. Godavari Parulekar later wrote her celebrated book Adivasis Revolt in jail in the mid-1960s. Her book not only described the heroic revolt, but also included several moving personal experiences of this movement which only she could have related because of her complete identification with the lives of the adivasis. In his book, Revolt of the Warlis, Shamrao Parulekar graphically described the first stirrings of the revolt: The conference had a magical effect on the Warlis. It inspired and transformed them. One of them, Mahya Dhangda of Zari, who had never spoken more than a few words in all his life, volunteered to speak on the resolution on abolition of forced labor. He trembled while he spoke but he spoke with determination. His pent-up feelings had found an outlet and they burst out in torrents. He held the conference spellbound by his pathetic narration. In conclusion he solemnly declared that the Warlis would end serfdom and resist their oppressors. The Warlis understood the significance of the resolution and the conference quite differently from what the rest did. He understood his own declaration to end forced labour as a solemn pledge given to his fellow brethren which he must honour at any sacrifice and risk. The Warlis who returned home from the conference were not the same as those who had attended it. The conference had changed them beyond recognition. They no longer trembled in the presence of their oppressors but started defying them. They had carried with them a few Red Flags which had decorated the pandal of the conference. They felt that these would serve as their guide, friend

and philosopher. They discarded their routine mode of life and went as missionaries from village to village, holding group meetings of Warli peasants and preaching the message of the conference. The message stirred the whole mass of Warli peasants and the whole jungle tract vibrated with its echo.

Inhuman Exploitation, Unending Torture

Before coming to the next stage of the Adivasi Revolt, it is necessary to see the abominable nature of the exploitation, atrocities and repression that was prevalent in the area. Without this, it is difficult to understand the decisive importance of this revolt and the victories that it gained. A century ago, the Adivasis were the owners of all the land, but they were gradually expropriated of all that they owned by the landlords and moneylenders who were fully backed by the British regime. By 1945, just 6.8 per cent of cultivated land in Dahanu tehsil and 2.2 per cent of cultivated land in Umbargaon tehsil was held by adivasis, the rest being owned by the rapacious landlords and moneylenders. After robbing the adivasi of his land, the landlord made him his serf and introduced serf tenure in the area. Forced labour was extracted from the adivasi, who had to render all services to the landlord free. The system of debt slavery began. The wife of the debt slave was also the slave of the landlord and he regularly used her as his mistress. Massive rents and illegal exactions abounded. Exploitation and oppression by forest contractors and the government forest department went on relentlessly. The courts, police and administration were completely controlled by landlords. There was no redress anywhere. All this led to grinding poverty of the lakhs of adivasis on the one hand and to untold wealth of the handful of landlords on the other. As a result, the tyranny and oppression of landlords knew no bounds. In Adivasis Revolt, Godavari Parulekar narrates some shocking instances of this torture: One day, Roopji had not been able to resist the temptation of eating a mango. Out of the blue the watchman had pounced on him, given him a hard blow and dragged him before the landlord, taking the mango with him as evidence of the crime. Roopji was tied to the tree and whipped mercilessly till the flesh of his back split open. He howled like an animal under this beating, but nobody dared to go to his aid. Another adivasi was hung by his toes to a tree and a fire with chillies in it was lit directly below him. While the acrid smoke from the fire suffocated him, they began whipping him on his back. In those days most landlords and moneylenders kept a whip ready on the front porches of their houses. These whips were burning symbols to the Warlis of their slavery. The Warli women were not spared from torture either. Landlords considered their

tenants' wives and the wives of their debt-slaves to be their own personal property. They firmly believed that they had the hereditary right to enjoy these women whenever it pleased them to do so. It was a common thing for them to make obscene remarks to the women who worked for them, to touch them, pinch them, push them and get them alone into the corners to molest them. A woman was carrying a baby of about four or five days old in her arms. Three days after she had delivered the baby the landlord had ordered her to report for work. When she failed to turn up, he had enticed her into his house with conciliatory words and then slapped her again and again while she held her baby in her arms. He flung obscenities at her and ordered her to come to work the next day. When she did not, the landlord beat up her husband. A plough was being driven in the field. One of the two bullocks yoked up to a plough was released and an adivasi named Zhipper was yoked in its place and ordered to plough with a bullock on the other side. The tired Zhipper could barely pull the plough. As punishment for this, the foreman pierced him with a goad causing blood to spurt out. Even then Zhipper somehow managed to pull the plough twice round the field. After this the Mehta shouted, 'Will you shirk your work again?' Then, turning to the other Warlis he said, 'Have a good look. This will be your punishment also if you don't work properly.' It was this same Zhipper Jawaliya who later played a militant role in the Adivasi Revolt. Two more instances written about by Godavari are enough to make anyone's blood boil with rage. Once a whole furnace-load of coal was inadvertently spoilt. The owner was so furious at this that he picked up one of the adivasis and hurled him into the furnace. The adivasi burned to death. Landlords did not hesitate even to burn adivasis alive. This is the climax of bestiality. I was told of another incident where a brother of an Adivasi by name Janu was buried alive. Janu's brother's wife was a goodlooking woman. One night, when the husband was away, she was dragged off to the landlord's house. On his return the next day the woman's husband heard the whole story. He was a spirited fellow. He gathered the village elders, elected leaders and the panch of the tribe together and made a noise about the affair. When the landlord heard of this, he dragged away the wife before the very eyes of the husband. A loud altercation and violent scuffle followed, but the Warlis could do nothing. The landlord had a ditch dug in the ground and buried the Warli alive in it. Janu, his brother was threatened with dire consequences if he allowed a single word of his brother's fate to escape him. 'If anybody comes to know of this, I will chop off your arms and legs,' the landlord said. Janu fled the village. So did his brother's wife. Everybody in the village was scared into silence. Yet, somehow, the story got

around. A farce of a police inquiry took place followed by a trial in which the civil surgeon testified that the bones in the pit where Janu's brother had been buried, were of an animal and not of a human being. The landlord was acquitted.

The Red Flag And The Message Of Liberation

After similarly describing the horrendous conditions of the adivasis, Shamrao wrote, In short this was the world in which these aboriginal hill tribes lived. They lived in the midst of the most brutal oppression known to the history of mankind. It was a world in which poverty, misery and destitution knew no limits. The aboriginal hill tribes had reached the lowest depths of moral degradation. They meekly submitted to the tyranny of the landlords in whose presence they trembled. They were timid and suffered in silence what even animals would have tried to resist. In this world there was none to help them and they were therefore overpowered with a sense of utter helplessness. They thought that their deliverance would never come. The Red Flag entered this world with its message of liberation in 1945. On May 23, 1945, a conference of over 5,000 adivasis, 500 of them women, was held at the village Zari in Umbargaon (now Talasari) tehsil. It was addressed by Shamrao and Godavari Parulekar, and it gave the clarion call to launch an uncompromising struggle around four main and simple slogans. These were: Do not cultivate the private land of the landlord unless he pays in cash the daily wage of 12 annas. Do not render any free service to the landlord. Resist him if he assaults you. Now We want to be owners of the land. He who works should rule. You must all unite. Thus began the famed Warli Adivasi Revolt against a century of serfdom, bonded labour, debt slavery, exorbitant rents and, above all, inhuman oppression and exploitation by landlords, money lenders and forest contractors. All of them were backed to the hilt by the ruthless and repressive state machinery that had long been in the hands of British imperialism. Godavari extensively toured the area and truly integrated herself with the adivasis, becoming one of them, sharing their trials and tribulations, joys and sorrows.

Abolition Of Serf Tenure And Forced Labour

The Zari conference and its slogans electrified the adivasi masses in Umbargaon tehsil, and within 24 hours its message had reached every nook and corner of the jungle. On the strength of cent per cent unity, the adivasis themselves broke their century-old chains, and within just three weeks, forced labour was abolished once and for all. Landlords were terrified at the new-found unity and might of the adivasis, and so the assaults and torture also automatically

stopped. The following month, in June 1945, with the onset of the monsoons, the adivasis of Umbargaon tehsil proceeded to abolish serf tenure as well. They refused to cultivate the lands of the landlords free, and demanded wages at rates fixed by the Kisan Sabha. In the face of this revolt of unprecedented intensity, the landlords had no choice but to yield. In September and October 1945, the revolt inexorably spread to the adjoining Dahanu tehsil. Here also a gigantic mass upheaval took place and forced labour as well as serf tenure were ended. But the militant adivasis of Dahanu went a step further. Mobilising in their thousands, they moved through every village and hamlet in the tehsil in four batches and liberated thousands of debt slaves from their century-old bondage.

The First Martyrs

The first phase of the Adivasi Revolt thus ended in glorious victory. The second and more difficult phase began in October 1945, when the Warlis went on strike demanding a minimum wage of Rs. 2.50 for cutting 500 pounds of grass, with the strike total in both tehsils. This time the landlords refused to yield. In collusion with the British police machinery, a plot was hatched. A false message was sent to the adivasis over a distance of over 1,500 square miles that Godavari was going to address a meeting on the night of October 10 at Talwada, but the landlords were planning to attack her, and so the Red Flag had directed all adivasis to reach there with lathis and sickles to defend her. This message went to every hamlet and by midnight over 30,000 adivasi peasants gathered at Talwada, many of them walking more than 50 km to reach there. At the same time, the police were informed that a huge armed adivasi mob had gathered for killing the landlords. The treacherous plot worked. Firing by the British regime was its culmination. Shamrao movingly describes what happened: Armed police arrived at the place of the meeting at about midnight on October 10 and opened fire on the peaceful gathering of the Warlis from the roof of a moving motor van. The gathering did not disperse though one of them was killed and a few were wounded in the firing. The police continued to fire at intervals indiscriminately and in all directions from a moving van till 3 pm on October 11. They opened fire thrice during the interval of 15 hours on the same gathering at the same spot. Five Warlis were killed in the firing. The number of wounded was large. Among the wounded there was a boy of 12 years of age. And still the gathering refused to disperse. This episode was a thrilling exhibition of the reckless defiance of death by the Warli, his loyalty to the Red Flag and the birth of rare courage in him. For 15 hours he had defied bullets which were showered on him from

time to time. Firing failed to influence him to move from the place and it was difficult to guess how long he would have continued to remain there if the Kisan Sabha worker had not arrived there at 3 pm on October 11 and dispersed the gathering. For 15 hours they had protected the Red Flag which they had hoisted by shielding it with their bodies. As the police van used to pass by the spot and the police opened fire, they crowded round the Red Flag. They thought that the police were aiming to shoot the Red Flag, and they felt it to be their sacred duty to protect it at the cost of their lives. Firing did not and could not have succeeded in dispersing the meeting. A word from the Red Flag for dispersal was necessary for the purpose. They would rather pay any amount of price in life rather than disperse without the permission of the Red Flag. Their hearts full of deep hatred and intense anger against their class enemies, the adivasis left. But they vowed to continue the struggle with all the strength at their command. After the October 10 firing, the government let loose a reign of terror. Thousands of adivasis were put behind bars, beaten and tortured. Their wives were threatened with rape. In the entire area, the right to assembly was banned for two months. Shamrao, Godavari and other leading comrades were externed from the area. But in spite of all this repression, the strike went on undeterred. Finally the landlords were forced to concede the demand for fair wages. The second phase of the Adivasi Revolt had achieved victory, braving cruel state repression and police firing. A massive victory rally was held at Mahalaxmi on January 21, 1946, on Lenin's death anniversary. The historic nature of the victories that they had gained in the teeth of police and landlord repression had imbued the Adivasis with tremendous self-confidence. They had become aware of the mighty strength of their own unity. Now the Kisan Sabha took up the next question, that of rent. It made several legitimate demands for rent reduction and banning of all forcible collections by landlords. These demands also had to be conceded. The Mahalaxmi rally also gave a call for the collection of one rupee from each family for the Communist Party struggle fund. Everyone responded enthusiastically and the tradition of regular fund collection from the people for the Red Flag began. The blood of the first martyrs of the Adivasi Revolt in Thane district was shed on October 10, 1945. Jethya Gangad and four others were gunned down under British rule. After this successive Congress regimes also resorted to police firing several times. There have been 59 such martyrs of the Red Flag in Thane district so far. Every year, October 10 is regularly observed as Martyrs Day to pay homage to their memory and to take a vow to carry forward their struggle.

Congress Regime Calls In British Army For Repression

Nine months later, another big struggle began in October 1946 for increased wages for grass-cutting and for work in the forest. The demands were met and an agreement with the landlords was reached on November 10, 1946. Actually that should have been the end of the matter. But without any reason whatsoever, the Congress regime declared an Emergency in the entire Adivasi area on November 14. On November 21, Shamrao and Godavari were externed from Thane district and over 200 leading Adivasi cadres were summarily arrested. The 'Goonda Act' was imposed. Savage repression was unleashed. But this time it was not the British government, but the interim Congress government led by chief minister B.G. Kher and home minister Morarji Desai that was the culprit. They too tried to drown the Adivasi Revolt in blood. Displaying its true class colours, the Congress government in a rabidly anti-communist press release issued on December 13, 1946, charged the Adivasi Revolt of being "the culmination of the undesirable activities of those who advocated violence to bring about a political change, viz. the ushering in of a Communist state in India." Morarji Desai declared in a press conference that "he had no interest whatsoever in any agreement concluded with the Communists. Nothing that helps the Commu-nists in their destructive activities will be tolerated." As a reply to this reign of terror, over 20,000 adivasis struck work in Umbargaon, Dahanu and Palghar tehsils. The new regime now went to the extent of sending for the British Army to crush the adivasi peasants. But a tremendous grounds well of public opinion denounced the interim Congress regime and its uncalled-for action against the savagely exploited, defenceless adivasis struggling for eminently just demands. Sections of the nationalist press also took the government to task. The Communist Party and the working class of Mumbai and Thane districts issued a stern warning to the government to desist from sending the British Army to crush the adivasi peasantry and threatened to launch a general strike if the Army was sent. This was an excellent example of worker-peasant unity in action. While the Army had already reached Kalyan, the government was forced to reverse its decision to send it to the Adivasi belt within just four days! The government then tried yet another tack. It summoned the notorious British police officer Moore Gilbert to repress the revolt. Moore Gilbert had played an extremely savage role in trying to suppress the Parallel Government that had been set up in Satara district during 1943-46 under the leadership of Krantisimha Nana Patil. This also led to another mass public uproar and he had to be recalled within three days! Finally the government sent in a contingent of 1,000 armed police.

Police brutality and landlord repression reached new depths. In this third phase of the revolt thousands of Adivasis were jailed. Hundreds were tortured. Their women were ravaged. Police firing in Nanivali and other places claimed many more adivasi martyrs. All this naked display of the anti-communism of the Congress regime was a natural corollary to its full support to the landlords and moneylenders. Thus, even before the attainment of independence, the Congress had come out in its true colours as the political agent of the exploiting classes who were soon to rule India. But now the adivasis, who up to then had shown exemplary restraint in the struggle, struck back in self-defence, and with force. They launched a campaign of burning down the palatial farm-houses of the landlords and money lenders. These had been the symbols of their humiliation, the places where they had been tortured, where their women had been ravished for over a century. With in extinguish-able hatred in their hearts, they razed hundreds of these abodes to the ground. Simultaneously, to counter the growing state repression, thousands of young adivasi men formed militant teams which went from village to village to raise the morale of their people and give them courage to face the ordeal. A new awakening based on class consciousness had been born in the adivasi belt. It was this contribution of the Kisan Sabha and the Communist Party that steeled the people even further in their struggle. The government and the landlords were thoroughly defeated. On April 5, 1947, the Chief Minister had to announce a policy of reconciliation towards the adivasis and had to withdraw all repressive measures as an earnest of his intentions. The immediate demands of the struggle, including the minimum wage and others, were conceded. Many of the long-term demands centering around land ownership were conceded as a result of later struggles, and tenancy laws and other legislation to that effect was brought in.

A Remarkable Feature Of The Revolt

A remarkable feature of the Adivasi Revolt was that both Shamrao and Godavari Parulekar were not allowed to openly set foot in Thane district during the entire period of the struggle from November 21, 1946, to January 14, 1953. From 1946-48 they were extended, from 1948-51 they were underground, and from 1951-53 they were detained. And yet such was the clear direction and firm foundation that they had given to the struggle in 1945-46, so strong was the base of the Communist Party and the Kisan Sabha that was laid during this short period, and so steeled was the leadership that had been forged among the adivasis themselves in the furnace of this struggle, that the Adivasi Revolt continued unabated even in spite of their physical

absence from the scene. Godavari writes movingly about their return: We could only return to Thane district in February 1953. Thousands of Warlis had gathered in Mahalaxmi to welcome us back. We were deeply moved by their display of love, loyalty and enthusiasm. I wondered if we truly deserved it. It was Parulekar's habit to fall silent whenever he was deeply moved. He did so now, sitting quite still for a few minutes. Then he said, 'How puny individuals like you and I are, in the midst of this surging people! How devoted, loving and full of life they are! It was their own strength that helped them cut the chains of bondage. We only acted as catalysts.' It is this humility that is the hallmark of true greatness.

Gains And Legacy

It is best that the manifold gains and the rich legacy of the Adivasi Revolt are summed up in the words of the leaders of this struggle themselves. Shamrao Parulekar writes, Within a short span the struggle won memorable victories. Serf tenure was uprooted root and branch. Forced labour was ended. Debt slaves were liberated. Their womenfolk were rescued. Assaults and torture was stopped. The movement sharpened the understanding and virgin intellect of the Warlis. It brought to the surface persons from their ranks who could take the initiative and lead it. The experience of the bitter struggle through which the Warli had to wade, rapidly transformed him. His transformation has been so radical that he became a new being. Straight from infancy he stepped into maturity. Godavari Parulekar adds, In this struggle, the adivasis rose to magnificent heights of courage while the government, landlords and moneylenders sunk to the very depths of inhumanity in their reign of repression. Those who had marched into the battlefield with unlimited powers and money, and were aided by armed police and goondas, were made to bite the dust before half-naked, half-starved men and women, whose only weapons were a capacity for self-sacrifice, and invulnerable solidarity and unflinching dedication. Out of this battle arose the class conscious peasant. Honour and credit for the few concessions that have been given to the peasants in Maharashtra must go, in large measure, to the Warlis and their struggle. The minimum wages act, increase in the wages of farm labourers, the tenancy act 1957, decrease in rents claimed from tenants, The unjust practices of Vethbigari (Vetha), Lagingadi, Ghargadi, Khawti, Palammod gradually decreased, are some of the concessions that have been legally granted to the other peasants in Maharashtra as well. However, due to the lack of organization among those peasants, these concessions have remained mere promises on paper. It is only then that the adivasis will feel that their struggle has really been worthwhile when

peasants in Maharashtra build their militant organization, and get ready to take a step forward on the strength of their unity. Only then will they reap the real joy of having reached a cherished goal. . . . The main change in the Warli is the awakening of his pride and self-consciousness as a human being. His manner and deportment reflect the confidence he has gained out of the knowledge of his strength as a member of an organization. He has lost his fear and inferiority complex. He has become ambitious. He is consumed by a desire to understand world politics. The adivasi who has stood firm against injustice, will not stop where he is. He will advance. He has been well-prepared over the years, and especially during the struggle, and it is this preparation, this maturity, which is the real achievement both for us and for him. The foundation of the Maharashtra Rajya Kisan Sabha and the Warli Adivasi Revolt were undoubtedly the culmination of the anti-imperialist and anti-feudal struggle waged by Shamrao and Godavari Parulekar in the pre-independence era. But their later years were no less significant, and may be briefly recounted to complete the picture of their rich lives.

Conclusion

Under the rule of the British raj owned zamindars, the standard of living of the arli tribe of Thane district was destroyed by the unjust practices of Vethbigari, Lagingadi, Ghargadi, Khawti, Palammod. Government employees, landlords, moneylenders, sheths, coup contractors were oppressing with the help of Awari Pathans. Godavari Parulekar was the first victim of violence against women in Warli society. These women were trapped in a vision cycle. Eccentric landlords and social patriarchal pressures were causing them great intrusion. Equally sad is the belief that dead women are not as holy as men. Comrade Godavari Parulekar inculcated these tribal brothers in communist philosophy. He led his movement by inspiring the struggle against injustice and oppression. Organized Warli tribals by preparing a program of Warli movement from the meeting of Warli tribals in Zari and Dahanu. The then Congress government made a strong effort to suppress this warli struggle through police and military force. But the tribal Warlis continued their struggle regardless. The oppressive government had to back down and accept the Warlis' demands for justice. The stamp of social sudraty on Warli's name was erased. Godavaritai worked for women's rights and social and economic equality. The stamp of social sudratva on Warli's name was erased. Godavaritai worked for women's rights and social and economic equality. Their compassion for the Warlis gave the tribe the strength to regain independence and fame.

References

1. Parulekar Godavari, The Awakening Of Man, Popular Publication, Mumbai, 2015.
2. Prasad Archana, Red Flag of the Warlis- History of an Ongoing Struggle, LeftWord Books, New Delhi, 2017.
3. Srinivas, M. N., Social change in modern India. Hyderabad: Orient Black Swan, 1995.
4. Ghurye, G.S., The Scheduled Tribes, (3rd edition), Bombay: Popular Prakashan, 1963.
5. https://testbook.com/mpsc-preparation/freedom-fighters-of-maharashtra, last seen at 29/03/2023
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Godavari_Parulekar, last seen at 29/03/2023
7. https://www.indiejournal.in/article/historic-warli-revolt-turns-seventy-today-writes-shridhar-pawar, last seen at 31/03/2023
8. https://feminisminindia.com/2019/08/21/warli-revolt-adivasi-women/, last seen at 31/03/2023.
9. https://tribleculturenandurbar.blogspot.com/2017/08/warli-movment-1944-1947.html, last seen at 03/04/2023.

१. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील तुफान सेनेचे योगदान

डॉ. मधुकर विठोबा जाधव
इतिहास विभाग, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना

प्रतिसरकारची तेफान सेना म्हणजे आधुनिक पोलिस व्यवस्थाच होती. तुफान सेनेचे कार्य म्हणजे प्रतिसरकारच्या चळवळीचा प्राण होता. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी स्थापन केलेल्या प्रतिसरकार मधील तुफान सेना दल महत्त्वपूर्ण भाग होय. तुफान सेना दल म्हणजे जनतेचे पाईक होते. तुफान सेनेचा कोणताही कार्यक्रम दिखावती नव्हता. तुफान म्हणजे दलितांचा प्राण, तुफान म्हणजे गरिबांचे अन्न असे ते मानीत असत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. सामान्य जनतेच्या मदतीतून व सहकार्यातून क्रांतीसिंह नाना पाटील यांनी आपल्या प्रतिसरकारचा पाया रचला. प्रतिसरकारची स्थापना झाल्यानंतर त्यांच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी सशस्त्र दलाची आवश्यकता भासू लागली. कारण इंग्रज सत्तेला तर विरोध करावयाचाच होता परंतु त्याच बरोबर प्रतिसरकारने केलेल्या सुधारणेतून ज्यांचे हित संबंध दुखावले गेले. त्या सर्वांचा विरोध मोडून काढायचा असेल तर आपले स्वत:चे सैनिक संघटन हवे ही गोष्ट लक्षात घेऊन तुफान सेनेची निर्मिती करण्यात आली.

संशोधनाचे उद्देश

१. स्वातंत्र्य चळवळीतील तुफान सेनेच्या कार्याचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

२. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी पारतंत्र्याविरुध्द दिलेल्या लढ्याचे योगदान स्पष्ट करणे.

गृहीतक

१. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी स्थापन केलेल्या तुफान सेनेचे कार्य देशाला प्रेरणा देणारे आहे.

मुख्य व सूचक शब्द: वीरांगना, भूमिगत, प्रशिक्षण, कॅप्टन, स्वराज्य, कष्टकरी, क्रांतिवीर

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. महत्वपूर्ण अशा प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. याचबरोबर वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके या साधनांचाही वापर करण्यात आलेला आहे.

आशय विश्लेषण : तुफान सेना दल

भारतातून क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी इंग्रजी सत्ता संपुष्टात आणावयाची असेल तर इंग्रज धार्जीण्यांना म्हणजेच सावकार, संरमजामदार व वतनदार या लोकांचा नायनाट करणे गरजेचे आहे हे ओळखले होते. अशा गुंडगिरी प्रवृत्तीच्या लोकांना पकडून त्यांना शिक्षा देण्याचे कार्य सुरु केले. स्त्रिया, गरीब यांच्यावर अन्याय झाल्यास सावकार व कर्जदार यांच्यात वाद निर्माण झाल्यास प्रतिसरकार न्याय निवाडाचे काम करत असे. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून भारत देशाला मुक्त करणे व गरीब कष्टक-यांच्या सुख समाधानासाठी, हितासाठी व स्वराज्य साकारण्यासाठी कुंडल या ठिकाणी लष्करी प्रशिक्षण केंद्र जी. डी. बापूंच्या नेतृत्वाखाली सुरु करण्यात आले. प्रतिसरकारची तुफान सेना जी. डी. बापू यांच्या नेतृत्वाखाली कार्य करीत होती. तुफान सेनेला क्रांतिवीर दल म्हणून ही संबोधले जाई. धुळे खनिज लुटीतून तेथे व्यायाम शाळा सुरु करण्यात आल्या. जी. डी. बापूंच्या नेतृत्वाखाली गावागावातील तडफदार तरुण लष्करी प्रशिक्षण घेऊ लागले. यातूनच तुफान सेनेची निर्मिती झाली. तुफान सेना दल म्हणजे ग्राम राज्याचे पाईक होते. तुफान सेना दल म्हणजे जनतेचे जीवन होते. कष्टकरी, गोर गरीब शेतकरी, सावका-यांच्या अन्याय अत्याचाराला बळी पडणा-यांना जी. डी. बापूंच्या नेतृत्वाखाली तुफान सेनेने मोठे सहकार्य केले. तुफान सेनेने गावोगावचे गुंड, इंग्रज पोलिसांचे खबरे, जुलमी वतनदार, संरजामदार, दरोडेखोर, सावकार यांचा बंदोबस्त करण्याची महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. अनेक प्रकारची लोक हितकारी कामे या तुफान सेनेने हाती घेतलेली होती. इंग्रज सरकार धार्जीन्या लोकांच्या मनात तुफान सेनेने दहशत निर्माण केली. समाजातील गुंडगिरीची प्रवृत्ती कमी होऊ लागली. याचे सर्व श्रेय तुफान सेनेला दिले जाते.

तुफान सेनेची रचना

साता-याच्या दक्षिण भागात गावगुंड, दरोडेखोर यांचे मोठे प्रस्थ निर्माण झाले होते. महात्मा गांधीजी व क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नावाचा वापर करून हे लोक दरोडे घालत. त्यामुळे देशभक्ताची बदनामी होत असे. तर दुस-या बाजूला शांततामय मार्गाने यश मिळवणे अवघड जात होते. या अशा अर्तबाह्य समस्या सोडविण्यासाठी तुफान सेनेची स्थापना झाली. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद हिंद सेनेच्या धर्तीवरती तुफान सेनेची निर्मिती केली होती. तुफान सेनेच्या माध्यमातून दरोडेखोर व गावगुंडांचा बंदोबस्त, ग्रामसफाई, साक्षरता प्रसार, दारूबंदी, हुंडा बंदी, अस्पृश्यता निवारण व सावकार शाहीचे निवारण आदी. कामे सुरु झाली. त्याचबरोबर भूमिगत क्रांतीकारकांच्या कुटुंबियांचे संरक्षण करणे, त्यांच्या अडचणी सोडविणे ही कामे तुफान सेनेला करावी लागत असत. तुफान सेनेमध्ये आठ कॅप्टन होते. सर्व कॅप्टनवर फिल्ड मार्शल अशी तुफान सेनेची रचना होती.

तुफान सेना दलाच्या कवायती

तुफान सेनेच्या सैन्याच्या प्रशिक्षणाचे कवायत प्रारंभी जागेच्या उपलब्धतेनुसार व सोईप्रमाणे ठेवले जात असे. प्रशिक्षणाला हक्काची जागा असावी म्हणून कुंडल गावाच्या पूर्व बाजूला सहा एकराची खुली जागा तुफान सेनेला देण्यात आली. तेथे तुफान सेनेची व्यायाम शाळा निर्माण केली. तेथे सैनिकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. त्या सैनिकी प्रशिक्षण केंद्रातून तुफान सेना दल तयार होऊ लागले. तुफान सेनेच्या माध्यमातून कुंडल या ठिकाणी शिबीर घेण्याचे केंद्र सुरु केले. दर पंधरा दिवसाला १०० तरुणांचा तांडा शिबिरात सामील होत असे. या प्रत्येक शिबिरातून सर्व दृष्टीने पारखून घेऊन काही निवडक तरुणांना तुफान सैनिक ही संज्ञा दिली जात असे. शिबिरात लाठी-काठी, बांधून चालवणे, गुंडापुंडांचा बंदोबस्त करणे, जाळपोळ व तोडमोड करून चळवळ वाढविणे असे सर्व प्रकारचे शिक्षण दिले जात असे. या शिबिरातून शेकडो प्रशिक्षित तुफान सैनिक उभे केले. कुंडलच्या या प्रशिक्षण केंद्रावर इंग्रजांची नजर पडली. त्यांनी २०० पोलिसांची तुकडी कायमची गावात ठेविली. तरीही भाऊ यांनी आकाराम पवार यांच्या बरोबर बाहेर गावच्या सेवा दलाच्या शाखेत प्रशिक्षण देऊन हजारो सैनिकांची निर्मिती केली. हे कार्य चालू असतानाच भाऊ लाड पकडले. येरवडा व सातारा येथे साडेचार महिने तुरुंगवासाची शिक्षा झाली तरीही भाऊंचे कार्य चालूच होते.

तुफान सेनेचे गट

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी स्थापन केलेल्या प्रतिसरकारच्या सैनिक संघटनासाठी तुफान सेनेची निर्मिती करण्यात आलेली होती. तुफान सेनेचे फिल्ड मार्शल म्हणून क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी जी. डी. लाड यांची नियुक्ती केली. जी. डी. लाड व नागनाथ नायकवाडी यांनी तुफान सेनेसाठी शस्त्रास्त्रे जमविण्याची जबाबदारी घेतली. ग्रामीण भागातील राष्ट्रवादी विचाराचे तरुण तुफान सेनेत मोठ्या प्रमाणात दाखल झाले. इंग्रज सत्तेविरुध्द लढा चालविण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे प्रमुख पाच गट पाडले. कुंडल गट, शिराळा व वाळवा गट, कराड गट, उत्तरेचा गट यापैकी कुंडल गटाचे नेतृत्व क्रांतिसिंह नाना पाटील, जी. डी. लाड, नागनाथ नायकवाडी, नाथाजी लाड, भगवानराव मोरे, डॉ. उत्तमराव पाटील व लीलाताई पाटील यांच्येकडे होते. शिराळा व वाळवा गटाचे नेतृत्व बाबुराव चरणकर, बर्डे मास्तर, बाबुराव पाटणकर यांच्याकडे होते. कराड गटाचे नेतृत्व यशवंतराव चव्हाण, ल. ग. कुलकर्णी, माधवराव जाधव यांचेकडे होते. उत्तरेच्या गटाचे नेतृत्व किसन वीर, पांडुरंग बोराटे, बापूराव कचरे, बाबुराव घोरपडे यांच्याकडे होते. तर सांगली गटाचे नेतृत्व वसंतदादा पाटील, स्वामी रामानंद भारती यांचेकडे होते. गुन्हेगार, पोलिसांचे खबरे, सरकार निष्ठ लोक, पोलिस पाटील हे भूमिगत सैनिकांची माहिती सरकारला पुरवत असत. अशा विरोधकांना प्रतिसरकारचे तुफानी सैनिक जनता कोर्टात खेचत. त्यांच्यावरील आरोप शाबीद झाला की त्यांना शिक्षा दिली जात असे.

तुफानी सेनेची उद्दिष्ट्ये

१. गावाचे संरक्षण करणे व गावाची स्वच्छता करणे.

२. लोकांना साक्षर बनविणे.

३. दारूबंदी करणे.

४. दुर्जनाचा नायनाट करणे.

५. समाजातून अस्पृश्यतेचे निवारण करणे.

६. स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी तरुणांचे संरक्षण करणे.

७. तुफानी सेनेच्या माध्यमातून गावागावात न्यायदान व्यवस्था करणे.

८. देशासाठी हुतात्म्य स्विकारलेल्या व तुरुंगात असलेल्या देशभक्त सैनिकांच्या कुटुंबाची देखभाल करणे.

देशभक्त तरुणांचे सैन्य

तुफान सेनेच्या प्रसार व्हावा व सर्व सामान्य पर्यंत ही सेना पोहचविण्यासाठी लोकसंग्रह वाढवा म्हणून भागवार संघटकांच्या नेमणुका करण्यात आल्या. प्रशिक्षण शिबिरातून प्रशिक्षण घेतलेले अनेक सैनिक तयार केले जात असत. त्यातील निवडक सैनिकांची चाचणी घेऊन त्यांना तुफान सैनिक अशी संज्ञा दिली जात असे व तुफान सेना दलात त्यांचा सहभाग घेतला जात असे. तुफान सेना दलाचे प्रमुख फिल्ड मार्शल जी. डी. लाड हे होते. तेच तुफान सैनिकांची निवड करीत असत. तुफान सेनेच्या सैन्य भरतीचे दश्य रोमांच कारक असे. शंभर ते दोनशे तरुण एका रांगेत उभे केले जात असत. प्रत्येक तरूणाकडून मी तुफान आहे असे वदवून घेतले जात असे. त्याच्या उजव्या हाताच्या मनगटावर हातातील काठीचा जोरदार तडाखा मारला जात असे. त्या वेळी जर कळवळला, खचला किंवा घाबरला तर त्याला तुफान सेनेत घेतले जात नसे. अशा प्रकारे प्रामाणिक, कष्टाळू, देशावर प्रेम करणा-या देशभक्त तरुणांची यातून तुफान सेनेत भरती होत असे. हे सैनिक सर्व आघाड्यावर कार्य करण्यास तयार असत. या तुफान सेनेच्या शौर्याच्या प्रतिसरकारचे वर्चस्व सर्व आघाड्यावर निर्माण झाले. प्रतीसरकारच्या तुफान सेनेची इंग्लंडच्या पार्लमेंटमध्ये चर्चा सुरु झाली.

सैनिकांना प्रशिक्षण

तुफान सेनेतील सैनिकांना प्रशिक्षण देण्याचे व त्यांना तुफान सेनेत भरती करण्याचे काम क्रांतिवीर राम लाड व क्रांतिवीर अकाराम पवार यांच्याकडे होते. म्हणून त्यांना कॅप्टन या नावाने संबोधले जात असे. हे दोघे क्रांतिकारक प्रशिक्षण शिबिरात काम पाहत असत. व्यायाम शाळेतील एक वर्ग राम लाड व दुसरा वर्ग अकाराम पवार घेत असत. या दोघांनी मिळून १०,००० तुफान सैनिकांची भरती केलेली होती. गावागावात जाऊन त्यांनी प्रशिक्षण शिबिरे घेतली. व यातून तुफान सेनेत

सैनिकांची भरती केली. या प्रशिक्षण वर्गामध्ये लाठी काठी, बंदुका चालविणे, गुंडांचा बंदोबस्त करणे, जाळपोळ व तोडमोड करून गनिमी पद्धतीने चळवळ वाढविणे. यासारखे सर्व शिक्षण दिले जात असे. तसेच दारुगोळा बनविणे, डोंगर माथ्यावर धावत राहणे, सरकार धर्जिण्य लोकांचा बंदोबस्त करणे व त्यांची माहिती मिळविणे असे विविध प्रकारचे प्रशिक्षण तरुण सैनिकांना दिले जात असे. सैनिकांकडून ही तयारी करून घेण्याची संपूर्ण जबाबदारी कॅप्टन या नात्याने राम लाड व अकाराम पवार यांच्याकडे असे. कडक शिस्त हा या दोघांचा प्रमुख गुण होता. सातारा जिल्ह्यातील प्रत्येक गावामध्ये सेवादले स्थापन करण्यात आलेली होती.

स्वातंत्र्यलढ्याला बळ

तुफान सेनेची कुंडलची व्यायाम शाळा म्हणजे हे क्रांतीपीठ होते. क्रांतीकारकांना दिशा देणारे मुख्य केंद्र होते. कुंडल येथील तुफान दलाच्या ११ सायकली होत्या. या सायकलीमुळे प्रतीसरकारच्या निरोपाची आवक-जावक होत असे. एवढेच नव्हे तर तुफान सेनेच्या मिलिटरी साठी एक बॅड पथक मुंबईहून मागविण्यात आलेले होते. इंग्रज सरकारने मात्र अनेक वेळा छापे मारून अटक सत्र सुरु केले होते. त्यामुळे अनेक वेळा क्रांतीकारकांना भूमिगत व्हावे लागत असे. तुफान दलाचे सैनिक व कार्यकर्ते अनेक आघाड्यावर काम करीत असत. भूमिगत क्रांतीकारकांना गुप्त संदेश पाठविण्याचे कार्य अगदी चोखपणे बजावले जात असे. समाजातील जातीयता व अस्पृश्यता नष्ट व्हावी यासाठी सामाजिक प्रबोधने केली जात असत. तुफान सेनेने एक गाव एक पाणवटा ही घोषणा करून अस्पृश्य वर्गाला पिण्याचे पाणी मिळावे यासाठी ही सोय करून दिली होती. स्वच्छता, शिक्षण, गांधीलग्न प्रचार, अस्पृश्यता निवारण, जुगार बंदी, हुंडा बंदी, दारू विक्री उद्योग बंद असे अनेक उपक्रम हाती घेऊन ते यशस्वीपणे पार पाडले. यातून देशभक्तीचा प्रसार करून स्वातंत्र्य लढ्याला बळ दिले. तुफान सेनेच्या निर्मितीमुळे प्रतीसरकारला होणारा विरोध थांबला. तसेच याच तुफान सेनेने मिरज पे ट्रेन लुट यशस्वी केली. तर खानदेशात सुध्दा चिलठाण येथे तुफान सैनिकांनी लाखो रुपयांचा खजिना लुटला.

न्याय व्यवस्था

तुफान सेनेचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे न्यायदान होय. तुफान सेनेनी गावोगावी न्यायदान मंडळे स्थापन केली. या न्यायमंडळांनी विना मोबदला सामान्य लोकांना न्याय मिळवून दिला. याचा परिणाम असा झाला कि सरकारच्या कोर्ट कचे-या बंद होऊ लागल्या. तुफान सेना दलाच्या या न्याय मंडळाला जनता कोर्ट असे म्हटले जात असे. जनता कोर्ट हे रात्री भरत असे. ज्या दिवशी जनता कोर्ट भरणार आहे. त्या सभेची माहिती कोणालाही न देता त्या भागातील तुफान दलातील कार्यकर्त्यांना गुप्त संदेश दिला जात असे. रात्री अचानकपणे लोक संघटीत केले जात. या जनता कोर्टाचे प्रमुख न्यायाधीश जी. डी. लाड हे आपल्या तुफान सैन्यांसोबत हजर राहत असत. महत्त्वाचे म्हणजे न्यायदान पंचायतीत वकिलांना उभे करून न्याय

देण्याची प्रथा तुफान सेनेने सुरु केली. विशेष म्हणजे या जनता कोर्टात लहान मोठ्या जवळ-जवळ पंचविशे दाव्यांचा निकाल कुंडल गटाच्या न्याय मंडळात दिला गेला होता. त्या सर्व निकालाचे रेकॉर्ड प्रतीसरकारकडे उपलब्ध आहे.

विधायक कार्य

जी. डी. बापू यांचा विवाह इ. स. १९४४ मध्ये विजया ताई यांच्या बरोबर तुफान सेनेच्याच साक्षीने पार पडला. तो विवाह क्रांतिकारी पद्धतीनेच लावण्यात आला. एकमेकांना रक्ताचा टीका लावून हा विवाह संपन्न झाला. भाऊसाहेब नेवाळकर व दि. माडगुळकर यांची छोटी भाषणे झाली तर उत्तमराव पाटील व वामनराव चोरघडे यांनी क्रांतिगीत गायले. हा विवाह मध्यरात्री साडेबारा ते एकच्या सुमारास संपन्न झाला. पुढे विजयाताई लाड या जी. डी. बापूंच्या पत्नी सुध्दा या तुफान सेनेचा एक भाग बनून कार्य करू लागल्या. तुफान सेनेच्या प्रत्येक कार्यामध्ये त्या सहभागी होत्या. तुफान सेनेचे कॅप्टन म्हणून रामचंद्र उर्फ भाऊ लाड यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. सातारा परिसरातील गाव गुंड, सावकार, इंग्रज खबरे यांना जबर शिक्षा करून सामान्य जनतेला संरक्षण दिले.या चळवळीला जो लोकाश्रय मिळाला त्यामध्ये भाऊंचा वाटा खूप मोठा आहे. तुफान सेनेचे कॅप्टन म्हणून काम करीत असताना भाऊंनी अनेक कार्यात सहभाग घेतला. त्यातून अनेक प्रसंगांना सामोरे जावे लागत होते. इस्लामपुरचा मोर्चा, बुलढाणा व यवतमाळ जिल्ह्यातील तुफान सेनेच्या शाळा सुरु करणे. विदर्भात राष्ट्रसेवा दलाच्या शाखा सुरु करणे ही जबाबदारी भाऊंनी कॅप्टन म्हणून व एक ध्येय वेडा स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून पार पाडली. महिलांनीही सशस्त्र लढ्यात सहभागी व्हावे यातून सातारच्या प्रतीसरकार मधील क्रांती वीरांगना राजमती पाटील यांनी इ. स. १९४५ मध्ये ऐतवडे येथे महिला तुफान सेनेची निर्मिती केली.

सारांश

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या प्रतीसरकारमधून स्थापन झालेल्या तुफान सेनेला भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये श्रेष्ठ स्थान आहे. तुफान सेनेव्दारे खेड्या - ड्यातील गावा - गावातील ग्रामसभा स्थापन करून गावातील लहान मोठे तंटे मिटवले जात असत. वादी पक्षाकडून तक्रारीचा अर्ज दाखल होत असे. सर्व विषयांचे निकाल दिले जात असत. वादी व प्रतीवादी या सर्वांना एकत्र बोलावून गाव चावडीच्या पारावर तक्रारीचे निवारण होत असे. असे शेकडो निकाल प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेने दिले होते. प्रत्येक गावातील तरुण युवक तुफान दलाचे सैनिक होते. त्यामुळे गावागावात अनेक क्रांतिकारक तयार झाले. तुफान सेनेच्या कार्यामुळे स्वातंत्र्य लढा अगदी शेताच्या बांधापर्यंत गेला म्हणूनच भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये प्रतिसरकारच्या तुफान सेनेला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. पाटील रा. तु., सांगली साता-याचे राजकारण, सांगली, १९८६.

२. कदम य. ना., आधुनिक भारत, कोल्हापूर, २०१०.

३. घोडके ह. म, महाराष्ट्र गौरव गाथा, राजहंस प्रकाशन, २०००.

४. पवार बा. ग., क्रांतिसिंह नाना पाटील, कोल्हापूर, २००८.

५. पाटणे संभाजीराव, सात-याचे कोहिनूर, पुणे, २०११.

६. शिंदे आबासाहेब, साता-याचे प्रतिसरकार प्रसंग आणि व्यक्ती, कोल्हापूर, १९८७.

७. केळकर श्रीपाद, छोडो भारत, पुणे, १९८३.

८. शिवणीकर, सातारचा सिंह, पुणे, १९८६.

९. पवार जयसिंगराव, क्रांतिसिंह नाना पाटील, कोल्हापूर, १९८३.

१०. पाटील विश्वास, क्रांतिसुर्य, कोल्हापूर,१९८३.

११. पाटील उत्तमराव, क्रांतिपर्व, पुणे, २००१.

१२. पाटील दिनकर, क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि शेतकरी चळवळ, कोल्हापूर, २०११.

१३. पाटील विलास, क्रींतीसिंह नाना पाटील, सातारा, १९८६.

VOLUME - XI, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2023
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) **CC - 9**

२. लोकोत्तर स्त्री समाजसुधारक : पंडिता रमाबाई

डॉ. नागणे हणमंत बाळकृष्ण
इतिहास विभाग, सांगोला महाविद्यालय, सांगोला.

प्रस्तावना

समाज सुधारणेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करताना एकोणिसावे शतक भारतासाठी अनेक बाबतीत क्रांतिकारक शतक असल्याचे दिसून येते. या शतकात समाजात जातीसंस्थेचे प्राबल्य होते व यामुळे कडक जातीनिर्बंधांना विशेष महत्त्व होते. जातीसंस्थेमुळे समाजाचे निरनिराळ्या गटात विभाजन झाले होते. तत्कालीन काळामध्ये समाजातील श्रेष्ठ मानल्या गेलेल्या जातींशिवाय इतर अनेक कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या जातींना अनेक बंधनात जखडून ठेवण्यात आलेले होते त्यामुळे त्यांना अत्यंत हलाखीचे जीवन जगावे लागत होते. या काळातील स्त्रियांची स्थिती तर अत्यंत हलाखीची व करुणाजनक अशीच होती. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. अस्पृश्यता,बालविवाह, बहुपत्नीकत्व, विधवा केशवपण, सती प्रथा अशा अनेक चुकीच्या परंपरा समाजात प्रचलित होत्या. धार्मिक जीवनामध्ये बुद्धीप्रामान्यापेक्षा वचनप्रामान्य व परंपरा यांना जास्त महत्त्व दिले जात होते. एकूणच एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीचा विचार करता समाज व्यवस्थेमध्ये पूर्णपणे अवनीती झालेली होती आणि याच काळात भारतामध्ये प्रबोधनाचे युग सुरू झाले. प्रगत आचार विचार भौतिक ज्ञान आत्मसात केलेल्या सुधारणावादी समाजसुधारकांनी आपले सुधारणावादी नवे विचार समाजात रुजविण्यास सुरुवात केली. या समाजसुधारणेमध्ये शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, धार्मिक बाबतीत चुकीच्या रूढी परंपरा, आर्थिक बाबतीतील दारिद्र्यता याबरोबरच स्त्रियांवर होणारे अन्याय, स्त्रियांवर लादलेली अनेक बंधने याबाबतीत समाजात चळवळ सुरू झाली. यामध्ये पुरुष समाज सुधारकांबरोबरच काही स्त्री समाज सुधारकांनीही मोलाचे योगदान दिले आणि यातीलच एक स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे कार्य उल्लेखनीय अशा प्रकारचे आहे.

पार्श्वभूमी

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या विशेषतः परित्यक्ता पतिता व विधवांच्या सर्वांगीण उध्दारासाठी समर्पित भावनेने कार्यरत राहिलेल्या पंडिता रमाबाई यांचा जन्म २३ एप्रिल १८५८ रोजी एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. रमाबाई यांचे वडील अनंत शास्त्री डोंगरे हे विद्वान संस्कृत पंडित होते. विविध शास्त्रे, तत्त्वज्ञान व संस्कृत वाङ्मय यामध्ये त्यांनी प्राविण्य मिळवले होते. अनंत शास्त्री त्याकाळी स्त्रियांच्या बाबतीत पुरगामी विचारांचे होते .स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नसतानाही वेदादींचे शिक्षण देणे व कन्या रमा नऊ वर्षाची

झाली तरी तिचा विवाह न केल्यामुळे अनंत शास्त्रींच्या ज्ञातीबांधवांनी त्यांना वाळीत टाकले तरीही अनंतशास्त्री आपल्या ध्येयापासून मागे हटले नाहीत. समाजाच्या त्रासाला कंटाळून ते आपल्या पत्नी व मुलांसह तीर्थयात्रेला पाय निघाले. या काळात रमाबाईंना आई-वडिलांकडून संस्कृत भाषा व विविध शास्त्रांचे शिक्षण मिळाले. प्रदीर्घ काळ चाललेल्या या तीर्थयात्रेच्या काळात रमाबाईंना आपल्या मातेकडून संस्कृत, व्याकरण व साहित्याचे शिक्षण मिळाले. वैदिक वाङ्मय व इतर धर्मशास्त्रे यावर रमाबाईंनी प्राविण्य मिळवले.रमाबाईंनी संस्कृत मध्ये प्राविण्य मिळवले होते त्याबरोबरच त्यांना मराठी, हिंदी ,बंगाली,कन्नड,गुजराती, तुळू,हिब्रू या भाषाही अवगत होत्या. साधारणपणे १८७४-७५ च्या दरम्यान रमाबाईंच्या वडिलांचा व पाठोपाठ काही दिवसातच आईचाही मृत्यू झाला. रमाबाई व त्यांचे बंधू श्रीनिवास शास्त्री एकाकी पडले तथापि त्यांनी आपल्या पित्याने चालू केलेली तिर्थयात्रा चालू ठेवली. श्रीनिवास शास्त्री आणि रमाबाई प्रवास करत करत कलकत्त्याला पोहोचले. कलकत्त्यात रमाबाईंच्या विद्वत्तेचा, बुद्धिमत्तेचा गौरव करण्यात आला. अस्खलितपणे संस्कृत भाषा बोलणारी,संस्कृतमध्ये कवित्व करणारी तरुण स्त्री पाहून सर्वजण आश्चर्यचकित झाले. तेथील विद्वान संस्कृत पंडितांनी रमाबाईंची परीक्षा घेतली आणि विद्वान पंडित व समाज सुधारक इत्यादींची सिनेट हॉलमध्ये भरलेल्या सभेत रमाबाईंना पंडिता व सरस्वती या पदव्या जाहीरपणे बहाल केल्या. पंडिता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या त्या एकमेव महिला आहेत. कलकत्ता येथे असताना रमबाईंना बंगाली स्त्रियांनी भारत वर्षीय स्त्रियांचे भूषण म्हणून मानपत्र दिले. पंडिता रमाबाईंच्या विद्वत्तेची कीर्ती सगळीकडे पसरली.

यानंतर रमाबाईंच्या आयुष्याला नवीन दिशा लाभली आपल्या बंधूसह बंगाल प्रांतात सर्वत्र प्रवास करून त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे कार्य केले. रमाबाई बंगाली स्त्रियांच्या घरगुती सभा भरवून त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत असत. तसेच जाहीर भाषणाद्वारेही स्त्री समाज जागृती करत असत. रमाबाईंनी अशाप्रकारे कार्याला सुरुवात केली असतानाच त्यांचे बंधू श्रीनिवास यांचा मृत्यू झाला व पुन्हा त्या एकाकी व निराधार झाल्या. परंतु त्यांच्या धीरोदात्त स्वभावाने त्या खचल्या नाहीत. कलकत्त्यात असताना त्यांचा बाबू बिपिन बिहारीदास मेधावी यांच्याशी रजिस्टर पध्दतीने विवाह झाला. परंतु हा आंतरजातीय विवाह असल्यामुळे तत्कालीन समाजातील काही परंपरावादी प्रतिवादी गटाने त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला. या विवाहातून रमाबाईंना एक कन्यारत्न प्राप्त झाले. त्या कन्येचे नाव मनोरमा ठेवण्यात आले. तथापि रमाबाईंना वैवाहिक जीवनाचा उपभोग फार झाला नाही. लग्नानंतर दोन वर्षाच्या आत सण १८८२ मध्ये रमाबाईंचे पती बिपीन विहारदास मेधावी यांचे अल्पशा आजाराने निधन झाले. रमाबाईंना वयाच्या चोविसाव्या पुन्हा एकाकी जीवन जगणे भाग पडले. परंतु यावेळी त्यांच्याबरोबर त्यांची लहानशी मनोरमाही होती. पतीच्या निधनानंतर मेधावी कुटुंबीयांनी मदत नाकारली मात्र रमाबाई

डगमगल्या नाहीत त्यांनी पतीचे कर्ज फेडून त्या बंगाल सोडून महाराष्ट्रात आल्या. कारण महाराष्ट्रातून काही समाज सुधारकांचे रमाबाईंना अगोदरच महाराष्ट्रात येण्यासाठी आमंत्रण होते.

महाराष्ट्रात आगमन व सामाजिक कार्यास सुरूवात

पंडिता रमाबाई पतीच्या निधनानंतर आपली कन्या मनोहरमा सह सण १८८२ मध्ये पुण्यामध्ये दाखल झाल्या. या काळात महाराष्ट्रात समाजसुधारणा चळवळ जोमाने चालू होती. साधारणपणे सण १८४० च्या दशकापासून लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख,महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले यांच्यापासून या चळवळीला प्रारंभ झाला होता. इंग्रजी शिक्षण, राजकीय मूल्य, हिंदू धर्मातील मूळ उदात्त तत्त्वे यांनी प्रभावित होऊन या समाजसुधारकांनी विविध प्रकारच्या समाजसुधारणेचा पाया घातला. लोकहितवादींनी ब्राह्मण वर्गाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी लिखाण,व्याख्यान यातून लोक जागृती केली. फुले दांपत्याने शूद्र आणि अतिशुद्र यांचा सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी काम हाती घेतले. तत्कालीन समाजातील उच्चवर्णीय स्त्रियांवर लादण्यात आलेली अनेक बंधने आणि त्यातून होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी ते झटले.

सन १८७० च्या दशकात महाराष्ट्रात समाजसुधारकांची दुसरी पिढी कार्यरत झाली यामध्ये न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे,डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ती तेलंग इ. आघाडीवर होते. उदारमतवादी दृष्टीकोनातून सरकारवर दबाव आणून नवीन कायद्यांद्वारे सामाजिक सुधारणा घडवून आणणे यामध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांवरील कडक निर्बंध कमी करणे,असंमत बालविवाह,विधवा प्रथा बंद करणे आणि स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करणे. यासाठी या समाजसुधारकांनी लेखन,वृत्तपत्रातून लिखाण करून,भाषणे करून समाजजागृती करणे, सरकारकडे नवीन कायद्यासाठी मागणी करणे यासारख्या विधायक मार्गाने आपली चळवळ चालवली. महाराष्ट्रामध्ये समाजसुधारकांची तिसरी पिढी साधारणपणे १८८० च्या दशकात उदयास आली .यामध्ये विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांच्या तालमीत तयार झालेले टिळक आणि आगरकर आघाडी होते. केसरी आणि मराठा या वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून समाजसुधारणेला पाठिंबा दिला परंतु पुढे टिळकांनी समाजसुधारणेला विरोध करून राजकीय सुधारणेला व स्वराज्याच्या मागणीला पाठिंबा देण्यास सुरुवात केली परिणामी आगरकरांनी केसरीचा राजीनामा देऊन स्वतःचे सुधारक वृत्तपत्र चालू केले.

समाजसुधारकांच्या या तिन्ही पिढ्या कार्यरत असताना पंडिता रमाबाई यांचे १८८२ मध्ये महाराष्ट्रात आगमन झाले. सुधारणावादी समाजसुधारकांनी रमाबाईंना पाठींबा दिला. सुरुवातीच्या काळात पंडिता रमाबाई यांची व्याख्याने प्रार्थना समाजातर्फे आयोजित केली जात होती. या व्याख्यानाच्या,भाषणांच्या माध्यमातून रमाबाईंनी स्त्री शिक्षण साधण्याचा व स्त्री उद्धाराचा वसा आपल्या हाती घेतला.

आर्य महिला समाज

पंडिता रमाबाईंनी स्त्री समाज सुधारण्याची चळवळ चालू केल्यानंतर त्यांनी स्त्रियांचा समाज स्थापनाच्या कल्पनेतून आर्य महिला समाजाची स्थापना मे १८८२ मध्ये पुणे येथे केली. रमाबाईंनी आपले वडील, बंधू यांच्याबरोबर भारतातील निरनिराळ्या प्रांतातून प्रवास करत असताना स्त्रियांचे दयनीय जीवन पाहिले होते. यातूनच रमाबाईंनी स्त्रियांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी कार्य करण्याचे ठरविले आणि या प्रत्यक्ष कार्याची सुरुवात म्हणूनच त्यांनी न्यायमूर्ती रानडे, डॉ.भांडारकर,वामन मोडक यांच्या सहकार्याने आर्य महिला समाजाची स्थापना पुणे येथे केली. त्यानंतर अहमदनगर, सोलापूर,ठाणे, मुंबई,पंढरपूर, बार्शी इ. ठिकाणी आर्य महिला समाजाची स्थापना केली. या माध्यमातून रमाबाईंनी बालविवाह,पुनर्विवाहाला बंदी शिक्षण घेण्यास बंदी, यासारख्या अनिष्ट चालीरीती व अयोग्य रूढी - परंपरा यातून समाजाला प्रामुख्याने स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी कार्य केले. स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार यातून मुक्तता करणे, स्त्रियांच्या धर्म,निती, व्यवहार वगैरेमध्ये असणारी सोचनीय स्थिती यात सुधारणा करण्यासाठी झटणे ही आर्य महिला समाजाची उद्दिष्टे होती. यादरम्यान रमाबाईंनी भारतीय स्त्रियांची स्थिती व त्यामध्ये बदल घडविणे या जाणीविणे स्त्री धर्मनीती नावाचे पुस्तक लिहिले. सन १८८३ मध्ये ब्रिटिश सरकारने शिक्षण विषयक धोरणासंबंधी नेमलेल्या हंटर आयोगासमोर साक्ष दिली. रमाबाईंच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या हंटरने या साक्षीचे रूपांतर इंग्रजीत करून घेतले होते. रमाबाईंचे स्त्री धर्म सुधारण्याचे कार्य उदारमतवाद्यांना स्वागतार्ह वाटले परंतु विरोधी म्हणजे सनातनी वर्गाला हे पटणे शक्य नव्हते यावरून रमाबाईंवर टीका होण्यास सुरुवात झाली. याला कारण म्हणजे पंडिता रमाबाई या विद्वान आणि सुधारक असल्या तरी स्त्री असल्यामुळे समाजसुधारणेत त्यांनी ढवळाढवळ करू नये असे प्रतिगामी, सुधारणा विरोधी गटाला वाटत होते.

इंग्लंड व अमेरिकेचा प्रवास

पंडिता रमाबाईंना वैद्यकीय शिक्षण आणि इंग्रजीचे ज्ञान घ्यायचे होते त्यासाठी त्यांनी इंग्लंडला जायचे ठरवले. स्त्री धर्म नीती हे रमाबाईंचे पुस्तक त्यावेळेस लोकप्रिय झाले होते. या पुस्तकाच्या विक्रीतून त्यांनी आपला व आपली कन्या मनोरमेच्या प्रवास खर्चासाठी पैसे जमविले. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी रमाबाई आपल्या दोन वर्षाच्या मनोरमेला बरोबर घेऊन आनंदीबाई भगत नावाच्या एका शिक्षिके समवेत इंग्लंडला गेल्या. इंग्लंडमध्ये बाँटीज नावाच्या सेंट मेरी या मठात त्या राहिल्या. या काळात येशू ख्रिस्ताच्या पतीत स्त्रियांविषयीच्या दृष्टिकोनामुळे तसेच भूतदया व प्रेमाच्या शिकवणुकीमुळे त्या ख्रिश्चन धर्माकडे आकर्षित झाल्या. अखेर सप्टेंबर १८८३ मध्ये बाँटीज येथील चर्चमध्ये पंडिता रमाबाईंनी कन्या मनोरमा सह ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. रमाबाई यांच्या धर्मांतराने त्यावेळी महाराष्ट्रातील सनातनी विचारवंतांनी रमाबाईंवर जहरी

टीका केली. इंग्लंडमधील साधारणपणे पावणेतीन वर्षाच्या वास्तव्यात रमाबाईंना वैद्यकीय शिक्षण घेता आले नाही. चेल्टनहॅम कॉलेजमधील शिक्षिकेचे प्रशिक्षण व इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व या जमेच्या बाजू ठरल्या.

भारतातून अमेरिकेत वैद्यकीय शिक्षणासाठी गेलेल्या आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभास उपस्थित राहण्यासाठी तेथील प्राचार्य व आनंदीबाईंच्या आग्रहावरून रमाबाई मार्च १८८६ अमेरिकेला गेल्या. रमाबाईंच्या विद्वत्तेचा प्रभाव त्यावेळी अमेरिकी जनतेवरही पडला. अमेरिकेतील वृत्तपत्रांनी रमाबाईंच्या विषयी सविस्तर लेख छापून त्यांना प्रसिद्धी दिली. अमेरिकेत वास्तव्यास असताना भारतातील बाल विधवांना उपयुक्त ठरणारी बालोद्यान शिक्षण पद्धती शिकून घेतली. हिंदू बाल विधवांच्या प्रश्नांचा उहापोह करणारे द हाय कास्ट हिंदू वुमन या नावाचे इंग्रजी पुस्तक लिहिले. मुलीच्या जन्मामुळे आईबापांना होणारा त्रास व म्हणून होणारी मुलींची आबळ मुलीचे कुटुंबातील दुय्यम स्थान,बालविवाहामुळे अल्पवयाचाच मुलीची होणारी कोंडी, सासुरवास,वैधव्याची समस्या आणि धर्मशास्त्रांनी केलेला भारतीय स्त्रीचा अनादर याचे तपशीलवार वर्णन या पुस्तकात केले आहे. रमाबाईंनी युनायटेड स्टेटस ची लोकस्थिती व प्रवासवृत्त हे पुस्तके लिहून प्रकाशित केले. भारताप्रमाणे इंग्लंड व अमेरिकेतही रमाबाईंच्या विद्वत्तेची कीर्ती सर्वत्र पसरली. भारतामध्ये बाल विधवांच्या कार्यात मदत करण्यासाठी अमेरिकन समाजाने बॉस्टन येथे रमाबाई असोसिएशन नावाची संस्था स्थापन करून पुढील दहा वर्षे मदत करण्याचे आश्वासन दिले.

महाराष्ट्रात पुनरागमन व शारदा सदन ची स्थापना

अमेरिकेत वास्तव्यात असताना बॉस्टन शहरामध्ये रमाबाई असोसिएशन नावाच्या संस्थेमार्फत सहकार्याचे आश्वासन व काही पैसे जमा करण्यात आले होते. अमेरिकेतून परत आल्यानंतर पंडिता रमाबाईंनी मुंबईच्या प्रमुख सुधारकांची सभा आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरवून शारदा सदन नावाची शाळा काढणार असल्याचे जाहीर केले. मार्च १८८९ रोजी मुंबईत बालविधवांसाठी शारदा सदन ची स्थापना केली. या सदनात निराश्रीत विधवा व अनाथ स्त्रियांच्या राहण्याची, जेवणाची मोफत व्यवस्था करण्यात आली होती तसेच त्यांच्या शिक्षणाचीही सोय केलेली होती. या सदनामध्ये साधारण शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण असे शिक्षणाचे दोन भाग केले होते. याबरोबरच रमाबाईंनी बालविवाह, केशवपण यासारख्या अनिष्ट रूढीं विरुध्द व्याख्यानाच्या माध्यमातून विचार मांडून समाज जागृती करण्यास सुरुवात केली. अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात भाग घेऊन अधिवेशनासाठी स्त्री प्रतिनिधित्वाचा पुरस्कार केला. रमाबाईंनी सोलापूर, बार्शी इ. ठिकाणच्या निमंत्रणावरून तेथे जाऊन मद्यपान,धूम्रपान, स्त्री शिक्षण वगैरे विषयांवर व्याख्याने दिली होती.

मुंबई येथे शारदा सदन चालू केल्यानंतर रमाबाईंच्या अपेक्षाप्रमाणे तेथे विधवा विद्यार्थीनी जास्त प्रमाणात आल्या नाहीत म्हणून त्यांनी नाशिक तसेच इतर ठिकाणी दौरे काढून लोकांजवळ विधवांची मागणी केली. नोव्हेंबर १८९० मध्ये

शारदा सदन मुंबईहून पुण्यास आणण्यात आले. पंडिता रमाबाई यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला असला तरी स्त्रियांविषयीच्या त्यांच्या असामान्य कार्यामुळे पुण्यात प्रारंभी अनेक हिंदू समाजसुधारक नेत्यांनी त्यांना पाठिंबा दिला. न्यायमूर्ती रानडे डॉ. भांडारक, न्या.तेलंग या व्यक्तींचा शारदा सदनाच्या सल्लागार मंडळात सहभाग होता. शारदा सदन मध्ये मुलींना धार्मिक स्वातंत्र्य होते मात्र या संस्थेविषयी काही प्रतिगामी लोकांकडून गैरसमज पसरण्यात येऊ लागले. ही संस्था ख्रिश्चन धर्माची संस्था असून संस्थेतील मुलींना ख्रिश्चन धर्मांचे शिक्षण दिले जाते अशा प्रकारच्या बातम्या येण्यास सुरुवात झाली. वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून टीका करण्यात येऊ लागली. याचा परिणाम म्हणून न्या. रानडे,डॉ. भांडारकर यांनी संस्थेबरोबरचे संबंध तोडले. दरम्यान पंडिता रमाबाईनी या टीकेला समर्थपणाने उत्तरे देण्याचे प्रयत्न केले अखेर त्यांनी शारदा सदन ही संस्था पुण्याहून केडगाव येथे स्थलांतरित केली.

मुक्तीसदनची स्थापना

शारदा सदनच्या स्थापनेनंतर दहा वर्षा नंतर हे सदन स्वावलंबी झाले पाहिजे अशा दूरदर्शी विचारणे रमाबाईनी केडगाव या गावी जमीन घेऊन ठेवली होती. या जमिनीचा उपयोग १८९७ च्या सुमारास त्यांना झाला. या काळात भारताच्या काही भागांमध्ये दुष्काळ पडला होता या दुष्काळामुळे असंख्य स्त्रिया व मुले- मुली यांच्या असाहाय्यतेचा गैरफायदा घेऊन त्यांना कुमार्गाला लावले जात होते, त्यांच्या पुनर्वसनासाठी तसेच पुण्यात प्लेगच्या साथी वेळी शारदा सदनची पुण्याहून केडगावला जागापालट केली गेली. पुणे येथे धर्माविषयीच्या गैरसमजुतीने झालेल्या टीकेला कंटाळून १८९८ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील केडगाव येथे मुक्तिसदनची स्थापना केली. शारदा सदनप्रमाणेच मुक्ती सदनमध्येही अनाथ मुली व स्त्रिया यांच्या राहण्याची जेवणाची व शिक्षणाची सोय केली जात होती. सन १८९९ -१९०० या काळात महाराष्ट्र,गुजरात या भागात पडलेल्या दुष्काळामुळे निराधार झालेल्या, उपासमारीने मरणासन्न झालेल्या स्त्रियांना आश्रय दिला. या काळात दुष्काळी उपाययोजना व प्लेग नियंत्रण याविषयी त्यांनी इंग्रज सरकारवर टीका केली. ब्रिटिश सरकार आणि संस्थानिक या दोघांनी दुष्काळग्रस्तांकडे दुर्लक्ष करून आपली जबाबदारी झटकून टाकण्याचा प्रयत्न केला असा आरोप त्यांनी मुक्ती मिशनच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी सांगताना केला होता.

मुक्ती मिशन हे केडगावच्या संपूर्ण वसाहतीचे नाव असून त्यात जुन्या शारदा सदन चा समावेश होता शिवाय त्यात मुक्ती सदन कृपा सदन असे नवीन विभाग होते. कृपासदन हे पतीता पुनर्वसन ग्रह होते. या ठिकाणी शालेय शिक्षणाबरोबरच व्यवसायिक शिक्षणाही दिले जात होते. त्यामध्ये शिवणकाम, कपडे धुऊन इस्त्री करणे, हातमागावर कपडे विणणे,दूध दुभत्याची कामे,तेल काढणे, शेतीची कामे इ. याशिवाय मुक्तीसदनमधील मुलींना आळीपाळीने स्वयंपाक करावा लागत असे. शिकून तयार झालेल्या मुलींपैकी काही याच संस्थेत किंवा इतर ठिकाणी नोकरी करत असत तर काहींची लग्न होत होती.

शिक्षिका, बायबल प्रसारिका आणि मेट्रन यांना मिशनरी व इतर संस्थांकडून नोकरी मिळत असे. मुक्तीसदनमध्ये अंध मुली व स्त्रियांसाठी एक स्वतंत्र विभाग होता व त्यांना ब्रेल लिपीत विविध विषय शिकवण्याची सोय करण्यात आली होती. मुक्ती सदनात स्त्रियांसाठी एक रुग्णालय होते. वृद्ध व आजारी स्त्रियांची व्यवस्था सायंघरकुल मध्ये केली जात होती. रमाबाईंच्या या सर्व कामांमध्ये त्यांची कन्या मनोरमा ही अत्यंत जवळची मदतनीस म्हणून काम करत होती. पंडिता रमाबाई यांच्या स्त्री शिक्षणाच्या कामागिरीचा गौरव म्हणून ब्रिटिश सरकारने १९ डिसेंबर १९१९ रोजी त्यांना कैसर-ए-हिंद या किताबासह सुवर्णपदक बहाल केले. सतत कामाची दगदग वाढते वय त्याबरोबरच कन्या मनोरमाचा मृत्यू यामुळे रमाबाईंची प्रकृती खालावत गेली यातच ५ एप्रिल १९२२ रोजी त्यांचे निधन झाले मात्र त्या आपल्या कार्याने अमर राहिल्या.

समारोप

पंडिता रमाबाईंचे व्यक्तिगत जीवन अत्यंत खडतर व दुःखमय होते परंतु त्यांनी समाज सुधारक म्हणून अद्वितीय असे कार्य केले. अनाथ दिन दुबळया स्त्रियांचा उद्धार हेच आपले जीवित कार्य समजून आयुष्याच्या अखेरपर्यंत निरनिराळया संस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी अजोड असे काम केले. स्त्री शिक्षण,स्त्री स्वातंत्र्य याविषयी काम करत असताना त्यांच्यावर अनेक वेळा विरोधी,सनातनी लोकांकडून टीका झाली मात्र त्यांनी न डगमगता आपले कार्य चालूच ठेवले होते. पंडिता रमाबाई यांची विद्वत्ता,त्यांच्या अंगी असलेले मातृप्रेमी स्त्रीचे अंतकरण यातून त्यांनी समाजाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आणि स्त्रीसमाज सुधारण्यासाठी केलेले अविरत परिश्रम हे काम खरोखरच लोकोत्तरच म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. टिळक देवदत्त नारायण, महाराष्ट्राची तेजवानी पंडिता रमाबाई,नागरिक प्रकाशन,नाशिक, १९६०.

२. रानडे रमाबाई ,आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी ,सारंगपानी,पुणे १९५३.

३. कोसंबी मीरा, पंडिता रमाबाई ,गंधर्व वेद प्रकाशन, २०१०.

४. वैद्य द्याराकानाथ गोविंद,पंडिता रमाबाई यांचा इंग्लंडचा प्रवास,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई १९८८.

५. Sengupta Padamini, Pandta Ramabai Sarsawati : Herlife and Work Asia Publishing House, Bomby1970.

६. Sunthankar, B. R. Maharashtra 1858 - 1920 Popular Book Deput, Bomby 1993.

३. स्वतंत्र भारताची रणरागिणी : हौसाताई पाटील

प्रा. डॉ. बिरू ज्ञानू राजगे
ग्रंथपाल, श्री रावसाहेब रामराव पाटील महाविद्यालय, सावळज.

सार

हौसाताई पाटीलया क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या कन्या. प्रतिसरकारच्या आंदोलनात व स्वंतत्र मिळवून देण्यासाठी हौसाताई वडिलाबरोबर इंग्रंजाशी पुंर्ण ताकदिनीशी लढल्या होत्या. भूमिगत कार्यकर्त्यामध्ये हौसाताई माहिति गोळा करण्याचे महत्वपूर्ण काम करायच्या. २० वर्ष वय असतानात्या काळात एखाद्या तरुण मुलीने अशा पद्धतीने कार्य करणे महणजे क्रांतिकारी विचार मांडल्यासारखे होते.गोव्याच्या मुक्ती संग्रामात हौसाताई चे योगदान विसरण्यासारखे नाही. सयुंक्त महाराष्ट्र चळवळीत त्यांनी महत्वपूर्ण भूमिका केली आहे. हे सर्व करतानात्यांचे जीवन अतिशय सोशिक हाल त्यांच्या पदरी आले. आजच्या महिलापुढे त्यांनी क्रांतिकारी आदर्श मांडला आहे. त्यांचे संघर्षमय जीवन देशाला स्वंतत्र मिळवून देण्यासाठी उपयोगी ठरले आहे.इंग्रजांना सळो कि पळो करून सोडले तसेच क्रांतिकारक नाना पाटील, नागनाथ नायकवडी,यांच्या बरोबरीने कार्यरत असणारे सर्व क्रांतिकारक यांनी भारतासाठी कस्था खाल्या व देशाला स्वंतत्र मिळवून दिले. त्यामध्ये त्याकाळात तरुण महिला म्हणूनच हौसाताई पाटील हे नाव अग्रक्रमानेघेतले जाते. त्या क्रांतिकारक हौसाताई यांना कोटी – कोटी प्रणाम.

क्रांतिसिंह नाना पाटील हे भारताच्या स्वंतत्र लढ्यात अग्रभागी होते. ज्यावेळी हौसाताई ४ वर्ष वयाच्या होत्या त्यावेळी त्यांच्या आईचे निधन झाले होते . त्यावेळी नाना पाटील यांनी इंग्रजांना पळता भुई थोडी केली होती. सतत पोलिस त्यांच्या मागावर होते. कधीही ते एका जागेवर थांबत नव्हते. असे संघर्षमय जीवन क्रांतिकारकाचे होते हे सर्व हौसाताई बालवयात पहात होत्या. त्यातून त्यांना वडिलाबरोबर शौर्य, निर्भीडपणा, व स्वांतत्र्यलालसा या बाबीचे शिक्षण आपोपाप मिळाले.हौसाताई पाटील म्हणजे स्वांतत्र्यपूर्व लढ्यातील भहिर्जी नाईकयांच्या सारखे कार्य करत होत्या. ब्रिटीश यांची सर्व माहिती क्रांतीविराना देत होत्या देश प्रेमाने भारावलेल्या कुटुंब यात असल्याने कशाचीही परवा करत नव्हत्या.

एक वेळ तर त्या गरोदर असताना त्या आजचे वांगी ता. कडेगाव येथे गेल्या असता त्यांनी काही बाबींचे निरीक्षण केले व डाकबंगल्याशेजारी किती पोलीस पहारा देत आहेत.किती बंदुका आहेत. याची माहिती घेतली. कडाक्याची थंडी होतीअश्यात त्यांचा पायी प्रवास चालू होता. रस्त्यात वाटेत शेकोटी समजून जळत्या प्रेताशेजारी बसून शेकोटी घेतली. व पुढचा प्रवास केला त्यावेळी हि सर्व माहिती क्रांतीकारकांना दिली व दुसर्या दिवशी डाकबंगला पेटवून दिला. हे धाडसाचे

काम केले. तसेच म. गांधीची हत्या झाली त्यावेळी संपूर्णदेशात त्याचे पद्स्क्रद उमटू लागले.गांधीच्या खुनाची प्रतिक्रिया म्हणून देशातील ब्राम्हणांची घरे जाळत होती. सर्वत्र जाळपोळ व दंगा माजला होता . कुणीही कुणावर विश्वास ठेवायला तयार न्हवते. अशा स्थितित कॉंग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी ब्राह्मणांना सुरक्षा देण्याचे आश्वासनत्यामुळे कार्यकर्ते गावोगावी फिरून जनजागृती करत होते. तेव्हा विटा ता. खानापूर येतील बापट नावाचे ब्राह्मण डॉक्टरयांनी सर्व बाबीचा अंदाज घेऊन हौसाताई यांचे काम पाहून घरात असणारा पैसा अडका , सोने चांदीचे दागिने अगदी विश्वासाने हौसाताई जवळ आणून हवाली केले. व जगलो वाचलो तर परत द्या. अशी विनंती केली. त्यावर हौसाताई यांनी त्यांना रक्षण करण्याचे केला होता.

हौसाताई पाटील यांच्यावर संत गाडगे बाबा, साने गुरुजी, म. गांधी यांच्या विचाराचा पगडा होता.त्यातून स्वांतत्र्य चळवळ उभी करताना स्थानिक महिलांना बरोबर घेण्याचे काम केल. ज्यावेळी त्यांना तुरुंगवास झाला त्यावेळी त्या १०० माहिलाबरोबर कर्नाटकात हिंडलगा या जेल मध्ये होत्या. त्यावेळी त्यांचाबरोबर सर्व महिलांना जेलरबरोबर संघर्ष करावा लागला. जेलमध्ये गेल्यावर जेलरणे अंगावरील सर्व दागिने काढून मागितले. त्यावेळी मंगळसूत्र व जोडवी हे सुवासिनीचे लेणे आहे. ते देण्यास नकार दिला. तुरुंगाधिकारी हा कानडी असल्याने त्यास मराठी समजत न्हवते. तो नियम समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत होता.त्यावर हौसाताईजोरात बोलल्या तुमचा नियम कागदावर काहीही असुदेत हिंदू धर्मानुसार मंगळसूत्र व जोडवी हे दागिने पती जिवंत असेपर्यंत अंगावरून उतरले जाणार नाहीत. आम्ही सर्व हिंदू स्त्रिया आहोत त्यावेळी त्यांच्याशी जोरदार बोलल्याने मागणी मान्य करून घेतली.

ज्यावेळी सयुंक्त महाराष्ट्र चळवळीचा लढा सुरु होता त्यावेळी सयुंक्त महाराष्ट्र समिती स्थापन केली त्यासाठी एस.एम. जोशी, प्र. के. अत्रे, ना. ग. गोरे, श्री. अ. डांगे, व नाना पाटील हे सुद्धा होते. पायाला भिंगरी बांधून संपूर्ण महाराष्ट्र पिंजून काढलात्यावेळी हौसाताईची आजी यांचे वय ८० वर्ष होते त्याही सहभागी झाल्या होत्या सयुंक्त महाराष्ट्र चळवळीचा १९५५ साली पाहिला महिला मोर्च्या काढला. त्यात महिलांचा मोठा सहभाग होता. या मोर्च्याचे नेतृत्व कॉम्रेड गोदुबाई परुळेकर,अहिल्याबाई रांगणेकर, तारा रेड्डी, कमलताई मोरे, प्रमिला दंडवते, सुंदराबाई जाधव,हौसाताई, तसेच सातारा जिल्यातील लाखो महिलांचा सहभाग होता.मुंबई माझ्या महाराष्ट्रची, नाही कुणाच्या बाप्पाची. अशा घोषणा देऊन मुंबई हादरून सोडली होती मुंबईसह महाराष्ट्रसयुंक्त करण्यासाठी त्यांचा फार मोठा सिंहाचा वाट आहे.

हौसाताई पाटील या कॉम्रेड नाना पाटील यांच्या कन्या होत्या त्यांच्या नेतृत्वात प्रतिसरकारच्या आंदोलनात स्वांतत्र्य मिळवून देण्यात मोलाचे योगदान दिले आहे. भूमिहात कारवाईतमुख्य काम माहिती गोळा करणे हे होते. आज आपल्याकडे स्त्री पुरुष समानता आली पाहिजे असे आपण म्हणतो पण नाना पाटील यांनी १०० वर्ष पहिले स्वांतत्र्य दिले होते. त्यामुळे हौसाताई पराक्रम गाजवू शकल्या.

हौसाताईचे जसे माहेर तसे सासर पती भगवानराव मोरे ,सासरे नानासाहेब यांचा होऊसातैला पूर्ण पाठींबा होता. त्यांना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले , अनेक संस्थांनी पुढाकार घेऊन त्यांच्या कार्याचा गौरव केला. त्यांनी दुष्काळी जनतेसाठी अनेक वेळ मोर्च्या काढला. गळ्यात पंढरीची माल धारण केली होती हातात क्रांतीचा लाल बावटा व संघर्ष, शोषणमुक्ती यामध्ये अंतिम विजय असतो असे त्या म्हणत होत्या.

हौसाबाई यांचे जीवन अत्यंत संघर्षमयजीवनात अनेक संकटे आलीत्या कधीही नाउमेद झाल्या नाहीत. सतत अन्यायाविरुद्ध लढत राहिल्या स्वतंत्र मिळण्यअगोदर व नंतर फक्त आणि फक्त लढत राहिल्या. व देश स्वांतत्र्य झाल्याचे दिसून येते. म्हणून म्हणावेसे वाटते.

दिव्यत्वाची जेथे प्रचीती तेथे कर माझे जुळती

संदर्भ

- मी क्रांती ,मी संघर्ष. पाटील दमयंती, प्रकाशन वर्ष २०००.

४. वाशाहा (ता.-मोखाडा, जिल्हा-पालघर) येथील लेणी एक ऐतिहासिक स्थळ

डॉ. संतोष हनुमंत जाधव
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, मोखाडा, जि. पालघर.

प्रस्तावना

मोखाडा परिसरातील ऐतिहासिक स्थळ वाशाळा येथील लेणी स्थापत्याचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. महाराष्ट्रातील कोरीव लेणी ही प्राचीन भारताच्या इतिहासातील वास्तुशिल्पाचा महत्वपूर्ण भाग आहे. लेणी म्हणजे रत्न होय. स्थापत्यशिल्पकोशामध्ये लेणे या शब्दाचा अर्थ गुहा, गुंफा अथवा विवर असा आहे.[१] धर्मशाळा, लेणी, मंदिरे मुख्य व्यापारी मार्गांवर विश्रांतीसाठी उभारण्यात येत. त्यांचा मुख्य उद्देश व्यापारी व वाटसरूंना सुरक्षित आश्रयस्थान मिळावा असा होता. लेणी प्रामुख्याने डोंगर कपारीतून खोदविली जात. ही लेणी सुंदर कोरीव काम केलेली आहेत. तेथे पाणपोढी खोदून पाण्याची व्यवस्था केलेली आहे. असे लेणी स्थापत्य भारतभर आहे. महाराष्ट्रात हजारो लेण्या कोरलेल्या आहेत. अजिंठा-वेरूळ सारख्या अप्रतिम लेणी जगाच्या इतिहासातील वारसा म्हणून नोंदविल्या गेल्या आहेत. अशाच प्रकारची लेणी मोखाडा तालुक्यातील वाशाळा येथे आहे.

वाशाळा येथील लेणी

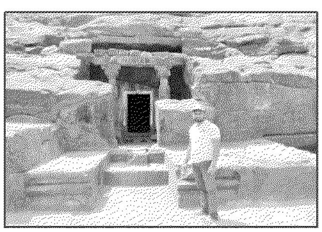
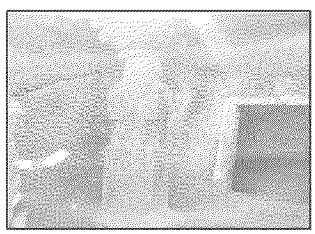
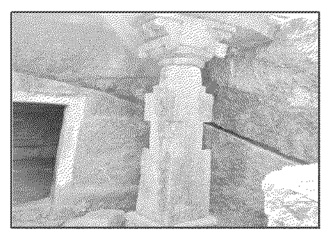

मोखाडा शहराच्या दक्षिणेला सात कि.मी. अंतरावर वाशाळा हे खेडेगाव डोंगर पायथ्याशी वसले आहे. या गावामध्ये विसाव्या शतकापर्यंत श्रीमंत लोकांची वस्ती असावी. तेथील घरांची रचना पाहिली की, असे लक्षात येते मराठाकालीन व पेशवेकालीन वाडा संस्कृतीशी मिळती-जुळती दिसते. पावसाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे घराच्या खाली मोठे जोते बांधलेले आहे. त्यावर मुख्य घर बांधल्याचे दिसते. घराचे दरवाजे, खिडक्या आणि छतावरील कौलाची उतरण झाल्यावर आडव्या बाजूला सागाच्या लाकडावर कोरीव सुंदर नक्षीकाम केलेले दिसते.

वाशाळा गावाच्या पूर्वेला छोटासा डोंगर आहे. त्या डोंगरातच लेणी खोदलेली आहे. तिची रचना सुस्पष्ट दिसते. गावातील लोक तिला पांडव लेणी असेही सांगतात. मात्र हे मौखिक पद्धतीने पुढे चालत आलेले आहे.[२] त्याला विशेष

ऐतिहासिक संदर्भ दिसत नाही. वास्तविक महाराष्ट्र हा लेण्यांची देणगी लाभलेला भूप्रदेश आहे. अजिंठा-वेरूळ, कार्ले, जुन्नर, इ. ठिकाणी पर्वतराजींमध्ये सुंदर अशा लेणी खोदलेल्या आहेत.[३] त्यांना प्राचीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. या लेणी पर्यटक व इतिहास संशोधकांच्या माध्यमातून प्रकाशात आल्या. नाशिकमधील पांडवलेणी लोकांचे लक्ष वेधून घेतात. जुन्नर, कार्ले, अजिंठा – वेरूळ याठीकाणच्या लेणी बौद्धकालीन आहेत. असे असले तरी महाराष्ट्रात आणखी बऱ्याच ठिकाणी दुर्लक्षित लेणी असतील, त्यापैकीच एक लेणी म्हणजे वाशाळा लेणी होय. ही लेणी म्हणजे गावाचाच एक भाग असलेली डोंगराच्या मुखामध्ये शोभून दिसणारे हे रत्न वाटत. वीस मीटर अंतर चढून गेल्यानंतर थोडासा सपाट भाग आणि तेथून पुढे लेणी खोदकाम सुरु झालेलं दिसत. सदर शोधनिबंधात या लेणीचे स्थापत्य व रचना, तिचा कालखंड, पाण्याची टाकी, खांबांची रचना, नक्षीकाम याविषयी संशोधन करून त्यातून मिळालेल्या संदर्भावर मांडणी केली आहे.

वाशाळा लेणी खोदकाम केव्हा व कोणाच्या कारकिर्दीत झाल असाव याचा शोध घेताना 'अपरान्त' प्रदेशावर म्हणजेच उत्तर कोकणावर प्राचीन कालखंडात शक-क्षत्रप राजघराण्याच राज्य होते. पश्चिम किनारपट्टीवर समुद्रामार्गे व्यापार चालत असे. या किनारपट्टीवरील महत्वाची बंदरे म्हणजे सोपारा (शूर्पारक) बंदराची नोंद मौर्य सम्राट अशोकाच्या काळात आढळते. तसेच कल्याण, भडौच, चौल ही मुख्य बंदरे होती तर डहाणू, संजन, घारापुरी मुरुड-जंजिरा, घोडबंदर, खारेपाटण, गुहागर, अर्नाळा, राजापूर, येथून व्यापार उदीम चालत असे.[४] अपरान्त किनारपट्टीवर डहाणू व भडौच बंदर होते. अपरान्त प्रदेशावरील परकीय सत्ता संपुष्टात आणून रोमन साम्राज्याशी व्यापारी सबंध वाढविण्याचे काम सातवाहन राजांनी केले. महाराष्ट्रात सातवाहनांची सत्ता दीर्घकाळ होती. शूर्पारक येथील बौद्ध स्तुपाला 'राजा यज्ञश्री' ने देणगी व राजाश्रय दिला होता.[५] या बंदराद्वारे होणारा व्यापार हा देशावर जाण्यासाठी पैठण, जुन्नर, नाशिक व तेर या प्रमुख शहरांशी चालत असे. त्यापैकी कोकण जुन्नरला जोडणारा नाणेघाट सातवाहन राणी नायनिका यांच्या काळातील असल्याची साक्ष नाणेघाटातील शिलालेखामधून मिळते. जुन्नरमार्गे पुन्हा पुढे तेर (उस्मानाबाद), पैठण शहरापर्यंत हा व्यापार चालत होता. तर नाशिकला जोडणारा मार्ग थळघाट आजचा कसारा हा मार्ग असावा. त्याकाळात डहाणू हे एक महत्वपूर्ण बंदर होते. या बंदरातून येणारा माल नाशिकला नेण्यासाठी डहाणू-जव्हार, चप्पलपाडा, वाशाळा, पळसुंडा, खोच, पळसपाडा, गोंडघाट (गोंदाघाट), तोरंगण मार्गे त्र्यंबकेश्वरच्या पश्चिमेला निघत असावा. तर दुसरा मार्ग खोचवरून भास्करगडाच्या बाजूने त्र्यंबकच्या दक्षिणेला जात असल्याचे दिसते.[६]

सातवाहन राजवटीच्या कारकीर्दीनंतर त्रेकुटवंशीय, अभिरवंशीय, चालुक्य (बदामी) आणि शिलाहार या घराण्यांनी उत्तर कोकणवर राज्य केले. चालुक्य घराण्यातील द्वितीय पुलकेशीने लाट (दक्षिण गुजरात) वर वर्चस्व मिळविले होते.[७] हा भूप्रदेश मोखाडा परिसराला जोडूनच आहे. चालुक्य सम्राटांनी वैदिक, बौद्ध व जैन धर्माला राजाश्रय दिला होता. सुद्रमार्गे येणाऱ्या मालाचा व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यामध्ये बोहरा व जैन धर्मीय व्यापारी होते. या व्यापाऱ्यांनी वाशाळा येथील लेणी

कोरली असावी. जैन धर्मातील लेणी स्थापत्य हे दक्षिण भारतातील मदुराई येथील सामनार लेणी, वल्लीमलाई लेणी, वेरूळ येथील जैन लेणी यामधील स्थापत्य आणि वाशाळा लेणीचे स्थापत्य व कोरीवकाम यांच्यात साम्य आढळून येते.[८]

थोडक्यात सातवाहन, चालुक्य (बदामी), शिलाहार यांच्या अधिपत्याखाली अपरान्त (उत्तर कोकण) भूप्रदेश होता. या राजवटींचा काळ भरभराटीचा होता. त्यांनी हिंदू, जैन, बौद्ध या धर्मांना राजाश्रय दिला होता. तसेच समुद्रमार्गे कोकण ते देश चालणारा व्यापार देशावर नाशिक शहराला जोडला होता. हा मार्ग मोखाडा शेजारील गोंडघाट व खोच येथून भास्करगडाजवळून जात होता. जैन व्यापाऱ्यांनी आपल्या प्रवासातील मुक्कामासाठी ही लेणी खोदली असावी. सदर लेणी या परिसरातील स्थापत्याचा उत्कृष्ट नमुना आहे. वाशाळा गावातील मानवी वस्तीला जोडूनच मुख्य चौकापासून ५० मीटर अंतरावर लेणी आहे. पायऱ्या चढून गेल्यानंतर प्रथम थोडासा सपाट भाग आहे. आपण पुढे नजर टाकल्यावर ही लेणी आपल्या नजरेत भरते. लेणीच्या मुख्य पायऱ्या सुरु होण्याअगोदर बाहेर दोन्ही बाजूला कातळात कोरीव काम केले आहे. त्याची उंची साधारण २ फुट व लांबी ३ फुट आहे. त्या कोरीव कामातील पहिला भाग सपाट आहे. दुसऱ्या भागात समोर गोल धार तर तिसऱ्या भागात पुन्हा आत कोरून बनविलेला सपाट भाग आहे. चौथ्या भागात बरोबर मध्यभागी खालच्या दिशेने छोटीशी आकृती आहे.

पहिली पायरी साधी आहे. दुसऱ्या पायरीला चौकोन व मध्ये उभ्या सरळ रेषा अशा प्रकारच नक्षीकाम आहे ही पायरी चढून वर गेल्यानंतर समोर दोन्ही बाजूला सपाट भाग आहे. उजव्या बाजूला पाण्याची टाकी आहे.[९]

कातळात खोदलेली पाण्याची टाकी

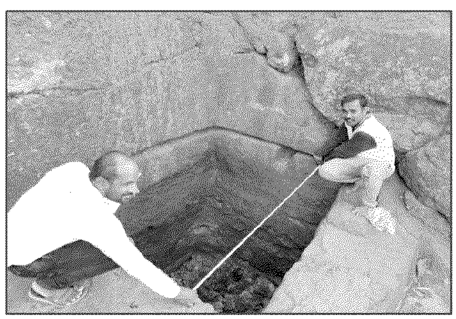

लेणी समोरील कातळात खोदलेली टाकी आपले लक्ष वेधून घेते. महाराष्ट्रात जेथे लेणी आहेत. तेथे पाण्याच्या सोयीसाठी टाक्या खोदलेल्या आहेत. शिवनेरी किल्ल्यावर (जुन्नर जिल्हा – पुणे) मोठमोठ्या पाणपोढ्या आहेत. त्याचप्रमाणे या लेणीच्या समोरच टाकी खोदलेली आहे. या टाकीचे मोजमाप पुढीलप्रमाणे आहे. लांबी ६.५ फुट, रुंदी ५.५ फुट आणि खोली ७ फुट आहे. आजही टाकी सुस्थितीत दिसते. टाकीच्या तिन्ही बाजूला खोबणी आहे. सदर टाकीतून जास्तीच पाणी बाहेर काढून देण्याचा मार्ग सुद्धा आहे.

लेणी प्रवेश

पायऱ्या चढून गेल्यावर कातळ खोदून तयार केलेल्या भागातून लेणीत प्रवेश होतो. तेथे दोन खांब आहेत. दोन्ही खांबातील अंतर ४.३ फुट आहे. त्याच्यावर पूर्वी पूर्ण छत असावे. हे दोन्ही खांब नक्षीदार बनविलेले आहेत. खांबावरील नक्षीचे दहा टप्पे आहेत. वरचा भाग चौकोनी व प्रत्येक कोपऱ्यावर पाकळया आहेत.

मुख्य दरवाजा

मुख्य दरवाजाची भिंत सपाट केलेली आहे. या भिंतीची उंची ९.५ फुट आहे तर आत प्रवेश करण्यासाठी चौकट उभी ५.५ फुट व आडवी २.७ फुट आहे.

लेणीचा गाभारा

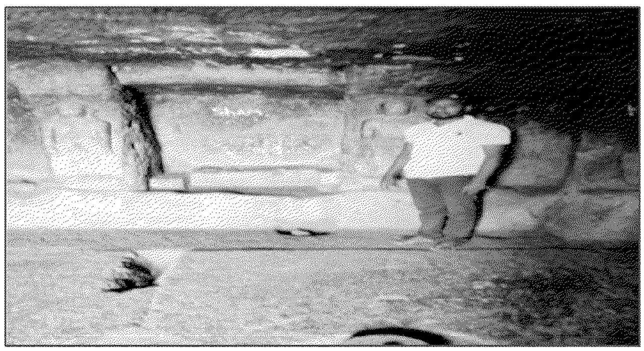

मुख्य दरवाजातून आत प्रवेश केल्यावर पूर्ण कातळ खोदून तयार केलेला गाभारा आहे. गाभाऱ्याची लांबी १३.५ फुट, रुंदी १३.४ फुट आणि उंची ६.७ फुट आहे. गाभाऱ्यात प्रवेश केल्यानंतर संपूर्ण अंधार दिसतो. समोरच्या बाजूला द्वारपाल स्थितीत दोन मुर्त्या आहेत. दोन्ही मूर्त्यांच्या मध्ये चौकोनी आकाराची जागा आहे. त्याची लांबी ३.९ फुट तर उंची ४.८ फुट एवढी आहे. ती जागा ध्यान करण्यास बसण्यासाठी उपयोगात आणली जात असावी. तेथे एखादी मूर्ती असावी. लेणीमध्ये तुटलेल्या अवस्थेत एक मूर्ती पडलेली आहे. ती नेमकी कोणती आहे हे सांगता येणे कठीण आहे. मूर्त्यांच्या दोन्ही बाजूला आयताकृती भाग खोदलेला आहे. लेणीमध्ये समोरच्या बाजूला द्वारपाल स्थितीत असणाऱ्या उजव्या बाजूची मूर्ती ३.५ फुट तर डाव्या बाजूची ३.३ फुट उंच आहे.

गाभाऱ्यात वरून पाझरणारे पाणी वाहून बाजूला जावे म्हणून भिंत कोरून पाणी दरवाज्याच्या दिशेने काढून दिल्याचे दिसते. भिंतीत चारही बाजूला खोबणी आहेत. ती दिवा लावण्याची व्यवस्था असावी.[१०]

लेणीच्या वरची बाजू / पहिला मजला

लेणीच्या समोरील भागातून वर जाण्याची व्यवस्था केलेली आहे. वरच्या भागात एक खोलीवजा भाग खोदलेला आहे. याचे मोजमाप लांबी ११ फुट, रुंदी ६.२ फुट आणि उंची ४.४ फुट आहे. तिथे बसण्याची किंवा राहण्याची व्यवस्था

केली असावी. येथून खालच्या दिशेने पाणी काढून देण्याचे मार्ग आहेत. डोंगरावरून येणारे पाणी चार खोदून खाली काढून दिलेले आहे.[११]

वाशाळा याठिकाणी जी लेणी आहे ती स्थापत्य रचना व द्वारपालांच्या मूर्तीवरून जैन असल्याचे दिसते. अशी ही सुंदर लेणी कोणत्या राजवटीत खोदली असावी त्याची नोंद शोधावी लागेल. अपरान्त (उत्तर कोकण) भूप्रदेशावर सातवाहन, चालुक्य(बदामी), शिलाहार या राजवटींचे आधिपत्य होते. त्यावरून सदर लेणी सातवाहनांच्या काळात खोदलेली असावी. या परिसरातील प्राचीन इतिहासाचा हा वारसा उल्लेखनीय आहे. त्याची पुरातत्व खात्याकडे नोंद आहे मात्र त्याकडे विशेष लक्ष दिल्याचे दिसत नाही. स्थानिक लोक, पुरातत्व खाते यांनी मिळून लेणीचे जतन व संवर्धन करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ व तळटीपा

१. रा.वि.मराठे, स्थापत्य शिल्पकोश, मुंबई, १९६५, पृ.५०.

२. मुलाखत, गणपत तुकाराम चोथे, वाशाळा, ता.मोखाडा, बुधवार दिनांक १५/०६/२०२२.

३. लहू गायकवाड, शिवनेरीची जीवनगाथा,सनय, नारायणगाव, जानेवारी२०१५, पृ.८९,९०.

४. हेमंत बळवंत मुकणे, जव्हार संस्कृतीची शोधयात्रा, चैतन्य, नाशिक, २००७ पृ.१८.

५. कित्ता, पृ.२२.

६. भास्करगड, क्षेत्रभेट – रविवार दिनांक - १९/०६/२०२२.

७. Vishwkosh.Marathi.gov.in/१८०६३/, बदामी, चालुक्य, शिलाहार घराणे, शनिवार दिनांक - ०९/ ०७/ २०२२, स. ०९.० ०३.

८. इंटरनेट, शनिवार दिनांक - १८/०६/२०२२.

९. पहिली क्षेत्रभेट वाशाळा, शुक्रवार दिनांक - ०२/०४/२०२१

१०. दुसरी क्षेत्रभेट वाशाळा, रविवार दिनांक - ०८/०५/२०२२

११. तिसरी क्षेत्रभेट वाशाळा, बुधवार दिनांक - १५/०६/२०२२.

VOLUME - XI, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2023
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) **CC - 9**

५. समाजसुधारक आणि महिला सबलीकरण : एक अभ्यास

प्रा .डॉ. कदम संतोष तुकाराम
प्राचार्य, एस. बी. आर. कॉलेज, म्हसवड.

प्रस्तावना

भारतात स्त्रीमुक्ती चळवळीची सुरुवात राजाराम मोहन रॉय यांच्या कार्यापासून झाली. त्यांनी स्त्री—पुरुष समता, स्त्री शिक्षण, स्त्रीयांचे हक्क यावर भर देऊन सती प्रथेला विरोध केला. त्यांच्या प्रयत्नामुळे ब्रिटीश सरकारने इ.स.१८२९ मध्ये सतीप्रथा बंदी कायदा केला होता. राजाराम मोहन रॉय यांनी बालविवाह पद्धतीला विरोध करुन स्त्रीयांचा कौटूंबिक व सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न केले. याच काळात १८११ मध्ये एडवर्ड मुर यांनी “हिंदू इन फार्ट साइड रे” १८१५ मध्ये जॉन फास्मेकने “अकाउंट ऑफ द ॲबॉलिशन ऑफ फिमेल इन करिसाइड इन गुजरात” आणि १८२९ मध्ये जेम्स रॉडने “ॲनॅल्स ॲड ऑक्सियन ऑफ राजस्थान” ही पुस्तके लिहीली आणि यामध्ये त्यांनी भारतातील लहान मुलीची हत्या व महिलांची स्थिती या विषयी गांभीर्याने विचार मांडले होते. त्यामुळे या प्रश्नाकडे या प्रश्नाकडे ब्रिटीश शासनाचे लक्ष वेधले गेले. तसेच वाराणसीचा रेसिडेंट, डंकन, कॉर्नवालिस, शोअर, पुर हून जॉन, स्ट्रेंची यांच्या प्रयत्नामुळे ५ एप्रिल १८७४ रोजी एक विधेयक मंजूर करण्यात आले. यामुळे येथील महिला चळवळीला एकदिशा मिळाली.

महिला सबलीकरण ही गोष्ट आज नवीन राहिलेली नाही. या संकल्पनेचा अभ्यास वेगवेगळया संदर्भातून सतत आपल्याला दिसून येतो. उलट अलिकडील काळात महिला सबलीकरण हा ज्वलंत विषय असलेला आपणांस दिसून येतो. महिला सबलीकरण आणि स्त्री पुरुष समानता हा जागतिक पातळीवरील अतिशय संवेदनशील विषय आहे. या दृष्टिन महिला सबलीकरणाच्या दृष्टिने स्त्री दृष्टिकोनाचे अंदाज पत्रक ही संकल्पना आपणा सर्वांना परिचित असलेली दिसते. पण ती अजून ही महिला समाजमानसात उतरलेली दिसत नाही. याचमुळे स्त्री सबलीकरण यांचा अभास होणे गरजेचे आहे.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना

महिला सबलीकरणाची संकल्पना म्हणजे स्त्रियांचे आध्यात्मिक, रानैतिक, सामाजिक आणि आर्थिक सामर्थ्य वाढविणे होय. त्यामुळे त्यांच्या क्षमतेविषयी आत्मविश्वास वाढतो. त्यांचे स्वताचे निर्णय घेण्याचे सामर्थ्य वाढते आणि त्या स्वत:विषयी सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्यात सक्षम बनतात. महिला सबलीकरणाची ही संकल्पना अभ्यासताना या महिला सबलीकरणाची काही उद्दीष्टे पाहणे गरजेचे ठरते. म्हणजे —

१. स्त्री पुरुष समानतेचे तत्व स्वीकारणे.
२. समाजात निर्भयतेने जगता येणे अशी परिस्थिती निर्माण करणे.
३. तिचा आरोग्यविषयक दर्जा उंचाविणे.
४. तिला तिच्या हक्काची जाणीव करून देणे.
५. तिच्यातील स्वाभिमान जागरूक करणे व तिला स्वावलंबी बनविणे.

६. शिक्षणाने शहाणे करून कायद्याचे ज्ञान करून देणे.

७. राष्ट्रीय विकासाच्या गतीमध्ये तिच्या सहभागाचे समान स्थान, महत्व लक्षात आणून देणे.

या अर्थाने स्त्रियांना सबल करणे, त्याची उद्दीष्टे प्रत्येक स्त्रीपर्यंत पोचवणे गरजेचे आहे तर स्त्री सबलीकरणाची संकल्पना खऱ्या अर्थाने यशस्वी होण्यात मदत होईल.

समाजसुधारकांचे प्रयत्न

महाराष्ट्रात स्त्रीयांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी महात्मा जोतीराव फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी इ.स.१८४८ मध्ये पुणे येथे मुलींची शाळा सुरु केल्या. विधवा विवाहास प्रोत्साहन व चालना दिली. परित्यक्ता स्त्रियांना आश्रय दिला आणि सर्वसामान्य स्त्रियांच्या जीवनात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. शुद्राति—शुद्रासाठी सुरु केलेल्या शाळेत शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाई फुले यांनी स्वतः काम केले. १९८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेल्या निवेदनाच्या शेवटी फुले म्हणतात, “सरतेशेवटी मला शिक्षण आयोगाला एक विनंती करायची आहे की, त्याने स्त्रियामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार आणखी मोठया प्रमाणावर होईल अशा प्रकारच्या उपाययोजनांना संमती द्यावी.” महात्मा जोतीराव फुले यांची शिक्षणाविषयक भूमीका अत्यंत वेगळी होती. शिक्षण म्हणजे बहुजन समाजाच्या, स्त्रियांच्या, दलितांच्या मुक्ती लढयाचे पहिले पाऊल, शिक्षण म्हणजे समाजक्रांतीची तयारी असा त्यांचा दृष्टिकोण होता. समाजातील कष्टकरी वर्ग, स्त्रिया यांना शिक्षण मिळाले म्हणजे त्यांना माणूस म्हणून उभे राहण्याचे साधन मिळते, जग समजण्यासाठी साधने मिळतात, आवाज उठवण्यासाठी लढा देण्यासाठी हत्यार मिळते अशी त्यांची धारणा होती. त्यामुळे महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणावर भर दिला. स्त्रियांच्या दृष्टीने जोतीबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणावर भर दिला. स्त्रियांच्या दृष्टीने जोतीबा फुले भारतातल्या स्त्री—मुक्ती चळवळीचे संस्थापक होते असे मानले जाते. जूनी पितृसत्ताक कुटूंबसंस्था नष्ट करुन नवीन समताधिष्ठित कुटूंबसंस्था प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न जोतीबा फुले यांनी अनेक वर्षापूर्वी केले होते.

महात्मा जोतीराव फुले यांच्यानंतर कोल्हापूर संस्थानात राजर्षी शाहू महाराजांनी ब्राम्हणी संस्कृतीच्या वरवंटयाखाली भरडल्या जाणाऱ्या किडयामुंगीसारखे आयुष्य वाटयाला आलेल्या एका मोठया समाजाला स्वातंत्र्य, समता, बंधूता आणि प्रतिष्ठा देण्यासाठी प्रयत्न केले. हे प्रयत्न करीत असताना त्यांनी समाजरचनेत परिवर्तन करुन सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना केली. हे लक्षात घेऊन त्यांनी महिला व मुलीच्या विकासासाठी आणि एकूणच सामाजिक परिवर्तनावर भर दिला. त्यासाठी प्रत्यक्ष कृती करुन त्याची सुरुवात स्वतः पासून केली. त्यांच्यापूर्वी सामाजिक चळवळीची पूर्वपीठीका महात्मा फुले यांनी तयार केली. प्रतिगामी धर्माला उत्तर म्हणून सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना केली होती.

भारतातील सामाजिक व्यवस्थेने दलितांना शुद्र मानले आहे तर स्त्रियांना त्यापेक्षाही शुद्र असा दर्जा दिला होता. तिला स्वतंत्र असे अस्तित्वच नव्हते. त्यामुळे शाहू महाराजांनी महिला विकासाकरीता प्रयत्न त्यामुळे शाहू महाराजांनी महिला विकासाकरीता प्रयत्न केलेत. वर्षानुवर्ष चालत आलेली आणि धर्ममान्य बनलेली बालविवाह प्रथा बंद केली. यासाठी १२ जुलै १९१९ रोजी विवाहासंबंधीचा कायदा कोल्हापूर संस्थानाच्या गॅझेटियरमध्ये प्रसिद्ध केला. या कायद्यात १८ वर्ष पूर्ण केलेल्या मुलीने स्वमर्जीने केलेला विवाह हा कायदेशीर ठरणार होता. त्यांनी समाजातील जातीभेद संपुष्टात आणण्यासाठी आंतरजातीय विवाहाला

कायद्याने मान्यता दिली नाही तर या कायद्याला कृतीत आणण्यासाठी स्वत: पुढाकार घेतला. आंतरजातीय विवाहासाठी केवळ प्रजेला प्रोत्साहन दिले नाही तर आपल्या चूलत बहीणीचा विवाह इंदौरच्या जाती वेगवेगळया होत्या. १९१७ मध्ये विधवा विवाहास प्रोत्साहन देणारा कायदा केला. अशा महत्वपूर्ण निर्णयामुळे आपली क्षत्रीय जात भ्रुणहत्या, व्यभिचार इत्यादी पापापासून मुक्त राहील असा विश्वास त्यांनी १९१९ ला कानपूर येथे झालेल्या क्षत्रिय परिषदेमध्ये व्यक्त केला होता. "घरातील महिलांना पडद्याआड ठेवणे विधवा विवाह नाकारणे आणि सहभोजन नाकारणे याला भारतीय खुप महत्व देतात पण ते बरोबर नाही. पडद्यामुळे महिलांना पडद्याआड ठेवणे विधवा विवाह नाकारणे आणि सहभोजन नाकारणे याला भारतीय खुप महत्व देतात पण ते बरोबर नाही. पडद्यामुळे महिलांमधील शौर्यादी गुणांचा नाश होतो. राजमाता जिजाबाई साहेब, महाराणी ताराराणी साहेब, महारणी अहिल्यादेवी, महारणी कमलाबाई आदी क्षत्रीय स्त्रियांनी राज्याचा गाडा हाकला आहे आणि रंणागणांवर जावून शत्रुबरोबर लढायाही लढल्या आहेत. हे काम पडद्यात राहून केवळ अशक्य होते. असे शाहू महाराजांनी म्हटले होते. स्त्रीला स्वातंत्र्य दिले तर तिचे कर्तत्व फुलते, कुटूंबापासून रणागंणापर्यंत ती शौर्य गाजवू शकते. त्यामुळे महाराजांनी पडदा पद्धतीचा निषेध केला. शाहू महाराजांनी ११ जुलै १९१९ ला काडीमोड कायदा केला. ख्रिश्चन, पारसी समाज सोडून अन्य सर्व जाती जमातींना हा कायदा लागू केला. देवदेवतांना मुली वाहण्याची परंपरा वर्षानुवर्ष समाजात होती. अशा मुलींना देवदासी, मुरळी असे म्हटल्या जात असे. शाहू महाराजांनी देवा–धर्माच्या फसव्या कल्पना बाजूला ठेवून यामुळे भरडल्या गेलेल्या महिलाविषयी (अनौरस संतती व जोगतिनी) याविषयी १७ जानेवारी १९२० रोजी कायदा केला. तसेच पुरुषप्रधान व जातीवर आधारीत असलेल्या समाजात महिलेला प्रतिष्ठा नसते ती केवळ छळवा नाही टिंगळटवाळीचा विषय बनते. रंगपंचमीच्या दिवशी अश्लील, बीभत्स अशा शीव्या दिल्या जात असत. यामुळे शाहू महाराजांनी १९ मार्च १९२१ रोजी एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला आणि हुकमाविरुद्ध वर्तन केल्यास त्यांच्यावर कायदेशीर कारवाई केली जाईल असे जाहीर केले. तत्कालीन समाजव्यवस्थेने वेगवेगळया कारणांनी काढून घेतलेली महिलांची प्रतिष्ठा परत देण्याचा हा अतिशय पुरोगामी प्रयत्न होता.

शाहू महाराजांनी महात्मा जोतीराव फुले प्रमाणेच शिक्षणाला प्रचंड महत्व दिले आहे. १९१० मध्ये त्यांनी स्त्री–पुरुष असा भेदभाव केला नाही. मुलीमध्ये शिक्षणाची गोडी निर्माण व्हावी यासाठी वेगवेगळे मार्ग शोधून समित्या स्थापन करण्यात आल्या. १९१९ पासून त्यांच्या निवास व भोजनाची मोफत व्यवस्था केली. यासाठी श्रीमंतावर शिक्षणकर बसविण्यात आला. शाहू महाराजांची सून इंदूमती अतिशय अल्प वयात विधवा झाल्या. महाराजांनी त्यांना शिक्षण देण्याचा निर्णय कोणत्याही विरोधाला न जुमानता महाराजांनी सोनतळी येथे आपल्या सुनेच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. वयाच्या १८ व्या वर्षी त्या मॅट्रिक झाल्या. पुढे महाराजांनी त्यांच्यावर शैक्षणिक जबाबदारी टाकण्याचा प्रयत्न केला. मुलीच्या शिक्षणासाठी त्यांनी ग्रामीण भागातही शाळा सुरु केल्या. हुशार मुलीसाठी पाच शिष्यवृत्या ठेवल्या होत्या. मागासवर्गीय महिलांच्या शिक्षणाविषयी ते अधिक काळजी घेत. महिला शिकली की कुटूंब शिकते आणि सर्व महिला शिकल्या की, संपूर्ण समाज शहाणा होतो हे महात्मा फुलेचे तत्व शाहू महाराजांनी स्विकारले होते. रखमाबाई केळवकर यांची कन्या कृष्णाबाई यांना मुंबईला कॉलेजला पाठवले. त्यांच्याच प्रोत्साहन व मदतीमुळे त्या उच्च शिक्षणासाठी इंग्लडला

गेल्या. तेथे वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांना कोल्हापूर येथील अल्बर्ट एडवर्ड हॉस्पिटलमध्ये महाराजांनी २० फेब्रुवारी १९०४ मध्ये बढती दिली.

राजर्षी शाहू महाराजांनी समाजाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी स्त्रीला सबला बनविण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री तिचे शिक्षण, विवाह, आरोग्य, पुर्नविवाह, घटस्फोट घेण्याचे स्वातंत्र्य, अश्लिल व अनिष्ठ प्रथापासून सुटका, स्त्री स्वावलंबन इत्यादी स्तरावर त्यांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले आहे.

न्यायमुर्ती रानडे यांनी आपली पत्नी रमाबाई रानडे यांना लग्न झाल्यानंतर शिकवायला सुरुवात केली. रमाबाई रानडे यांनी नंतर पुण्यात मुलीच्या शिक्षणासाठी शाळा सुरु केलेत. गोपाळराव जोशी यांनी पोस्टात नोकरी करीत असतानाच आपली पत्नी आनंदीबाई यांना शिक्षणासाठी सर्व प्रकारचे सहकार्य केले. त्यांनी अमेरिकेत वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण केले. या महाराष्ट्रातील पहिल्या महिला डॉक्टर आहेत. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी महिलांच्या सबलीकरणासाठी कुटुंब नियोजन, विवाह वय, शिक्षण या संबंधी पुरोगामी व प्रगतशील विचार मांडले व पुरस्कार केला.

१८९६ मध्ये महर्षी अण्णा केशव कर्वे यांनी पुणे येथे 'अनाथ बालिकाश्रम' या संस्थेची स्थापना केली. आज या संस्थेच्या पुणे, सातारा, वाई, रत्नागिरी या परिसरात शैक्षणिक शाखा आहेत आणि त्यात हजारो विद्यार्थिनी शिक्षण घेत आहेत. महर्षी कर्वे नेहमी म्हणत असत. "स्त्री शिक्षणाच्या कार्याची लांबी, रुंदी, खोली वाढविण्याच्या मदत कार्यासाठी मी आपले जीवन अर्पण करीन, अशी आपल्या मनाची तयारी असली पाहिजे. या कार्यासाठी पुन्हा जन्म घेऊन यावे अशी माझी इच्छा आहे."

१९१५ मध्ये जपानमधील स्त्रियांच्या विद्यापीठाची माहिती देणाऱ्या एका पुस्तिकेच्या प्रेरणेने त्यांनी १९१६ मध्ये मुंबई येथे महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. श्रीयूत ठाकरसी यांच्या देणगीतून विद्यापीठ उभे राहिल्याने या विद्यापीठास "श्रीमती नाथीबाई दामोधर ठाकरसी महिला विद्यापीठ" असे नांव देण्यात आले. केवळ स्त्रियांसाठी असणारे हे पहिले विद्यापीठ आहे. हे विद्यापीठ प्रामुख्याने स्त्रियांकडून चालवले जात असे व येथे स्त्रियांच्या सोयीसाठी मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची व्यवस्था होती. गृहशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, आरोग्यशास्त्र यासारखे विषय या विद्यापीठामध्ये सक्तीचे होते.

पंडीत रमाबाई हया स्त्री उद्धाराचे कार्य करीत होत्या त्यांनी १८८२ मध्ये आर्य महिला मंडळाची स्थापना करुन संपूर्ण भारतातील स्त्रियांची अंधश्रद्धेतून होणाऱ्या अन्यायातून सुटका करण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले. यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रभर दौरे काढून सोलापूर, बार्शी, पंढरपूर, नगर, ठाणे इत्यादी ठिकाणी आर्य महिला समाजाच्या शाखाची स्थापना केली. स्त्री उद्धाराचे कार्य करत असतानाच त्यांनी धर्मचिकित्सा केली आणि १८८३ मध्ये ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. ११ मार्च १८८९ मध्ये त्यांनी शारदासदनची स्थापना केली. विधवासाठी सुरु झालेल्या या शाळेतील विद्यार्थीनी आनंदीबाई जोशी ही पुढे बाया कर्वे म्हणजे महर्षी कर्वे यांच्या पत्नी बनल्या. शारदासदनचा भर महिला वाचन, लेखन, गणित,इतिहास, भूगोल, विणकाम, भरतकाम देवून स्वावलंबी बनवणे यावर होता. स्त्रियांनी घराच्या बाहेर पडून धीटपणे पुरुष समुदायात वावरण्याची सवय लावणे, बाहेरच्या जगाचा परिचय घडवून देणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास व व्यापक दृष्टी निर्माण करणे असे कार्य रमाबाईने केले. याच दरम्यान पुणे येथे प्लेगची साथ सुरु झाल्याने बाहेरुन रुग्णांना पुण्यात आणण्यास सरकारने बंदी घातल्याने रमाबाईनी पुण्यापासून ३५ मैल दूर अंतरावर केडगाव येथे

परपप्रांतीय स्त्रियांना नेले. केडगावच्या १०० एकराच्या माळरानावर त्यांनी मुक्तीसदनची स्थापना केली. पुणे येथील शारदासदन केडगाव येथे आणले. या आश्रमात रमाबाई यांनी पुरुषाशिवाय आपण सन्मानाने जगू शकतो असा आत्मविश्वास महिलामध्ये निर्माण केला. पुढे कृपासदन, प्रितीसदन, बार्तमी सदन व सदानंद सदनची स्थापना करुन समाजातील दीनदुबळ या स्त्रीयांच्या उद्धारासाठी कार्य केले. त्यांचे हे कार्य तत्कालीन समाजाच्या पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचे आहे.

समारोप

ब्रिटीश काळात संपूर्ण भारत हा एकाच सत्तेच्या नियंत्रणाखाली होता. त्यामुळे संपूर्ण देशात समान कायदा निर्माण झाला. आधुनिक पाश्चात्य शिक्षणामुळे भारतीयांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, मुलभूत अधिकार या विषयी जाणीव निर्माण होऊ लागली आणि या जाणीवेतूनच भारतात धर्मसुधारणा चळवळ उदयास आल्याचे दिसून येते.

स्त्री उद्धाराचे प्रयत्न भारतात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सातत्याने होत आले आहेत. महात्मा फुले यांची स्वप्ने शाहु महाराजांनी आपल्या संस्थानात साकारली. शाहु महाराजांना संस्थानाबाहेर जे करणे सहज शक्य नव्हते ते पुर्ण करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदू कोड बिल' संसदेत मांडून महिलांच्या हक्काविषयी प्रयत्न केले. हिंदू कोड बिल म्हणजे देशातील समस्त महिलांचेच नव्हे तर फुले आणि शाहु महाराजाचे स्वप्न होते. भारतीय संविधानातील स्वातंत्र्य आणि समता या दोन्ही उदिष्टांना भारतातील जाती व्यवस्थाअंत आणि स्त्री—पुरुष समानतेशिवाय अर्थ नव्हता. यामुळे 'हिंदू कोड' मध्ये सुधारणा होणे आवश्यक होते. परंतु सनातनी सामजिक मानसिकतेमुळे 'हिंदू कोड बिल' समंत होवू शकले नाही. मात्र पुढे हळूहळू हिंदू कोड बिलातील सर्व तरतुदी स्वतंत्र कायदे करुन स्विकारण्यात आल्या आहेत.

संदर्भ सूची

१. घडियाली रेहाना, समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २००८.
२. डॉ. पाटील भारती, स्त्रिया समाज आणि राजकरण, हार्मिस प्रकाशन पुणे, २०१४
३. प्रा. कुलकर्णी पी.के. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, २०१३.
४. देवळाणकर शैलेंद्र, समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१०
५. महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, लोक वाङ्मय गृह, पुणे, १९९०
६. कांबळे उत्तम, राजर्षी शाहू महाराज आणि महिला मुक्ती, सुगाव प्रकाशन पुणे, २००३.
७. डॉ.पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहू महाराज स्मारक ग्रंथ, महा. इतिहास प्रबो. कोल्हापूर २००७.
८. कांबळे उत्तम, राजर्षी शाहू महाराज आणि महिला मुक्ती, सुगाव प्रकाशन पुणे, २००३.
९. आपटे ज.श. महाराष्ट्रातील स्त्री विकासाची वाटचाल व योजना, ऑगस्ट २००१.
१०. खडसे सुनिता, खडसे संतोष, ऐतिहासिक परिक्षेत्रातील स्त्रीला, शुभम पब्लिकेशन पुणे, २०००.
११. खैरमोडे चांगदेव, डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील, सुगाव प्रकाशन पुणे, २०१२.

६. मलकापूर शहराचा आर्थिक विकास

प्रा. डॉ. सोनावले राजेंद्र रघुनाथ
डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय, रामानंदनगर (बुर्ली), ता. पालूस, जि. सांगली.

प्रस्तावना

विशाळगड किल्ल्यामुळे मलकापूर भागात प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. या भागाला ऐतिहासिक, धार्मिक आणि राजकीय वारसाही लाभलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आर्थिक दुर्बलता होती. शेतमजूर, कारागीर, लहान शेतकरी आणि किरकोळ व्यापारी यांची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती. अनेक कुटुंबे खाजगी सावकारीच्या विळख्यात गुरफटलेली होती. त्यांना कामातून मिळालेले पैसे हे कर्जाच्या व्याजावर खर्च होत. परंपरागत कृषी पद्धत, अज्ञान, अनियमित पाणी पुरवठा आणि शेतीमालाचे अनिश्चित भाव इ. समस्या शेतक-यांच्या होत्या. शेतकरी शेती कामासाठी आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी कर्ज काढत पण कर्जाची परतफेड करताना शेतक-यांना अडचणी येत असत. खाजगी सावकाराच्या भरमसाठ व्याजामुळे शेतक-यांची पिळवणूक होत असे. शेतक-यांचे दारिद्र्य, मागासलेपणा दूर करून त्यांना मदतीची गरज होती. महाराष्ट्रात सहकार चळवळ सुरू झाल्यानंतर त्यांच्यात सुधारणा होवू लागली. नैसर्गिक अनुकूल हवामान, पाऊस, जमिनीची सुपीकता, मानवी कष्ट, सुधारित शेती अवजारे, जमिनीला होणारा कृत्रिम पाणी-पुरवठा आणि बी-बियाणे इत्यादी घटकांवर पिकांची उत्पादन क्षमता अवलंबून असते. अशाप्रकारे मलकापूर शहराच्या आर्थिक विकासावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. मलकापूरची जमीन

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. कोल्हापूर परिसरात काळी, तांबडी, मळी व खारी अशा चार प्रकारची उत्तम, मध्यम आणि हलकी जमीन आढळते. विशेषतः मलकापूर भागात काळी, तांबडी आणि खारी स्वरूपाची जमीन आढळते. उत्तम प्रकारच्या जमिनीतून बागायती पिके घेतली जात. या जमिनीला वर्षभर पाणी पुरवठा केला जात. उत्तम प्रकारात काळी आणि तांबट जमिनीचा समावेश होतो. काळी जमीन नद्यांच्या खो-यांत आणि तांबडी जमीन सहयाद्रीजवळच्या डोंगर उतरणीवर व ओढयांच्या खो-यांत आढळते. तांबडया जमिनीत लोहाचे प्रमाण अधिक असते. अशी जमीन जिल्हयात पन्हाळा, भुदरगड पेटयात व विशाळगड आणि बावडा जहागिरीत मोठया प्रमाणात आढळते. [१]

२. शेती हंगाम

शेती व्यवसायात खरीप आणि रब्बी असे दोन हंगाम असतात. नैऋत्य मान्सून पावसावर जी पीके घेतली जातात त्यांना 'खरीप' पीके म्हणत आणि ईशान्य मान्सून पावसावर जी पीके घेतली जातात त्यांना 'रब्बी' हंगाम म्हणतात.[२] मलकापूरमधील शेतकरी खरीप हंगामासाठी नैऋत्य मान्सून पावसावर अवलंबून असत. रोहिणी नक्षत्रातील पावसाच्या सरीचा शेतीच्या मशागतीसाठी चांगला उपयोग होतो. या भागातील शेतकरी या हंगामात भात, नाचणी, वरी, सावा, राळा, खरीप ज्वारी, भुईमूग, कापूस आणि तंबाखू इत्यादी पिकांचे उत्पादन घेत असत. तसेच रब्बी हंगाम हा ऑक्टोबर महिन्यापासून सुरू होवून तो मार्चमध्ये संपतो. मलकापूरातील शेतकरी या हंगामात ईशान्य मान्सून पावसावर आधारित रब्बी ज्वारी किंवा शाळू, हरभरा आणि गहू इत्यादी पीकांचे उत्पादन मोठया प्रमाणात घेतात.

३. शेतकरी जीवन

मलकापूरच्या लोकांचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर आधारित आहे. जिल्हयातील शेतकरी अतिशय कष्टाळू व प्रयोगशील असलेला दिसतो. शेती सुधारणा करून जास्त उत्पन्न घेण्याकडे त्यांचा कल दिसतो. शेती काम करणा-यां शेतक-यांना कुणबी म्हणत. शेतकरी मध्यम उंचीचे, सुदृढ बांध्याचे आणि भात, भाकरी व मसालेदार भाजी खाणारे आहेत. स्त्रिया घरकाम सांभाळून पुरूषाच्या बरोबरीने शेतात काम करतात. कुणब्याशिवाय शेती काम करण्यामध्ये लिंगायत, जैन, ब्राह्मण, मराठा, मुसलमान, बेरड, धनगर, कोळी, महार व कारागीर इत्यादी जातीचा समावेश होतो . कुणबी शेतकरी मेहनती व जुन्या चालीरिती न सोडणारे आहेत जैन आणि लिंगायत शेतकरी कष्टाळू आहेत. ब्राह्मण व मराठा शेतकरी शेतात स्वतः काम न करता गडी लावून शेती करत. कुणब्यापेक्षा मुसलमान शेतकरी कष्ट कमी करत असत. शेती कमी किफायतशीर असल्यामुळे बेरड, धनगर, कोळी आणि महार इत्यादी शेतकरी व कारागीर लोक आपला व्यवसाय सांभाळून शेती करीत. [३]

४. जलसिंचन

पूर्वी कोल्हापूर जिल्हयातील सर्व शेती पावसावर अवलंबून होती. शेतीला कृत्रिम पाणी पुरवठयाची सोय केल्यावर उत्पादनात वाढ होईल हे शासनाच्या, शाहू महाराजांच्या आणि शेतक-यांच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी शेतीला कृत्रिम पाणी पुरवठा करण्यासंदर्भात महत्वाची भूमिका बजावली. त्यासाठी नद्यावर धरणे, तळी, विहिरी आणि प्रकल्प बांधून पाणी साठयाचा उपयोग शेती कामासाठी केला.

१. कालवे

कोल्हापूर भागात राजर्षी शाहू महाराजांनी 'राधानगरी' धरण बांधल्यानंतरच या भागात कालवे झाले. विशेषतः कासारी, कडवी आणि जांभळी मध्यम प्रकल्पांने शाहूवाडी तालुक्यातील बरीचशी जमीन बागायताखाली आली. नद्यावर कोल्हापूर पद्धतीचे बंधारे बांधून उपसा जलसिंचनाद्वारे जास्त क्षेत्र ओलिताखाली आणले.

२. धरणे व पाट

पावसाळयात नदी व ओढयांना भरपूर पाणी असते. या नदी नाल्यावरती तात्पुरते बांध घालून शेतीला पाणी पुरवठा केला जातो. मलकापूरच्या डोंगराळ भागात बांध व पाट हे मातीने घालत असत. नद्या-ओढयांच्या पाण्याला उतार असल्याने हे पाट जानेवारी-फेब्रुवारी दरम्यान कोरडे पडत असत.

३. विहिरी

मलकापूर भागात जी बागायती शेती केली जात होती ती विहिरीच्या पाण्यावर आधारित केली जात होती. कोल्हापूर जिल्हयात सन १८९३ मध्ये विहिरींची संख्या १२०१६ इतकी होती. पाट बांधण्यासाठी आणि विहिरी खोदण्यासाठी सरकारकडून शेतक-यांना आर्थिक मदत केली होती. शेतात विहिरीच्या पाण्यावर नगदी पिके आणि भाजीपालाही घेतला जात असे. नारायण केरबा पाटील यांच्या मुलाखतीतून अशी माहिती मिळाली की नदीवरील धरणे, बंधारे आणि तलावाच्या पाणी साठयाचा शेती कामासाठी चांगला उपयोग झाला. शेतीतून मिळणा-या ऊस व भात उत्पादनात वाढ झाली. त्यामुळे आमची आर्थिक परिस्थिती सुधारत आहे. असे त्यांनी सांगितले.[४]

५. कृषी उत्पादने

मलकापूरातील बहुतांशी लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे.मानवी कष्ट व शेतीची मशागत करण्यासाठी वापरली जाणारी अवजारे हे धान्य उत्पादनातील महत्त्वाचे घटक आहेत. कृषी उत्पादने खरीप व रब्बी अशा दोन हंगामात घेतली जातात. तृणधान्यामध्ये गहू, ज्वारी, मका, राळे, वरी, भात, ही पीके घेतली जात. कडधान्यामध्ये हरभरा, हुलगा, मूग, उडीद, चवळी आणि मटकी ही कडधान्ये घेत. तेलबियामध्ये जवस, करडई, भुईमूग, तीळ, कारळे इत्यादी आणि बागायती पीकात ऊस, तंबाखू, कापूस तसेच आंबा, नारळ, केळी, पेरू इत्यादी पीके शेतकरी घेत असतात.

१. भात

मलकापूरच्या डोंगराळ भागात भात पीक मोठया प्रमाणात घेतात. सोयीनुसार पाभारीच्या सहाय्याने, टोकण पद्धतीने किंवा लावणी पद्धतीने भाताची पेरणी शाहूवाडी, पन्हाळा, बावडा, राधानगरी, भुदरगड आणि आजरा तालुक्यातील शेतकरी करतात. लावणी पद्धतीत प्रथम रोपे तयार करण्यात येतात. त्यासाठी योग्य जमिनीचा तुकडा निवडून तो तुकडा मार्च-एप्रिल

महिन्यात नांगरून व ढेकळे फोडून भुसभूशीत करून गादी वाफे तयार करतात. पाऊस पडल्यानंतर वाफ्यांमध्ये बी पेरून २०-२५ दिवसानंतर रोपास सहावे पान फुटल्यावर ती रोपे काढून त्यांची पिकासाठी तयार केलेल्या जमिनीत लागण करतात. या भागात अनेक प्रकारचा भात पिकवला जातो. उदा. मुगद, शिरेसाळ, करणेमाळ, आंबेमोहोर, सोमसाळ, वायंगणी, पडवळ, बरगळ, रावळी, तामसाळ, जिरगे इत्यादी.[५]

२. नाचणी

नाचणी हे पीक प्रामुख्याने आजरा, भुदरगड, चंदगड, गडहिंग्लज, राधानगरी व शाहूवाडी मलकापूर या ठिकाणच्या डोंगराळ व जास्त पावसाच्या भागात हलक्या प्रतीच्या जमिनीत घेतात. नाचणीचे हे पीक मुख्यतः पावसावर अवलंबून असते. नाचणीची रोपे टणक असल्यामुळे हलक्या प्रतीच्या जमिनीत चांगली वाढतात. हे पीक नोव्हेंबर महिन्यात तयार होते. जिल्हयाच्या पश्चिम भागातील गरीब लोकांचे नाचणी हे प्रमुख अन्न आहे. नाचणीचा तृणधान्य पीकांमध्ये जरी तिसरा क्रमांक असला तरी नाचणी खालील क्षेत्रात सारखी घट होताना दिसते .[६]

३. गहू

भात, ज्वारी आणि नाचणीच्या पिकानंतर गव्हाचा क्रमांक लागतो. या पिकाखालील क्षेत्र शाहूवाडी, मलकापूर, हातकणंगले व शिरोळ या भागात जास्त आहे. प्रामुख्याने गव्हाचे पीक हे रब्बी हंगामात जलसिंचन करून घेतात. खपली नामक जातीची लागवड लोकप्रिय आहे. गव्हाची पेरणी ही ऑक्टोबर-नोव्हेंबर मध्ये केली जाते आणि कापणी व मळणी फेब्रुवारी-मार्च महिन्यात केली जाते. जिल्हयातील हवामान व जमिनीचा गुणधर्म यानुसार जिल्हयासाठी शासनाच्या कृषी विभागाने निफाड-४ , केनफाड-४ या जातींची शिफारस केली आहे. सध्या अधिक उत्पादन देणा-या जातींच्या प्रसारामुळे गव्हाच्या लागवडीत सारखी वाढ होत आहे.[७]

४. मका

मलकापूर भागात मक्याचे पीक हे ऊस व हळदीच्या पिकात मिश्रपीक म्हणून शेतकरी घेत असतात. हे पीक जरी बारमाही असले तरी ते प्रामुख्याने रब्बी हंगामात जास्त घेतले जाते. पूर्वी १९५९ सालामध्ये मलकापूर व शाहूवाडी या भागात शेतीतील मक्याच्या पिकांवर हुमणी रोगाचा प्रादुर्भाव झाला होता. या रोगामुळे मक्याचे सारे पीक वाया जाण्याच्या मार्गावर होते. त्यामुळे येथील शेतकरी हवालदिल झाला होता. त्यावेळी मलकापूर नगरपालिकेच्या कर्मचा-यांनी शेतक-यांना या रोगासंदर्भात विविध औषधांचे व फवारणीचे मार्गदर्शन केले होते.[८] सध्या या भागात संकरीत मक्याचीही लागवड सुरू झालेली आहे.

५. ऊस

कोल्हापूर जिल्हयातील सर्वात महत्त्वाचे नगदी पीक ऊस आहे. जिल्हयाची अर्थव्यवस्था ऊस या पीकावर आधारित आहे. येथील हवामान व जमीन ऊसाच्या लागवडीसाठी अतिशय पोषक असल्याने या पिकाची लागवड मोठया प्रमाणात केली जाते. येथील ऊसाचे वैशिष्टये म्हणजे ऊसापासून तयार होणारा गूळ देशभर प्रसिद्ध आहे. तसेच ऊस साखरेच्या उता-याच्या दृष्टीनेही प्रसिद्ध आहे. ऊसाची लागवड ही आडसाली, पूर्वहंगामी आणि सुरू या तीन हंगामात केली जाते.[९] ऊसाच्या पिकास भरपूर पाण्याची आवश्यकता लागते. मलकापूर भागातील वाढत्या जलसिंचनाच्या सोयीमुळे ऊस पिकाखालील क्षेत्रात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

६. कॉफी व बटाटा

कॉफी लागवडीचा प्रयोग पन्हाळा-भुदरगड, विशाळगड आणि बावडा येथे करण्यात आला होता. या पिकाचे उत्पादन डोंगर उतारावरील जमिनीत शेतकरी घेतात. पन्हाळा तालुक्यातील तीन दरवाजा बाग आणि भुदरगड या ठिकाणी वेलदोडे लागवडीचा प्रयोग झाला होता. पन्हाळा आणि मलकापूर या भागात शेतकरी मोठया प्रमाणात बटाटयाचे उत्पादन घेतात . शेतक-यांना या पिकापासून चांगला मोबदला मिळतो.

६. शेतीची मशागत

पेरण्यासाठी तिफण, विळा, कु-हाड, कुदळ, खो-या, टोपली आणि बैलगाडी इत्यादी साहित्याचा शेतकरी शेती कामासाठी उपयोग करत असत. पूर्वी शेतकरी शेती नांगरण्यासाठी बैले, रेडे यांचा वापर करीत असत. सध्या मात्र तंत्रज्ञानात प्रगती झाल्याने शेती मशागतीसाठी ट्रॅक्टरचा वापर केला जात आहे. पहिल्यांदा जमीन नांगरली जात असे. त्यानंतर कुळवणीने जमीन पूर्ण सपाट केली जात. जमिनीतील वाळलेले गवत वेचून काढत आणि पेरणीसाठी जमीन तयार ठेवत. तिफणीच्या सहाय्याने पेरणी केली जात असे. पेरणी केल्यानंतर फक्त लाकडी दिंड शेतातून फिरविले जात. पिकातील गवत काढण्यासाठी कोळप्याचा वापर करीत. ज्वारी, नाचणी, भात, ऊस, तंबाखू, कापूस, भाजीपाला इत्यादी पिकांची अंतर्गत मशागत वेगवेगळया पद्धतीने केली जाते.

७. शेतीसाठी खतांचा वापर

मलकापूरातील शेतकरी शेती उत्पादनात वाढ होण्यासाठी सेंद्रिय खतांचा वापर करत. पूर्वी या परिसरात जनावरांच्या शेणखताचा व मुतारीचा खत म्हणून जास्त प्रमानात वापर करीत . त्यावेळी रासायनिक खते वापरली जात नव्हती. सध्या मात्र या खताचा वापर होतांना दिसत आहे. भाताच्या शेतीसाठी नेहमी शेणखत घालत असत.नदी काठच्या मळी जमिनीत कधीच खत घातले जात नसे . काळया व उत्तम प्रतीच्या तांबडया जमिनीस तीन वर्षातून एकदा खत दिले जाते. लाल व हलक्या

तांबडया जमिनीला दोन वर्षातून एकदा खत दिले जाते. सेंद्रिय खतांमध्ये जनावरांचे शेणखत, शेळया-मेंढयाचे लेंढीखत, हिरवळीचे खत इत्यादी खतांचा वापर करत. शेळया-मेंढया शेतात बसविल्यामुळे लेंढया व मूत्र शेतात पडत. हे एक उत्तम प्रकारचे खत आहे. शेतकरी हिरवळी खत तयार करण्यासाठी ताग व तीळ शेतात पेरून वाढवत आणि फुले आले की जमिनीत गाडत असत. अशा प्रकारच्या खताचा वापर कमी-जास्त प्रमाणात केला जाई.

८. मलकापूरातील उद्योगधंदे किंवा व्यवसाय

आर्थिक जीवनात व्यापार व उद्योगधंदे यांना महत्त्व आहे. देशाची आर्थिक समृद्धी आणि भरभराट ही शेतीवर अवलंबून आहे. स्वावलंबन हे ग्रामीण व्यवसायाचे ध्येय होते. ग्रामीण भागात लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. शेती व्यवसायावरच शहरी व्यवसाय अवलंबून आहेत. पूर्वी खेडी ही स्वयंपूर्ण मानली जात होती. कारण गावातील लोकांच्या गरजा गावातच भागविल्या जात होत्या. मलकापूर शहरात लहान स्वरूपात व्यवसाय आढळून येतात. कोल्हापूर रत्नागिरी महामार्गावर मलकापूर शहर आहे. मलकापूरच्या सभोवती डोंगराळ भाग आहे. मलकापूर येथे शुक्रवार या दिवशी आठवडी बाजार भरतो. याठिकाणी आसपासच्या खेडयातून लोक बाजार करण्यासाठी येतात. तसेच लहान मोठे व्यापारीही येथे येतात.

१. हातमाग उद्योग

हातमाग उद्योगासाठी इचलकरंजी प्रसिद्ध आहे. दुस-या महायुद्धपूर्व काळात इचलकरंजीत उत्तम कलाकुसरीच्या नवनवीन त-हेच्या पातळांचे किंवा साडयांचे उत्पादन घेतले जात होते. त्यामुळे इचलकरंजी शहराला 'महाराष्ट्राचे मॅचेस्टर' असे म्हणतात. सन १८४५ मध्ये हातकणंगले तालुक्यात ६३६ हातमाग होते. त्यापैकी २३६ हातमाग एकटया इचलकरंजीत होते. हा व्यवसाय मुख्यत्वेकरून साळी, कोष्टी, जिनगर व मुसलमान हे लोक करीत असत. खादी, धोतर, पंचा, रेशमी व बिगररेशमी घडीची लुगडी आणि रूमाल इत्यादी प्रकारचे उत्पादन करीत असत. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कोल्हापूर संस्थानात एकूण ३१०२ हातमाग होते. हा उद्योग गडहिंग्लज, करवीर, शिरोळ, भुदरगड, बावडा, पन्हाळा, कागल, इचलकरंजी आणि विशाळगड, मलकापूर येथे सुरू होता. [१०]

२. गूळ उद्योग

कोल्हापूर परिसरात गूळ तयार करणे हा फार जुना उद्योग आहे. ऊसापासून रस काढून मोठया काहीलीत उकळवून गूळ तयार केला जातो. सन १८४५ पासून गूळाची निर्यात या भागातून कच्छ, काठेवाड आणि गुजरातमधील इतर भागात केली जात असे. कोल्हापूरच्या पश्चिमेकडे अनुस्कुरा घाटातून गूळ रायगड जिल्हयातील नागोठाणे बंदरात जात असे तेथून त्याची जलमार्गाने निर्यात होत असे. पन्हाळा पेठयात व आजरा भागात गूळ बनविण्याचा व्यवसाय मोठया प्रमाणात आढळतो. मलकापूर येथील गूळाची बाजारपेठ प्रसिद्ध आहे. सुरेश विकास घोरपडे यांनी सांगितले की, गूळाच्या उत्पादनातून

शेतक-यांना चांगला फायदा होतो. मजूरांनाही रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे त्यावरती त्यांचा उदरनिर्वाह चालत आहे.[११] गूळाच्या व्यापाराला उत्तेजन देण्यासाठी शाहू महाराजांनी सन १९०५ मध्ये कोल्हापूरात 'शाहुपूरी' बाजारपेठेची स्थापना केली. एकंदरीत जिल्हयातील हवा, पाणी आणि जमीन ऊसाच्या पिकाला अगदी योग्य असल्यामुळे येथे चवदार व टिकाऊ गूळ तयार होतो. त्यामुळे कोल्हापूरी गूळ संपूर्ण भारतात प्रसिद्ध आहे.[१२]

३. सराफ उद्योग

मलकापूर या ठिकाणी सोन्या-चांदीचे दागदागिने तयार करणारी लहान मोठी दुकाने आहेत. येथील हा एक चांगला उद्योग आहे. कोल्हापूर जिल्हयातील 'कोल्हापूरी साज' हा दागिना महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. सन १९०४ मध्ये हुपरी येथे कृष्णाजी रामचंद्र पोतदार यांनी पहिला 'चांदी कारखाना' सुरू केला. या व्यवसायात सोनारा व्यतिरिक्त मराठा, ब्राह्मण, जैन आणि मुसलमान इत्यादी समाजातील कारागीरही काम करतात. हे कारागीर सोन्या चांदीच्या दुकानदारांच्या मागणीप्रमाणे दागिने तयार करून देतात. उदा. कोल्हापूरी साज, बोरमाळ, नेकलेस, बांगडया, गोफ, अंगठया, भांडी, पायातील जोडवी आणि देवादिकांच्या मूर्ती इत्यादीचे उत्पादन घेतले जाते.[१३]

४. कुंभार उद्योग

कुंभार समाजातील लोक प्रामुख्याने मातीची भांडी, विटा आणि कौले तयार करण्याच्या कामात गुंतलेले आहेत. मातीची भांडी तयार करण्यासाठी लाकडी चाकाचा उपयोग केला जातो. सध्या विजेवर चालणारे 'शैला' नावाच्या नविन सुधारित चाकाचा वापर करत. ग्रामीण भागातील काही कुंभार अजूनही परंपरागत बलुतेदार पद्धतीने व्यवसाय करतात. विटा, कौले व मातीची भांडी बनविण्याचा उदयोग कोल्हापूर, हलकर्णी, जयसिंगपूर, वडगाव, हुपरी, कोडोली, मलकापूर, राशिवडे इत्यादी ठिकाणी हा व्यवसाय मोठया प्रमाणात चालतो.[१४]

५. बुरूड उद्योग

मलकापूर शहरात बांबूपासून वेगवेगळ्या प्रकारच्या वस्तू बनविण्याचा उद्योग प्रामुख्याने 'बुरूड आणि कोरवी' या जमाती करतात. बांबुपासून सूप, दूरडी, तट्टे, पाटया, शिबरी आणि ईरली अशा अनेक वस्तू तयार करतात. विशेषता 'कोरवी' जमातीचे लोक धान्याचा साठा करण्यासाठी शेतक-यांना लागणा-या 'कणग्या' तयार करतात. तसेच बुरूड हे लोक घरगुती उपयोगासाठी लागणा-या वस्तू तयार करत. बांबूपासून तयार होणा-या वस्तूसाठी मलकापूर बाजारपेठ प्रसिद्ध आहे. या भागात भरपूर पाऊस असल्याने पावसापासून बचाव करण्यासाठी येथील लोक 'ईरले' चा वापर शेतीकामासाठी सर्रास करतात. त्यामुळे ईरल्याचे उत्पादन जास्त प्रमाणात घेतले जाते. या उदयोगातून 'बुरूड व कोरवी' जमातीचा आर्थिक फायदा होत आहे.

६. चर्मोद्योग

चर्मोद्योग हा चांभार आणि ढोर लोक व्यवसाय करत. जनावरांच्या कातडीपासून वस्तू तयार करत. याचा समावेश चर्मोद्योगात होतो. चामडयापासून कातडी वस्तू तयार करण्यासाठी कातडयावर विविध प्रक्रिया करावी लागते त्यास 'कातडी कमावणे' असे म्हणतात. कमावलेल्या कातडया पासून चांभार लोक चपला, जोडे, मोट , पखाल आणि लगाम तयार करतात.[१५]

९. वाहतूक आणि दळणवळण

आर्थिक विकासावर वाहतूक व दळणवळण साधनाचा फार मोठा परिणाम होतो. लोकांच्या दैनंदिन गरजा आणि आर्थिक गरजांची पूर्तता ही या साधनामुळे पूर्ण होते. आर्थिक विकासातील समतोलपणा साधण्यासाठी दळणवळणाचा उपयोग होतो. पूर्वी सन १९४४ पर्यंत वाहतूक व दळणवळणासाठी बैलगाडया, टांगे, घोडे या साधनाचा वापर करत.१९ व्या शतका अखेरीस जिल्हयात अनेक नव-नवीन रस्ते होण्यास सुरूवात झाली. पुढे २० व्या शतकात वाहतुकीमध्ये रेल्वे, ट्रक, टेम्पो, चार चाकी आणि दोन चाकी इत्यादी सर्व वाहनांचा वापर करु लागले . दळणवळणामध्ये घाट, रस्ते, जलमार्ग, लोहमार्ग, पूल, पोस्ट व तार ऑफिस इत्यादींचा वापर केला जातो.

१. रस्ते

कोल्हापूरातून कोकण समुद्रकिना-यापर्यंत जाण्यासाठी आंबा, फोंडा आणि आंबोली घाटात मोठे रस्ते बांधले आहेत. आंबा घाटाचा रस्ता रत्नागिरीला जातो. हा रस्ता कोल्हापूरातून पंचगंगा नदीवरून नावली, आवळी, बांबवडे आणि मलकापूर मार्गे आंबा गावास जातो. आंबा या गावाच्या नावावरून रस्त्याला 'आंबा घाट' असे नाव पडले.

२. घाट

वाहतूक दळणवळणासाठी घाटांना ऐतिहासिक महत्त्व आहे. हे घाट डोंगर रांगाच्या व भूपृष्ठांच्या विभाजनामुळे झाले आहेत. डोंगररांगेचा माथा व त्याच्या पलिकडील भूभागाला 'घाटमाथा' असे म्हणतात. कोल्हापूर जिल्हयाच्या व्यापार व वाहतूकीसाठी आंबा, फोंडा आणि आंबोली हे तीन घाट महत्त्वाचे आहेत. त्यामध्ये विशेषतः मलकापूर संदर्भातील आंबा घाटाचा उल्लेख करता ऐईल . आंबा घाटातून रत्नागिरी-कोल्हापूर- मिरज-विजापूर हा राज्य महामार्ग जातो. आंबा घाट कोल्हापूर जिल्हयातील शाहूवाडी तालुक्यात असून कोल्हापूरच्या वायव्येस ६० कि.मी. अंतरावर आहे. कोल्हापूरच्या वायव्येस सुमारे ४८ कि.मी. अंतरावर 'अणुस्कुरा घाट' आहे. रत्नागिरी जिल्हयातील राजापूरहून येणारा शाहूवाडी तालुक्यातील सद्याचा राजापूर-मलकापूर मार्ग याच घाटातून जातो.[१६]

३. पूल

वाहतुकीसाठी 'शाळी' नदीवर मलकापूरजवळ ३0 फूट रूंदीचा ५ कमानी असलेला दगडी पूल बांधण्यात आला आहे. या पुलाच्या बांधकामासाठी ३८०५०/- रूपये एवढा खर्च आला. तसेच मलकापूर शहराच्या पश्चिम बाजूस गाडेगौडाजवळ कडवी नदीवर पूल बांधला आहे. हा पूल पूर्णतः दगडात असून ३० फूटाच्या ५ कमानी आहेत. या पूलाच्या बांधकामासाठी ३५४००/- रूपये खर्च आला. सन १८८२ साली या पूलाचे काम पूर्ण झाले.[१७]

१०. मलकापूरातील सहकारी बँका

सन १९३८ मध्ये 'कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक' स्थापन करण्यात आली.[१८] हि बँक स्थापन झाल्यानंतर सहकारी चळवळीची वाढ झपाट्याने झाली. याचा परिणाम मलकापूर मध्येही झाला. त्यातूनच कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, पलूस सहकारी बँक, आजरा सहकारी बँक, वसंतराव चौगुले सहकारी बँक, राजर्षी शाहू सहकारी बँक, लोकमान्य नागरी सहकारी बँक, आजरा व्यापारी सहकारी बँक, जयवंतराव काटकर सहकारी बँक, मलकापूर अर्बन बँक, इचलकरंजी अर्बन बँक, बी.वाय.पाटील सहकारी बँक, सहयाद्री नागरी सहकारी बँक आणि श्री वीरशिव सहकारी बँक इत्यादी बँका मलकापूरच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. तसेच मलकापूर येथे जिल्हा प्राथमिक सहकारी बँकेची शाखा सुरू झाली. सहकारी संस्थांचे उपनिबंधक श्री.बी.बी.शेळके यांचे हस्ते उद्धाटन झाले. समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षक संघाचे अध्यक्ष श्री.शिवाजीराव पाटील हे होते.[१९] या बँकांच्या माध्यमातून शेतक-यांना बी-बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके इत्यादी कारणाकरीता प्राथमिक बँकामार्फत अल्प मुदतीची कर्जे दिली जातात.

११. समारोप

शिलाहार, यादव, बहामनी, मोघल, मराठे, इंग्रज अशा अनेक घराण्यांनी व राजसत्तांनी विशाळगड जहागिरीवर राज्य केले. या सर्व सत्तांचा अमंल या भागावर प्रस्थापित झाला होता. या सर्वांची सत्ता उलटवून टाकण्यात मराठयांना सहाय्य करण्यात परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधी आणि त्यांच्या वंशजांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. विशाळगडचे जहागिरदार म्हणून प्रतिनिधींचे नाव पुढे नावारूपास आले. मलकापूर येथील प्रतिनिधींचा राजवाडा आजही वरील सर्व घटनेचा साक्षीदार आहे. संस्थानकालीन नगरपालिका आजही अस्तित्वात आहे. गूळाच्या बाजारपेठेसाठी मलकापूर प्रसिद्ध आहे. बांबू पासून तयार होणा-या वस्तूकरिता मलकापूरची वेगळी ओळख आहे. अशाप्रकारे मलकापूरला ऐतिहासिक, आर्थिक, धार्मिक आणि पर्यटनांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ

१. चौधरी कि.का.,कोल्हापूर जिल्हा गॅझेटियर,दर्शनिका विभाग ,महाराष्ट्र शासन मुंबई,१९८९ पृ. १९३

२. कित्ता,पृ.१९४

३. मोडक बालाजी प्रभाकर ,उपरोक्त ,पृ.१८

४. मुलाकत-नारायण केरबा पाटील ,दि.२८ ऑगस्ट २०१६

५. मोडक बालाजी प्रभाकर ,उपरोक्त ,पृ.१९

६. चौधरी कि.का., उपरोक्त ,पृ.२०२

७. कित्ता,पृ.२०३

८. दैनिक पुढारी,कोल्हापूर,दि.६ नोव्हेंबर१९५९,पृ.९

९. चौधरी कि.का., उपरोक्त ,पृ.२०४

१०. कित्ता,पृ.२८८

११. मुलाकत-सुरेश विकास घोरपडे ,दि.२० मे २०१६

१२. चौधरी कि.का., उपरोक्त ,पृ.२७७

१३. कित्ता,पृ.२९५

१४. कित्ता,पृ.२९३

१५. शिंदे (डॉ.)खंडेराव, उपरोक्त ,पृ.१६४,१६५

१६. चौधरी कि.का., उपरोक्त ,पृ.४२०

१७. शिंदे (डॉ.)खंडेराव, उपरोक्त ,पृ.१८८ ,१८९

१८. चौधरी कि.का., उपरोक्त ,पृ.३५२

१९. दैनिक पुढारी,कोल्हापूर,दि.५ नोव्हेंबर१८८५

VOLUME - XI, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2023
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) **CC - 9**

७. प्राचीन भारतातील वडार मजूर : एक दृष्टिक्षेप

जगन्नाथ बाबासो सावंत
पोस्ट डॉक्टरल फेलो, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

भारतीय समाज व संस्कृतीचा विकासात कारागीर व मंजूर यांचे विशेष योगदान राहिले आहे. प्राचीन व मध्यकाळात राजवाडे, घरे, रस्ते, तलाव, बंधारे, धरणे, दुर्ग, तटबंदी, लेणे, विहार, स्तूप, स्मारके, मंदिरे, शिल्प व मुर्ती इत्यादी कला व स्थापत्यात श्रेय असलेले कारागीर हे 'पाषाणकोट्टक'[1], 'सेलवढकी[2] अथवा शैलवर्धकी' (Stonemason), 'वढकी'[3], 'वर्धकी'[4], 'कलकुट्टीग'[5] (Stone-cutter) इत्यादी नावांनी ओळखले जात होते. चंद्रगुप्त मौर्यकालीन समाजात 'रोचानिम (जाते) व कुट्टीनिम (उखळ)'[6] घडविणारे कारागीर राहत होते. इ. स. पूर्व पाचव्या शतकातील तक्षशिला येथील कुणाल बुद्ध विहारात जाते संदर्भात उल्लेख मिळतो.[7] मौर्यकाळात लेणे, विहार, स्तूप, स्मारके व तलाव आदी स्थापत्यकलेचा विकास झालेला होता आणि त्यांचा कोरीवलेखात 'वढकी (Mason) व कामिका'[8] (Artisan) कारागीरांचे उल्लेख येतात. इ. स. सातव्या शतकात भारतात आलेला चिनी प्रवासी ह्यूनत्संगने (Hiuen Tsiang) सम्राट अशोकने ८४००० स्तूप बांधल्याचे वर्णन करतो, ज्यामध्ये आंध्र (An-ta-lo) व तमिळनाडूतील स्तूप ही होते'[9]. मौर्यकाळात दुर्ग, राजवाडे, रस्ते व तलाव निर्माण करणाऱ्या कारागीर व मजूरांना शुद्र समजण्यात येत. कारागीर व मजूरांना कौटिल्य अथवा चाणक्य (इ. स. पूर्व चौथे शतक) 'शुद्रकारूक'[10] असे म्हणत आणि कारागीरांना महाल व दुर्गपासून दूर ठेवण्यात यावे असे निर्देश करतो. बौद्ध ग्रंथ महावस्तू (Mahavasma) व मिलिंदपन्हामध्ये (Milindapanha) 'माळी, कुंभार, चर्मकार, लोहार, रंगारी व बांधकाम'[11] इत्यादी व्यवसाय करणाऱ्या अनुक्रमे शंभर व पंचाहत्तर कारागीर व शिल्पकारांचे वर्णन येते.

सातवाहनकालीन कोल्हापूर, कोंडापूर, पैठण, नाशिक, नेवासा व कौडिन्यपूर (महाराष्ट्र) इत्यादी प्राचीन शहरात झालेल्या उत्खननात जाते (Hand-mill) व पाटावरवंटा (Quern-mill) मिळाले आहेत. यावरून सातवाहन समाजात जाते व पाटावरवंटा यांचा उपयोग करण्यात येत होता आणि दगड घडविणारे कारागीर ही राहत होते. ब्रम्हपूरी (कोल्हापूर), पैठण, टेर (टगर), भोकरदन (भोगवर्धन) व कौंडिन्य (विदर्भ) इत्यादी सातवाहन शहरातील घराचा पाया दगड, गोटे व चिखलांनी मजबूत बांधले जात होते व घराचा बांधकामात भाजलेल्या विटाचा ही उपयोग करण्यात येत होता. सातवाहन राजा यज्ञ सातकर्णीच्या (इ. स. १७०-१९९) काळातील कान्हेरी येथील बौद्ध लेणीच्या कोरीवलेखात कारागीरांचे उल्लेख दिसून येते. कान्हेरी कोरीवलेखात, '...लेणे भदायनीय बौद्ध धर्माच्या भिखू संघासाठी खोदण्याकरिता नियुक्त अधिक्षक स्थविर सेउल

यांचा शिष्य भदन्त बोधिक यांनी खोदणारे वढकी आणि उजाळा देणारा स्कंदरकि यांच्या सहाय्याने काम पूर्ण केले'[12] असे वर्णन येते. भारतविद्य (Endologist) वा. वि. मिराशी यांच्यामते, 'सेलवढकी म्हणजे पाथरवट'[13].

प्राचीनकाळात प्रत्येक जातीचा व्यवसाय ठरलेला होता अणि त्यांना दुसरा व्यवसास करण्याचा वा निवडण्याचा अधिकार हिंदु समाज व्यवस्थेत नव्हता. भारतीय संस्कृतीचे वर्णन करणारा प्राचीन ग्रीक इतिहासकार मेगास्थेनीज (Megasthenes) म्हणतो, 'No one is allowed to marry out of his own caste or to exchange one profession or trade for another or to follow more than one business'[14]. नवव्या शतकात भारतात आलेला अरब व्यापारी सुलेमान (sulaiman-Al-Tajir) सांगतो, 'उच्च वर्गातील शिक्षण व राहणीमानाचा पेक्षा खालच्या जातीच्या लोकांना करता येत नव्हते'. सोळाव्या शतकात भारतात आलेला पौतुगीज प्रवासी दुआर्ते बारबोसाच्या (Duarte Barbosa) वृत्तांतमध्ये, खाणमजूर (Quarrymen) हे राज्यकर्ते व त्यांचे अधिकारी नायर यांचे गुलाम असून त्यांचे काम खूप कुशल आहे. खाणमजूर करत असलेले व्यवसाय त्यांची मुले लहानपणापासून करतात.'[15] दगड, माती, लाकूड, चमडे व लोखंड इत्यादी व्यवसाय करणारे कारागीर, शिल्पकार व मजूरांच्या मुलांनी पण तिच कामे करावे असे हिंदू समाजात बंधन होते आणि त्यांना दुसरा कोणताही व्यवसाय निवडण्याचा अधिकार नव्हता. मजूर व कारागीरांना संपत्ती ठेवण्याचा अधिकार तर नव्हताच व ते शिक्षणापासून ही नित्य वंचित ठेवले गेले.

प्राचीन काळातील वढकी वा वर्धकी आणि सेलवढकी वा शैलवर्धकी कारागीरांच्या पारंपरिक व्यवसायावरून कालांतराने विशेषता तमिळ, तेलगू, कन्नड व मराठा इत्यादी प्रदेशातील पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या कारागीर व मजूरांना वड्ड, वड्डा, वडर, वडार (Earthworker or Stonemason) कलकुटगी वा कलकुट्टीग (Stone-cutters) व पाथरवट असे शब्द आले आहेत. कोणत्याच शब्दाचा अर्थ नित्य नसतो ते ऐतिहासिक विकासक्रमात बदलत असते आणि अशा शब्दांचा अर्थ ऐतिहासिक विकासक्रमात पाहिले पाहिजे तरच लक्षात येते. सातवाहनकाळात बौद्ध भिखूना पाण्याची सोय व्हावी म्हणून विहार व चैत्याजवळ 'पौडी'[16] (Tank) खोंदण्यासाठी कारागीर होते. यज्ञ सातकर्णीकाळात पाण्याचा सुविधासाठी खोदकाम करणाऱ्या कारीगारांकडून 'तडाक'[17] (तलाव) बांधण्यात येत होते. सातवाहन कोरीवलेखात विविध व्यवसाय करणाऱ्या कारागीराचे उल्लेख येतात. यामध्ये 'चांभार, मिथिकाज (Stone-polisher), सुतार, वडार वा वढकी (Stone mason), कुलरिकाज (Potter), कामराज'[18] (Iron-worker) इत्यादी होते. सातवाहनकालीन समाज जाती व्यवस्थेवर आधारित असल्याने तत्काळात विविध व्यवसाय करणाऱ्या कारागीराचे जाती निर्माण होत असताना दिसून येतात. सातवाहन कला व स्थापत्यात विशेषता जाते, पाटावरवंटा, घरे, तलाव व लेणे वगैरे निर्मितीत महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्रमधील डोंगर खोदणारे, दगड घडविणाऱ्या व बांधकाम करणाऱ्या कारागीरांचा सहभाग दिसतो. के. ए. निळकंठ

शास्त्रीच्या मते, एलोराच्या चारी बाजूनी ७५ मीलच्या क्षेत्रात पसरलेल्या स्तूपात आंध्रमधील कारागीराचे शिल्पकौशल्य व त्याची कलात्मक उत्कृष्टता दिसून येते. यामध्ये गोली, जग्येयपेट, भट्टिप्रोलू, घण्टशाला, अमरावती तथा नागार्जुनकोण्डा येथील स्तूप सर्वात महत्त्वपूर्ण आहेत. मौर्य, सातवाहन व त्यानंतर महाराष्ट्र, आंधप्रदेश, कर्नाटक व तमिळनाडूतील स्तूप, बिहार लेणे, दुर्ग, राजवाडे, तटबंदी, रस्ते, तलाव व स्मारके इत्यादी स्थापत्यातील कारागीर व मजूर हे स्थलांतरित आणि स्थानिक होते. आज भारतीय पुरातत्व विभागाकडे एकूण १२०० लेणीची नोंद आहे. १२०० लेणीपैकी ९०० बौद्ध लेणी, जैन २०१ लेणी व ९९ हिंदू लेणी आहेत. १२०० लेणीपैकी निम्याहून अधिक लेणी दक्षिण भारतात आहेत. दक्षिण भारतात सर्वात जास्त लेणे निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे कारागीर व मजूर मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होते. पुण्य व स्वर्ग प्राप्तीचे साधन म्हणून हिंदू, जैन व बौद्ध परंपरेतील लेणे, विहार व स्तूप हे राजपराणे आणि श्रेणी वा श्रेष्ठीन (व्यापारी) वर्गाच्याद्वारे कारागीर व मजुरांकडून खोदण्यात व बांधण्यात येत होते. कार्लेचे लेणे हे वैजयंती (वनवासी कर्नाटक) येथील श्रेष्ठीन भूतपाल[19] यांनी खोदकाम करणाऱ्या कारागीर व मजूरांकडून पूर्ण केले होते आणि तत्काळात वैजयंती व कोल्हापूर हे प्रदेश गौतमीपुत्र सातकर्णीच्या साम्राज्यात समाविष्ट होते.

महाराष्ट्रातील प्राचीन शहरे कौंडिन्यपूर, नेवासा, पैठण, भोकरदन, नाशिक व कोल्हापूर इत्यादी ठिकाणी दगड व चिखलांची बांधण्यात आलेली घरे आणि जाते व पाटावरवंटा इत्यादी भौतिक अवशेष उत्खननातून मिळाले आहेत, यावरुन वडार जातीचे वंशज तेथे राहत असावे. इ. स. पूर्व चौथ्या व पाचव्या शतकात जाते, उखळ व खलबत्ते तयार करणारे कारागीर होते. भारतात 'उखळ'[20] (Mortar), 'खलबते'[21], (Pestle), 'जाते'[22] (Hand-mill), 'खोगीर पाटावरवंटा'[23] (Saddle-quem) सर्वप्रथम हडप्पा (Harappa) व मोहनजोदड़ो (Mohenjo-daro) येथील जमात तयार करत असल्याचे उत्खननातून समोर आले आहे. प्राचीन रोम (Rome-Italy), ग्रीक (Greek), इजिप्त (Egypt) व अफ्रिका (Africa) इत्यादी संस्कृतीमध्ये ही जाते व पाटावरवंटा तयार करण्यात येत होते. जडीबुटी, मसाले व धान्य बारीक करण्यासाठी दैनंदिन जीवनात लागणाऱ्या गरजेच्या वस्तू होत्या. हडप्पा संस्कृतीत अशा वस्तू बनविणारी जमात होती पण त्यांच्यात वर्ण किंवा जाती व्यवस्था नसावे, उच्च व कनिष्ठ स्तर असावे. जे विश्वातील प्रत्येक अदिम मानवी समूहात अस्तित्वात होती आणि समाज व्यवस्था योग्य पद्धतीने चालविण्यासाठी त्यांचे काही नियम होते. ज्यामध्ये मानवी समूहाचा एक प्रमुख व वरिष्ठ वृद्ध व्यक्ती असायचे जे समाज वा मानवी समुह नियंत्रण करत. भारतात जातीसमाज इ. स. पूर्व सहाव्या शतकापासून उदयाला येतो आणि त्यापूर्वी वर्ण समाज होता. हडप्पा संस्कृतीत मिळालेले अग्निज व लाल पाषाणाचे उखळ, खलबत्ते, जाते व पाटावरवंटा हे अदिम (Primitive) व प्रागैतिहासिक (Pre-historic) पाषाणवस्तु असून अशा वस्तू बनविणारी ही जमात कोण? प्राचीन विशेषता सातवाहन काळापासून ते आजही महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश व तमिळनाडू इत्यादी राज्यातील वडार, पाथरवट,

कलकुटगी व टकारी कारागीर लाल, काळ्या व पांढऱ्या पाषाणापासून जाते, उखळ, खलबत्ते, पाटावरवंटा, विविध शिल्प व मुर्ती घडवितात.दगडी वस्तू घडविण्याचे तंत्र हे वडार समाजात अस्तित्वात असलेले 'अदिम वारसा' (Primitive Inheritance) असून आजही वडार जातीत विद्यमान आहे.

प्राचीन संस्कृत, प्राकृत, तमिळ, तेलगू व कन्नड इत्यादी भाषेतील शिलालेख व ग्रंथात घरे, राजवाडे, विहार, स्तूप लेणे, रस्ते, तलाव व मंदिर स्थापत्यातील कारागीर व मजूरांना सेलवढकी (Selvadhaki) अथवा शैलवर्धकी, वढकी, वर्धकी व कलकुट्टीग वा कलकुटगी (वडार जातीचे एक उपजात व कुलूम) असे शब्दप्रयोग करण्यात आलेली आहेत. शैल अथवा सेल म्हणजे शिला, अश्म व पाषाण (Stone) आणि वढकी अथवा वर्धकी म्हणजे खोदणारे, दगड फोडणारे व बांधकाम कौशल्यात निपुण असणारे कारागीर व मजूर असा आहे. प्राकृत 'सेलवढकी' (Stonemason) व संस्कृत 'वर्धकी' (Mason) शब्दावरून कालांतराने विशेषता आंध्र, तमिळ, कन्नड व मराठा प्रदेशात दगड फोडणाऱ्या, घडविणाऱ्या व बांधकाम मजूर आणि कारागीरांना वडार, वोड्डा, वड्ड (Stonemason or Earthworker), पाथरवट (Stone Making) व कलकुट्टीग (Stone Cutter) असे शब्दप्रयोग प्रचलीत झाले. निरनिराळ्या प्रदेशात दगड व मातीशी संबंधित व्यवसायानुसार वडार जातीचे नावे ही बदलत आलेली आहेत.

मध्य व दक्षिण भारतातील प्राचीन मंदिरे उभा करण्यात वडार कारागीर व मजूरांचे मुख्य योगदान होते. प्राचीन वेरुळ (एलोरा) येथील राष्ट्रकूट राजा कृष्ण प्रथम (इ. स. ७५६-७७५) काळात बांधलेले 'शैवपंथी कैलास मंदीर (लेणे) खोदकाम करणाऱ्या पाथरवटांनी द्रविड पद्धतीने तयार केले आहे'[24]. चोल राजा उदयादित्य काळात अनेक पाण्याचे तलाव खोदण्यात आल्याचे उल्लेख इ. स. ११०८ मधील अरकेरे (श्रीरंगपट्टनम तालुक) कोरीवलेखात असून हा लेख कलकुट्टीग (वडार) कारागीरांनी कोरला असा उल्लेख येतो.'[25] कन्नड मध्ये कल म्हणजे दगड व कुट्टीग म्हणजे फोडणारा व बांधणारा असा होतो. कलकुट्टीग अथवा कलकुटगी हे वडाराची एक उपजात, अडनाव (Surname) व कुलूम (Clan) ही आहे. चालुक्य राजा त्रिभूवनमल्ल (इ.स.१०७६-११२६) काळातील नागाई कोरीवलेखात 'रामेश्वर व मधुसुदन मंदिर, रामातीर्थ तलाव व त्रैपुरुषदेव साळेचे (Institute) बांधकाम व कोरीवकाम तज्ञ शिल्पकार नागोजा कलकुट्टीगने केले'[26] असे वर्णन येते. दक्षिण भारतातील कल्याणीचे चालुक्यकालीन 'कुळेनुर',[27] 'विक्रमपुर',[28] 'सुदी',[29] 'नागाई', 'हुली'[30] व 'येऊर'[31] (कर्नाटक) इत्यादी कोरीव लेखात वडार कारागीरांच्या उत्कृष्ट कौशल्याचे वर्णन येतात. इ. स. १०२८ च्या कुळेनुर कोरीव लेखात दगडावर कोरीवकाम करण्यासाठी कलकुट्टीग कारागीरांना आदेश दिल्याने वर्णन येते. नागाई कोरीव लेखात मंदिरे, तलाव व इमारती बांधणाऱ्या तज्ञ वडार कारागीराचे उल्लेख आहे. इ. स. १०७७ मधील येऊर कोरीवलेखात जमीनीचे मालकी हक्क असणाऱ्यांचा प्रदेशात, ब्राम्हण व त्यांच्याशी संबंधिताची घरे बांधण्यासाठी वडार लोक असल्याचे नोंद आहे.

इ. स. नवव्या शतकापासून विशेषता चोल राज्यातील ग्रामीण समाज व्यवस्थेत विविध व्यवसाय करणाऱ्या कारागीर, शिल्पकार व मजूरांचे जातीच्या आधारावर तमिळ समाजात विभागणी होण्यास सुरूवात झाली आणि तेराव्या व चौदाव्या शतकापासून तमिळ, आंध्र व कन्नड प्रदेशात हे जातीसमूह त्यांच्या व्यवसायानुसार स्पष्टपणे दिसू लागले. तमिळ जाती समूह हे अब्राम्हण तथा गैरवेलालाच्या मधील सामाजिक विभाजन होते. वेलाल ही तमिळ समाजात स्वतंत्र शेती व व्यापार करणारी जात आहे. तमिळ समाजात निर्माण झालेली जाती समूह दोन गटात विभागलेले होते, त्यांना 'वलंगे (Right-hand) व इडंगै (Left-hand)'[32] आणि कर्नाटकात 'बलागै (Bala-gai) व यडागै (Yeda-gai)'[33] असे म्हटले जात आसत. चोल, होयसळ व विजयनगर इत्यादी दक्षिण भारतीय साम्राज्यातील कोरीवलेखात विविध व्यवसाय करणाच्या जाती समूहाचे उल्लेख आहेत. यामध्ये बनाजिगा (Traders), वोक्कालिगा (Caltivators), गनिगा (Oilmen), रंगारे (Dyers), कमाटी (Labourers), लाड (Maratha Traders), जैन (Traders), कुंभार (Potters), बेस्ता (Fishermen), उप्पारा (Salt-Makers) व होलीया इत्यादी जाती वलंगै अथवा बलागे (Right-hand) समूहात होते. 'पांचाळ (Carpenters), कांचुगर (Copper Smith), काम्मारा (Iron Smith), देवांग (Weavers), गोल्ला (Cowherds), बेडर (Hunters), याकुला (Cultivators), वडार अथवा कलकुट्टीग (Stone mason) व मादिगा इत्यादी जाती इडंगै अथवा यडागै समूहातील होते. बनाजिगा, बेडर, बेस्ता व वडार इत्यादी जाती समुहांना शुद्र समजण्यात येत'. वलंगै जाती समूह हे इडंगै समूहांपेक्षा स्वताला श्रेष्ठ समजत आसत. सामाजिक जीवनात पुढे येण्यासाठी व समाज व्यवस्थेत योग्य स्थान मिळविण्यासाठी या जाती सतत धडपडत होते. निम्न कामे करणाऱ्या या जातींना राज्यकर्ते व त्यांचे धार्मिक, लष्करी अधिकारी, सरंजामदार आणि गावातील उच्च वर्गीय समूहाना आपल्या कुवतीनुसार विविध सेवा पुरवीत होते. हिंदु समाजात असणारी जातीव्यवस्था ज्यामुळे प्रत्येक जातीचा व्यवसाय ठरलेला होता आणि त्यांना दुसरा व्यवसाय करण्याचा अधिकार नव्हता. उदा. वडार, बुरूड, होलीया, मादिगा, उप्पारा, पांचाळ, लोहार, सुतार वगैरे जातीचे पुरुष व स्त्रिया करत असलेले काम त्यांचा मुलांनी ही करावे असे बंधन होते. असे उदाहरण प्राचीन भारतीय साहित्या व्यतिरिक्त प्राचीन ग्रीक इतिहासकार मेगास्थेनीजचा (Megasthenes) वृत्तांतमध्ये ही दिसून येते. इ. स. नवव्या शतकात भारतात आलेला अरब व्यापारी सुलेमान (Sulaiman-al-Tajir) सांगतो, 'उच्च वर्गातील शिक्षण व राहणीमानाचा पेशा खालच्या जातीच्या लोकांना करता येत नव्हता'. इ. स. पूर्व सहाव्या शतकापासून ते पुढे अशीच पद्धत हिंदु समाज व्यवस्थेत चालू राहिल्याने निम्न कामे करणाऱ्या कारागीर व मजूरांचा मुलांना ही तेच काम करावे लागले इतकेच नाही तर त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता व संपत्ती ठेवण्याचा ही अधिकार नव्हता. बांधकाम व्यवसायात निपुण असणारे कारागीर नित्य गांव व नगरा बाहेरच राहत होते. व्यवसायानिमित्त त्यांचे अंशत: नगर व गांवात प्रवेश होता कारण ते 'शुद्र' जातीत गणले जात होते. एकंदरीत शुद्र समजल्या जाणाऱ्या जातीना गांव व नगराबाहेर

रहावे लागत होते. इ. स. १५२०-२२ मध्ये पोर्तुगीज प्रवासी डोमिंगो पाइश (Domingo Paes) विजयनगर साम्राज्यात आला होता. पाइशच्या वृत्तांत मध्ये 'विविध व्यवसाय करणाऱ्या कारागीराच्या वस्त्या नगरातून बाहेर पडणाच्या रस्त्याचा बाजूले होते.'[34] असे वर्णन करतो. उत्कृष्ट स्थापत्य शैलीत योगदान देणाच्या कारागीर व मजूरांना स्थिर करण्यासाठी कोणत्या राज्यकर्त्यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसत नाही आणि त्यांना गांव व जमीन दिल्याचे संदर्भ ही मिळत नाही. राज्यकर्त्यांनी फक्त ब्राम्हण पंडीत, मठ, मंदिर व सरंजामदार यांना गांव व जमीनी इनाम व दान स्वरूपात दिल्याचे अनेक उदाहरणे मिळतात. राज्यकर्त्यांनी अनेक गावे व जमीनी दान केल्याने उर्वरित भूमी व गावे हे राजा व त्यांचे लष्करी प्रशासकीय अधिकारी आणि उच्च वर्गाचा जातीकडे राहत आले. डोमिंगो पाइश सांगतो, 'These Captions whom he has over these troops of his are the nobles of his kingdom; They are lords and they hold the city and the towns and village of the kingdom.'[35] प्राचीन काळापासून जमीन हे आर्थिक उत्पादनाचे साधन राहिल्याने, शेत व गांव यांवर नित्य उच्च जातीचे व वर्गाचे वर्चस्व कायम राहत आले आहे. खेडे वा गावात मजूर व कारागीरांना स्थान नव्हते, त्यांनी गांव व नगरा बाहेर राहवे अशी व्यवस्था होती. कायमस्वरूपी गांव व वास्तव्याचे उणीव आणि पारंपरिक व्यवसायामुळे बांधकाम कारागीर, मजूर व त्यांचा कुटुंबांना नित्य स्थलांतरीत व्हावे लागत होते. बांधकाम कारागीर व मजूरांचे मंदीर बांधणी व दुरूस्तीसाठी एका गावातून दुसऱ्या गावांत स्थलांतराचे वर्णन इ. स. १०५० मधील होयसळाच्या शिलालेखात दिसते. काग्गातूर शिलालेखात मंदिर बांधण्यासाठी कारागीरांना 'तुम्ही या गावात थांबणे आवश्यक आहे.'[36] असे सांगण्यात आल्याचे उल्लेख आहे. 'रासमाला'[37] (Raasmala) मध्ये 'गुजरातचे चालुक्य राजा सिध्दराज जयसिंहच्या (इ.स.१०९४-११४३) अधिकाऱ्यांनी मालवा येथील वडार मजूरांना बोलावून पाटण येथील सहस्त्रलिंग तलाव बांधून घेतले असे वर्णन येते. प्राचीन व मध्यकाळात लेणे, तलाव, मंदिरे बांधणे म्हणजे पुण्य, स्वर्ग व मोक्ष प्राप्तीचे साधन वाटत असल्याने कारागीर व मजूरांना वेतन किती मिळत असावे? राजवाडे, दुर्ग, तलाव व मंदिरे इत्यादी अनेक वास्तू बांधणाच्या कारागीर व मजूरांना विनावेतन काम करावे लागत होते. विनावेतन पद्धतीला प्राचीन काळात 'विष्टी', दक्षिण भारतात 'वेट्टी' व मध्यकालीन महाराष्ट्रात 'वेठ' असे म्हटले जात होते. महाराष्ट्र व गुजरात मधील अनेक शिलालेखात राजा किंवा मिळवणारा कर्ता यांच्याकडून कारागीरांना जबरदस्तीने मजूरीस लावले जात होते. हिंदू समाजात असणारी जातीव्यवस्था ज्यामुळे प्रत्येक जातीचा व्यवसाय ठरलेला होता. पिढ्यानपिढ्या पारंपरिक व्यवसाय करणाऱ्या बांधकाम कारागीर व मजूरांनी भारताच्या उत्कृष्ट स्थापत्य विकासात योगदान देत राहिले आणि त्यांचा श्रमाचा वापर ही खूप करण्यात आल्याचे दिसते. उच्च वर्गातील सत्ताधारी लोकांनी आपल्या स्वार्थाचे व श्रेष्ठत्वाचे समर्थन व रक्षण करण्याकरिता कारागीर व मजुर समुहांना वास्तव आकलनापासून दूर ठेवले इतकेच

नाही तर धर्मकथा, दैववाद, अवतारवाद, स्वर्गमोक्ष व पापपुण्याचा कथा व कल्पनेत अडकवून त्यांना जमीन, संपत्ती व शिक्षणापासून वंचित ठेवले.

संदर्भ

1. Percy Brown, 'Indian Architecture: Buddhist and Hindu Periods'. (Bombay: D. B. Tara Porevala Sons and Company, 1956), P. 12
2. J. Burgess, 'Report on the Elura Cave Temples and the Brahmnical and Jaina Caves in Western India'. (London: Trubner & Company, 1883), P. 75; K.Gopalchari, 'Early History of the Andhra Country'. (Madras: G. S. Press, 1941), P. 113
3. H. Luders (Ed.), 'Corpus Inscription Indicarum'. Vol. II. Part II, Bharhut Inscriptions, (Culcutta, Archaeological Survey of India, 1963), P. 3
4. T. Ganpati Sastri (Ed.), The Mayamat of Mayamuni'. (Trivandrum: Government Press, 1919), P.11; P. K. Acharya, 'Manasara on Architecture and Sculpture'. (London: Oxford University Press, 1933), P. 4
5. B. L. Rice, Epigraphia Carnataca". Inscriptions in the Mysore District, Vol. 3, Part I. (Bangalore: Mysore Government Press, 1894), P. 73; Sten Know (Ed.), 'Epigraphia Indica'. Vol. XII, (Calcutta: Government of India, 1913), P. 273; F. W. Thomos, 'Epigraphia Indica'. Vol. XV. (Calcutta: Government of India, 1925), P. 331-32; C. Hayavadana Rao, 'Mysore Gazetter'. Vol. I (Banglore: The Government Press, 1927), P.179; K. Krishnamacharlu, The Inscription of Nagai'. Hyderabad Archaeological Series No.8, (Calcutta: The Nizam's Government, 1928), P. 26; K. Gopalachari, Op Cit, H. Krishna Sastri and Hirananda Sastri, 'Epigraphia Indica'. Vol. XVIII. (Calcutta: Government of India, 1983), P. 121-23& 179-81
6. कौटिल्य, 'अर्थशास्त्र'. ३.८.११; R. Shamasastry, Kautilyas Arthasastra'. (Mysore: Ragruveer Printing Press, 1951), 189
7. इरफान हबीब, 'मध्ययुगीन भारत', संपा. विजया कुलकर्णी, (नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट, २०१३), पू. १२
8. H. Luders (Ed.), Op Cit.
9. Hiuen Tsiang, 'Buddhist Records of the Western World'. Vol. 1, Tran. Samuel Bell, (London: Trubner and Company, 1884), P. 94
10. कौटिल्य, 'अर्थशास्त्र'. २.५.२१

11. J. J. Jones, The Mahavastu'. Vol.3, (London; Luzac & Company, 1956), P. 275; R. S. Sharma, 'Sudras in Ancient India'. (Delhi: Motilal Banarsidass, 1958), P.180; Kanchan Chakraberti, 'Society, Religion and Art of the Kushana India'. (Calcutta K. P. Bagchi and Company, 1981) P. 9
12. वा. वि. मिराशी, 'सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रप यांचा इतिहास आणि कोरीवलेख'. (मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, १९७९), पृ. ७१-७२
13. वा. वि. मिराशी, उपरोक्त, पृ. १४६
14. J. W. McCrindle, 'Ancient India As Described by Megasthenes and Arrian', (London: Trubner and Company, 1877), PP. 85-86
15. Duarte Barbosa, 'A Description of the Coasts of East Africa and Malabar'. Tran. Henery E. J. Stanley', (London: The Hakluyt Society, 1866), P. 140; Mansel Longworth Dames, The Book of Duarte Barbosa'. Vol.II. (London : The Hakluyt Society, 1921), P. 60
16. वा. वि. मिराशी, उपरोक्त, पृ. १२०
17. K. Gopalchari, Op Cit. P. 86
18. Ibid, P. 113
19. James Fergusson & James Burgess, The Cave Temples of India'. (Delhi: Orientatal Book, 1969), P. 352; वा. वि. मिराशी, उपरोक्त, पृ. १२१-२२
20. E. J. H. Mackay, 'Further Excavations at Mohenjo-daro'. Vol.1 (New Delhi: Government of India Press, 1938), P. 392-93
21. Ibid.
22. Ibid, P. 394 & 407
23. Ibid, P. 394 & 649; D. D. Kosambi, "The Culture and Civilisation of Ancient India in Historical Outline'. (New Delhi: Vikas Publishing House, 1965), P.46 28
24. इरफान हबीब, उपरोक्त, पृ. ४१
25. B. L. Rice, Op.Cit. P. 73
26. K. Krishnamacharlu, The Inscription of Nagai. Hyderabad Archaeological Series No. 8. (Calcutta: The Nizam's Government, 1928), P. 26 31.
27. F. W. Thomos, 'Epigraphia Indica'. Vol. XV. (Calcutta: Government of India, 1925), P. 331-32

28. H. Krishna Sastri, 'Epigraphia Indica'. Vol. XVIII, (Calcutta: Government of India, 1983), P. 121-23
29. F. W. Thomos, Op Cit, P. 178
30. H. Krishna Sastri and Hirananda Sastri, 'Epigraphia Indica'. Vol. XVIII. (Calcutta: Government of India, 1983), P. 179-81.
31. Sten Know (Ed.), 'Epigraphia Indica'. Vol. XII, (Calcutta : Government of India, 1913), P. 273
32. E. Hultzsch, South-Indian Inscription'. Vol. I, (Madras: Government Press, 1890), P. 110-11; The Madras Journal of Literature and Science.(Madras: Messrs, Graves, Cookson and Company, 1864), P.149-50; S. R. Balasubrahmanyam, 'Middle Chola Temples'. (Faridabad: Thomson Press, 1975), P. 258 & 374-75; Radhakumud Mookerji, Local Government in Ancient India (Oxford: The Clarendon Press 1920) P 98 (Madras: Messrs, Graves, Cookson and Company, 1864), P.149-50; S. R. Balasubrahmanyam, 'Middle Chola Temples'. (Faridabad: Thomson Press, 1975), P. 258 & 374-75; Radhakumud Mookerji, Local Government in Ancient India. (Oxford: The Clarendon Press, 1920), P. 98
33. B. Lewis Rice, 'Mysore'. Vol I, (Westminster: Archibald Constable and Company, 1897), P.222-23; T. V. Mahalingam, 'Administration and Social Life under Vijaynagar'. (Madras: University of Madras, 1940), P. 94
34. Robert Sewell, 'A Forgotten Empire'. (London: Swan Sonnenschein & Compnay, 1900), P. 256
35. Ibid, P. 280
36. Kelleson Collyer, The Hoysala Architecture Their Indentity and Styles'. (Mysore: Directorate of Archaeology and Museums, 1990), P. 68; B. Lewis Rice, Epigraphia Carnatica. Vol. VII, 'Inscription in the Shimago District'. Part I, (Banglore Mysore Government Press, 1902), P.183; 322
37. Alexander Kinloch Forbes, 'Ras Mala or Hindoo Annals of the Province of Goozerat in Western India'. (London: Richardson and Company, 1878), P. 85

८. पश्चिम महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणा चळवळीतील पंडिता रमाबाई यांचे कार्य

श्री. जमादार फिरोझखान इमाम
बळवंत कॉलेज, विटा, ता. खानापूर, जि. सांगली.

घोषवारा

महाराष्ट्राच्या इतिहासात १९वे शतक हे धार्मिक,राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात क्रांतिकारी परिवर्तनाचे ठरले आहे. या काळात समाज हा सर्वच क्षेत्रात मागासलेला होता. महाराष्ट्रातील या समाजावर धार्मिक तत्वांचा प्रभाव फार मोठा होता. धर्ममान्यता नसलेल्या कोणत्याही गोष्टींचा स्वीकार समाजाकडून होत नव्हता. अशा रुढीप्रिय समाजात स्त्रियांची अवस्था अत्यंत शोचनीय आणि दुर्दैवी होती. स्त्रीला कुटुंबात आणि समाज व्यवस्थेत दुय्यम स्थान होते. अनिष्ट रूढी,परंपरा आणि चालीरीती या सर्वांचे बळी ठरणारा सर्वात मोठा वर्ग म्हणंजे स्त्रीयांचा होता. अशा स्त्रीवर्गाला गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी, त्यांना त्यांचे सर्व हक्क मिळवून देण्यासाठी डॉ.भाऊ दाजी लाड, विष्णुशास्त्री पंडित, लोकहितवादी गोपाल हरी देशमुख आणि महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी महाराष्ट्रात फार मोठे कार्य केले आहे. परंतु हे सर्व समाज सुधारक हे पुरुष होते. या काळात स्त्रियांच्या हक्कासाठी उभारलेल्या लढ्यात स्त्री नेतृत्व अपवादाने दिसून येते. अशा परिस्थितीत महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणा चळवळी मधील सर्वात आधी आणि क्रांतिकारी कार्य केलेल्या पंडिता रमाबाई यांचे स्त्रीयांसाठीचे योगदान फार मोठे आहे. पंडिता रमाबाई यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिती असतानाही स्त्रियांसाठी फार मोठे कार्य केले आहे. त्यांच्या एकूण कार्याचा आढावा घेतल्याशिवाय आपल्याला महाराष्ट्रातील त्यातही प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणा चळवळीचा अभ्यास पूर्ण होणार नाही.

महत्वाचे शब्द : क्रांतीकारी, परिवर्तन, गुलामगिरी,सुधारक

प्रास्ताविक

कोणत्याही संस्कृतीची महानता अथवा श्रेष्ठत्व त्या संस्कृतीतील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जावरून ठरते. भारतीय संस्कृती मध्ये स्त्रियांना देवी मानण्यात येऊन त्यांना पूजनीय मानले गेले आहे. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता: । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रिया: ॥' हा भारतीय संस्कृतीतील स्त्रियांचे स्थान अधोरेखित करणारा मंत्र आहे. लोपावरी.विश्ववारा,गार्गी आणि मैत्रेयी अशा अनेक विदुषी भारतीय संस्कृतीत आढळतात. प्राचीन काळात स्त्रियांना पूज्यनीय आणि आदराचे स्थान होते म्हणून प्राचीन भारताची संस्कृती सकाळ विश्वामध्ये महान ठरली गेली. परंतु मध्ययुगा मध्ये मात्र

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थिती मध्ये फार मोठा बदल घडून आला. या काळात समाजावर धार्मिक रूढी व परंपरा यांचे वर्चस्व निर्माण होवून स्त्रियांची स्थिती अत्यंत खालच्या स्तरावर पोहोचली. कोणतेही सामाजिक हक्क नसलेले गुलामगिरीची जीवन त्यांच्या वाट्याला आले. ब्रिटीश काळातही यापरिस्थितीमध्ये फारसा फरक पडला नाही. आपले साम्राज्य हित जोपासण्यासाठी सुसंस्कृत समजले जाणारे ब्रिटीश भारतीय समाजाच्या अंतर्गत प्रश्नापासून दूर राहिले. परंतु ब्रिटीशांच्या शिक्षण पद्धतीने भारतात एक नवीन सुशिक्षित असा वर्ग तयार झाला. या वर्गाला स्वातंत्र्य,समता,बंधुता ह्या मुल्यांची ओळख झाली होती. यातूनच समाज सुधारकांची एक नवीन पिढी उदयास आली. यामध्ये बंगालमध्ये राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, केशवचंद्र सेन आणि महाराष्ट्रात डॉ.भाऊ दाजी लाड,गोपाळ हरी देशमुख, महात्मा ज्योतीराव फुले यांचा समावेश होतो . या सर्वांनी समाज सुधारणेचे कार्य करीत असताना समाजातील अनिष्ट प्रथा आणि परंपरा यांच्या सुधारणे बरोबरच स्त्री सुधारणेसाठी मोठी चळवळ निर्माण केली. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतीराव फुले आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री सुधारणा चळवळीतील कार्य फार मोठे आहे . याच परंपरेतील पंडिता रमाबाई यांचेही कार्य महाराष्ट्राच्या इतिहासात फार उल्लेखनीय आहे. तत्कालीन महाराष्ट्राच्या समाजात स्त्रियांची स्थिती ही अत्यंत दयनीय होती. त्यांना गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे आणि स्वालंबी बनविण्याचे कार्य पंडिता रमाबाई यांनी केले आहे. आज आधुनिक काळातही आपल्याला 'महिला सबलीकरणाची' चळवळ शासकीय स्तरावरून राबवावी लागते परंतु हीच चळवळ पंडिता रमाबाई यांनी १९व्य शतकात महाराष्ट्रात राबवून स्त्रियांना सन्मानाने जीवन जगण्याचा मार्ग मिळवून दिला होता. अशा महाराष्ट्रीय विदुषी, रमाबाई डोंगरे, मेधावी,मेरी रमाबाई अशा स्थितंतारातून आयुष्य जगलेल्या पंडिता रमाबाई सरस्वती कशा बनल्या आणि त्या स्त्री शिक्षणाच्या दीपस्तंभ म्हणून महाराष्ट्राच्या इतिहासात का ओळखल्या जातात हे अभ्यासने क्रमप्राप्त ठरते.

पूर्व चरित्र

रमाबाई यांचा जन्म २३ एप्रिल,१८५८ रोजी अनंतशास्त्री डोंगरे व अंबाबाई डोंगरे यांच्या पोटी म्हैसूर संस्थानातील मंगलोर जवळील गंगामूळ नावाच्या डोंगरी वस्तीत झाला. अनंतशास्त्री हे त्याकाळच्या विपरीत स्त्रियांच्या बाबतीत अत्यंत पुरोगामी विचारांचे होते. स्त्रियांना योग्य तो सन्मान आणि शिक्षण दिले गेले पाहिजे हा त्यांचा आग्रह होता. त्यांनी रमाबाई यांना वेदादींचे शिक्षण दिले.रमाबाई यांचे वय त्याकाळातील प्रचलित प्रथेप्रमाणे ९ वर्षाचे झाले तरी त्यांनी त्यांचे लग्न केले नाही. अशा त्यांच्या विद्रोही भूमिकेमुळे त्यांना आपल्या जाती बांधवांचा फार त्रास सहन करावा लागला. बालवयात त्यांना आपल्या वडील आणि आई या दोहोंच्या कडून संस्कृत व्याकरण व साहित्याचे धडे मिळाले. सन १८७७ मध्ये आई वडिलांचे छत्र हरपले. यानंतर आपल्या वडील बंधू श्रीनिवास शास्त्री यांच्यासह १८७८ मध्ये कलकत्त्यास आल्या. रमाबाई यांणी संस्कृत मध्ये प्राविण्य मिळविले होतेच परंतु त्याच बरोबर मराठी,हिंदी,बंगाली,कन्नड,गुजराती,तुळू, व हिब्रू या भाषाही अवगत

होत्या.कलकत्त्यास आल्यानंतर त्यांच्या विद्वत्तेचा आणि बुद्धिमत्तेचा यथोचित सन्मान झाला. सिनेट सभागृहामध्ये संस्कृत पंडिता कडून त्यांची परीक्षा घेवून त्यांना, 'पंडिता' आणि 'सरस्वती' या पदव्या जाहीरपणे देण्यात आल्या. पंडिता या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या त्या एकमेव महिला होत. बंगाली महिलांनीही त्यांना 'भारतवर्षीय स्त्रियांचे भूषण' म्हणून मानपत्र दिले होते. १८८० मध्ये त्यांच्या बंधूचा मृत्यू झाला. यानंतर त्यांनी शुद्र जातीतील पदवीधर व पुरोगामी वाचारांच्या वकिलाशी बिपीन मेधावी यांच्याशी विवाह केला. आंतरजातीय विवाह करून त्यांनी समाजातील रुढी-परंपरे बरोबर पहिले बंड पुकारले. परंतु वैवाहिक जीवन त्यांना फार काळ लाभले नाही. १८८२ मध्ये त्यांच्या पतीच्या मृत्यू पश्चात त्या आपली मुलगी मनोरमा यांच्याबरोबर पुणे याठिकाणी स्थायिक झाल्या. येथून त्यांचा ख-या अर्थाने स्त्री सुधारक म्हणूनचा प्रवास सुरु होतो. पश्चिम महाराष्ट्रातील त्यांच्या वास्तव्याने इतिहासात स्त्री सुधारणेचे एक नवीन पर्व सुरु झाले .

आर्य महिला समाजाची स्थापना

१८८२ मध्ये त्यांचे महाराष्ट्रात (पुणे) येथे आगमन झाले. महाराष्ट्रात त्यावेळी बालविवाह, पुनर्विवाह, जरठ-कुमारी विवाह आणि सती प्रथा अशा कुप्रथा अस्तित्वात होत्या की ज्यामुळे येथील स्त्रियांचे जीवन अत्यान्तदाय्नीय आणि शोचनीय होते. यासाठी त्यांनी सर्वप्रथम आर्य महिला समाजाची स्थापना केली. या समाजाच्या स्थापने पाठीमागे प्रमुख दोन उद्देश होते. एक भारतातील सर्व स्त्रियांची अंध परंपरेच्या चालीमधून मुक्तता करणे आणि दोन स्त्रियांच्या धर्म, नीती व व्यवहार यामधील स्थितीत उन्नती प्राप्त करून देणे. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी पुरोगामी विचारांची पेरणी केली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे त्यांना समाजाच्या रोषाला सामोरे जावे लागले.परंतु या परिस्थितीला त्यांनी धैर्याने तोंड देवून आपले कार्य सुरु ठेवले . पुण्याबरोबर त्यांनी आर्य समाजाच्या शाखा अहमदनगर,सोलापूर, ठाणे,मुंबई,पंढरपूर, बार्शी इत्यादी ठिकाणी स्थापना करून आपल्या कार्याच्या कक्षा विस्तारल्या. स्त्रियांच्या उद्धाराकरिता अधिक प्रभावी कार्य करता यावे यासाठी १८८३ मध्ये इंग्रजी भाषा आणि वैद्यक शास्त्राच्या शिक्षणासाठी त्या मे,१८८३ मध्ये इंग्लंडला गेल्या. यानंतर त्यांनी प्रबोधनासाठी पुरण तसेच पौराणिक गोष्टीच्यावर आधारित भाषणे देण्यास सुरवात केली. परंतु स्त्रियांनी सभेस जाण्याची त्यावेळी प्रथा नव्हती. ती सुरु व्हावी आणि नवीन विचार त्यांच्य पर्यत पोहोचावे यासाठी त्यांनी आपल्या कार्यक्रमाच्या निमंत्रण पत्रिकेत एक अट ठेवण्यास सुरवात केली की ,जे कोणी पुरुष व्याख्यानाला येतील त्यांनी आपल्या बरोबर घरातील एक स्त्री सदस्य बरोबर आणल्याशिवाय त्यांना रांगेत बसता येणार नाही. यावरून स्त्री प्रबोधन आणि उन्नती साठी त्यांची दृष्टी किती योग्य होती याची प्रचीती येते.

स्त्री-धर्मनीती

'असह्य व ज्ञानशून्य' स्त्रियांना ज्ञान देवून त्यांची उन्नती करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी जून १८८२ मध्ये 'स्त्री-धर्मनीती' हे पुस्तक लिहिले. स्त्रियांना नीतीचे शिकवण देवून त्याप्रमाणे आचरण करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी प्रामुख्याने त्यांनी हा ग्रंथ लिहिला. या पुस्तकात पाया,विद्या,मर्यादा,धर्म,वधुवृत्त,गृहकृत्य,बालकाचे पालन, शिक्षण आणि इतिकर्तव्यता अशी आठ प्रकाराने आहेत. ह्यातील प्रत्येक प्रकरणात त्यांनी स्त्रियांच्या संदर्भातील हक्क आणि कर्तव्ये यावर भर दिला आहे. ज्या काळात स्त्रियांच्या हक्काविषयी बोलणे दुर्मिळ होते त्या काळात त्यांनी स्त्रीलिखित स्त्रियांच्या हक्काची जाणीव दर्शविणारे पुस्तक लिहिले. यातून त्यांच्या प्रतिभेचे दर्शन होते.

हंटर कमिशन समोर साक्ष

५ सप्टेंबर १८८२ रोजी पंडिता रमाबाई यांना साक्ष देण्याची संधी मिळाली. त्यांनी आपल्या साक्षीमध्ये स्त्रियांच्या अंदार्भात अनेक महत्वाचे मुद्दे मांडले. शिक्षण हे मातृ भाषेतून दिले जावे तसेच मुलींच्या शाळेची पाहणी करण्यासाठी प्रामुख्याने स्त्री-निरीक्षकाची नेमणूक करण्यात यावी. याचबरोबर त्यांनी आयोगासमोर मुलीना वैद्यकीय शिक्षण देण्याची शिफारस आग्रहाने मांडली. मुलींच्या शाळेत अध्यापनासाठी स्त्री-शिक्षक असावेत अशीही त्यांनी भूमिका आयोगासमोर मंडळी. या सर्व मुद्द्यावरून त्यांची स्त्री उद्धारासाठीची भूमिका काळाच्या किती पुढे होती हे दिसून येते. हंटर कमिशन हे शालेय शिक्षणा पुरतेच मर्यादित असल्यामुळे आणि पंडितांच्या सूचना ह्या प्रामुख्याने उच्च शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षणासाठी संबंधित असल्या कारणाने आयोगाला त्यावर कार्यवाही करता आली नाही परंतु त्यांच्या उपयुक्तेमुळे त्या मागण्या त्यांनी इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केल्या. याचा उचित परिणाम होवून इंग्लंड मध्ये 'डफरीन फंड' स्थापन करण्यात येऊन त्यामार्फत महिला डॉक्टर आणि परिचारिका भारतात पाठविण्याची व्यवस्था करण्यात आली. यावरून त्यांची स्त्री प्रश्नाविषयी असणारी अभ्यासपूर्ण भूमिकेची प्रचीती येते.

शारदा सदनची स्थापना

इंग्लंड मध्ये असताना पंडिता रमाबाई यांचे वास्तव्य सेंट मेरी या मठात राहिले होते. येशुंच्या पतित स्त्रियांबाबतच्या दृष्टिकोनामुळे तसेच भूतदया व प्रमाच्या शिकवणीने त्या ख्रिस्ती धर्माकडे आकृष्ट झाल्या. परिणामस्वरूप त्यांनी २९ सप्टेंबर, १८८३ रोजी ख्रिस्त धर्माचा स्वीकार केला. यानंतर त्या ६ मार्च,१८८६ रोजी आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभास हजार राहण्यासाठी फेब्रुवारी,१८८६ मध्ये अमेरिकास गेल्या. तिथे त्यांनी बालविधवांना उपयुक्त होणारी 'बालोज्ञान शिक्षणपध्दती' शिकून घेतली व त्यासंबधी मराठी पुस्तके लिहिली. महाराष्ट्रातील बाल विधवांचा प्रश्न फार गंभीर होता. यासाठी त्यांना शिक्षण देणे अत्यावश्यक आहे हे ओळखून त्यांनी ११ मार्च, १८८९ साली मुंबई येथे 'शारदा सदन' हि संस्था

स्थापन केली. ह्या शाळेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे पारंपारिक शिक्षणा बरोबरच व्यावसायिक शिक्षण देण्यात येत होते. अशा पद्धतीने व्यावसायिक शिक्षण देणारी त्या काळातील भारतातील पहिलीच शाळा ठरते. ज्या काळात स्त्री-शिक्षण हेच निषिद्ध मानले गेले होते त्या काळात व्यावसायिक शिक्षण देवून महिला सबलीकरण हे ध्येय साधणाऱ्या पंडिता रमाबाई ह्या क्रांतिकारक ठरतात. यानंतर नोव्हेंबर, १८९० मध्ये शारदा सदन पुणे येथे स्थलांतरित झाले.

मुक्ती मिशनची स्थापना (१८९७)

शारदा सदन मध्ये प्रत्येक मुलीला धर्माचे पूर्ण स्वातंत्र्य दिले गेले होते. तरीही काही गैर समजुती निर्माण झाल्यामुळे पंडिता रमाबाई यांना आपल्या कार्याचे केंद्र केडगाव (पुणे) येथे स्थलांतरित करावे लागले. शारदा सदनची स्थापना झाल्यानंतर ते स्वालंबी व्हावे या दूरदर्शी हेतूने केडगाव याठिकाणी रमाबाईनी श्त्जामीन घेतली होती. सन १८९७ मध्ये दुष्काळ आणि प्लेग या कारणाने निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे स्त्रियांना मोठा धोका निर्माण झाला होता. त्यांचे पुनर्वसन आणि सरंक्षण व्हावे या हेतूने त्यांनी तंबू आणि झोपड्या बांधून शेकडो स्त्रियांना आश्रय दिला. या सर्व परिसराला 'मुक्ती मिशन' या नावाने ओळखले जावू लागले.

मुक्ती मिशन हे केडगावच्या संपूर्ण वसाहतीचे नाव असून त्यामध्ये जुन्या शारदा सदनचाही समावेश होता. कालांतराने येथे 'मुक्ती सदन' व 'कृपा सदन'(१८९९) असे नवीन विभाग सुरु करण्यात आले. शारदा सदन मध्ये स्वतंत्र शाळा असून त्यामध्ये '१००' मुली शिकत होत्या. मुक्ती सदन मध्ये '६५०' मुली शिक्षण घेत होत्या. शालेय शिक्षणाबरोबरच येथे व्यावसायिक शिक्षण दिले जात होते. 'कृपा सदन' म्हणजे प्रामुख्याने 'पतिता पुनर्वसन गृह' म्हणून कार्यरत होते. येथे लैंगिक अत्याचाराला बळी पडलेल्या आणि 'पतिता' म्हणून समाजाने झिडकारलेल्या गेलेल्या स्त्रियांना आधार देणे त्यांचे पानार्वसन करणे हे ह्या सदनाचा प्रमुख उद्देश होता. या सदनामध्ये स्त्रियांना प्रथम औषधोपचार आणि मानसिक उपचार दिले जात आणि त्यानंतर त्यांना स्वालंबी होण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षण दिले जात होते. समाजातील दुर्लक्षित असलेल्या अंध मुलीं व स्त्रियासाठी मुक्ती सदन मध्ये ब्रेल लिपीत शिक्षण देणारा नवीन स्वतंत्र विभाग निर्माण करण्यात आला. यासर्वातून सिद्ध होणारी बाब म्हणजे पंडिता रमाबाई यांचा स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी दृष्टीकोन हा अत्यंत पुरोगामी आणि शास्त्रीय होता.

सारांश

पंडिता रमाबाई ह्या आपल्या आई-वडिलांच्या प्रमाणे काळाच्या पुढच्या दृष्टी ठेवणारे पुरोगामी असे व्यक्तिमत्व होते. अत्यंत बुद्धिवान आणि प्रतिभासंपन्न असणाऱ्या विदुषीचे अंत:करण हे मात्र दिनदुबळ्या स्त्रियांकरिता तळमळणारे होते आणि हि गोष्ट त्यांच्या कार्यातून अधोरेखित होते. व्यक्तिगत जीवनात अत्यंत कटू प्रसंग आणि अडचणीचा प्रसंग असतानाही त्यांनी आपले समाजसेवेचे व्रत सोडले नाही. धर्म बदलला तरी मुळ धर्माचा वारसा कधी सोडला नाही.

महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील स्त्रियांची हलाखीची आणि दयनीय परिस्थिती, पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेकडून होणारी त्यांची पिळवणूक व दर्माच्या नावाखाली वेगवेगळ्या मार्गाने होणारे त्यांचे शोषण याविरुद्ध समाजाविरुद्ध बंड उभे केले. यासार्वातून स्त्री वर्गाला बाहेर काढून त्यांना अबला ण राहता सबला करण्यासाठी त्यांनी विविध संस्था काढल्या. कुमारी मातांसाठी केंद्र, स्त्री साहाय्यता केंद्र आणि गरीब मुलींसाठी शाळा असे अनेक उपक्रम राबवून त्यांनी महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाची चळवळ राबविली. महाराष्ट्रात नऊवारी ऐवजी पाचवारी साडी नेसण्यास महिलांनी सुरवात करण्यामागे पंडिता रमाबाई यांचे प्रयत्न होते. हा पेहरावाचा प्रश्न नसून स्त्री स्वातंत्र्य आणि स्वयंनिर्णयाचा हक्क याच्याशी संबधित होता. स्त्रियांच्या उद्धाराकरिता त्यांनी आजीवन समर्पित जीवन जगले. या सर्व त्यांच्या स्त्री सुधारणा चळवळीतील कार्याची पोहोच पावती म्हणून १९ डिसेंबर,१९१९ रोजी त्यांना ब्रिटीश सरकारने 'कैसर-ई-हिंद' असा सर्वोच्च किताब देवून सुवर्णपदक ही प्रदान करण्यात आले.

अशा या पंडिता, सरस्वती आणि थोर विदुषीचा मृत्यू ५ एप्रिल,१९८८ मध्ये झाला. आपले अखंड आयुष्य स्त्रीयांच्या उन्नतीसाठी आणि उद्धारासाठी व्यतीत करून पंडिता रमाबाई यांनी महाराष्ट्रातील आणि देशातील तमाम स्त्रियांचे जीवन वेदनामुक्त आणि स्वालंबी करण्याचे थोर कार्य केले. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सामाजिक चळवळीतील त्यातही प्रामुख्याने स्त्री सुधारणा चळवळीतील त्यांचे अग्रस्थान कायम राहील.

संदर्भ

1. टिळक,दे.ना.,*महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई,* नागरिक प्रकाशन,नाशिक,१९६०
2. डॉ.पाटील पद्मजा,डॉ.जाधव शोभना, *भारतीय इतिहासातील स्त्रिया* , फडके प्रकाशन,कोल्हापूर,२००७
3. साठे,ताराबाई, *अपराजित रमा* , पुणे, १९७५
4. Chakravati, Uma, *Rewriting History : The Life and Times of Pandita Ramabai,* 2014
5. जोगळेकर मृणालिनी, *स्त्री अस्मितेचा अविष्कार , पं.रमाबाई भाग-३* , १९९१
6. डॉ.सिसिलिया कार्व्हालो, *महाराष्ट्राचे शिल्पकार पंडिता रमाबाई* , म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई ,प्रथम आवृत्ती मे,२००७.

९. डॉ. रखमाबाई - एक अनोखे स्त्रीत्व

प्रा. कुंभार संध्या शिवाप्पा
श्री. रावसाहेब रामराव पाटील महाविद्यालय, सावळज.

प्रस्तावना

भारत देश स्वतंत्र 1947 साली झाला. यासाठी अनेक महान व्यक्तींनी चळीवळी, सत्याग्रह, आंदोलने केली. तेव्हा कुठ देश स्वतंत्र झाला. परंतु भारत देशामध्ये खऱ्या अर्थाने संघर्षाला सुरुवात झाली तेव्हा ती सुरुवात अनेक महान व्यक्तींनी मिळून केली त्यापैकीच एक नाव आपल्याला ऐकायला मिळते ते म्हणजे डॉक्टर आनंदीबाई जोशी ज्या भारतातल्या पहिल्या महिला डॉक्टर होत्या डॉक्टर आनंदीबाई जोशी यांच्याकडून प्रेरणा घेऊनच भारतातील दुसऱ्या महिला डॉक्टर रखमाबाई या होत्या. त्या फक्त एक डॉक्टर नसून आपल्या पेशाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजकार्य ही केले या सामाजिक कार्याचा आढावा घेण्यासाठी डॉक्टर रखमाबाई यांच्या विषयी चिंतन पर लेख सादर करत आहे.

उद्दिष्ट

1. भारताचे नाव देशाच्या कानाकोपऱ्यामध्ये आपल्या कार्यातून प्रसिद्ध करणाऱ्या डॉक्टर रखमाबाई यांच्या विषयी माहिती मिळवणे.
2. डॉक्टर रखमाबाई यांच्या सामाजिक कार्याची माहिती होण्यास मदत करणे.
3. 'डॉक्टर रखमाबाई दादोजी खटला' या प्रसिद्ध खटल्यामधील डॉक्टर रखमाबाई यांची ठाम भूमिका समजण्यास मदत करणे.

व्यक्तिगत माहिती

नाव - डॉ. रखमाबाई जनार्दन सावे

जन्म - 22/11/1864

मृत्यू - 25/09/1955 (वय वर्ष -90)

डॉ. रखमाबाई यांचे आजोबा हरिश्चंद्र यादव हे त्या काळचे 'रायबहादूर' व 'Justice of peace' म्हणून कार्यरत होते. यांनी त्याकाळी आपली विधवा मुलगी जयंतीबाई हिचा पुनर्विवाह डॉक्टर सखाराम अर्जुन यांच्याशी लावला त्याकाळी स्त्रीचा पुनर्विवाह करणे हे समाजाच्या विरुद्ध जाऊन केलेले त्यांचे कार्य होते. जयंतीबाई यांना आपल्या पहिल्या पतीपासून एक मुलगी होती ती म्हणजे 'रखमाबाई'. रखमाबाई आपली आई जयंतीबाई आणि डॉक्टर सखाराम अर्जुन या सावत्र

वडिलांसोबत राहू लागली. डॉक्टर सखाराम हे एक वनस्पतीशास्त्र प्राध्यापक तसेच शल्यचिकित्सक ही शिकविण्याचे काम करत. त्यामुळे डॉक्टर पेशाच वातावरण रखमाबाई यांना घरातच मिळाले.

समाजाच्या परंपरेनुसार रखमाबाई यांचा वयाच्या नव्या वर्षी दादाजी भिकाजी ठाकूर यांच्याशी विवाह झाला. परंतु समाज मान्यतेप्रमाणे रखमाबाई ह्या वयात येईपर्यंत माहेरी राहणार होत्या परंतु त्या वयाच्या वीस विसाव्या वर्षापर्यंत माहेरीच राहिल्या आणि त्या काळात त्यांनी डॉक्टर सखाराम यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षण घेतले. या काळातच त्यांनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापन केलेला धार्मिक पंथ म्हणजे आर्य समाज या आर्य समाजाने 19 व्या शतकात भारतातील सामाजिक व धार्मिक चळवळी मध्ये सुधारणा घडवून आणण्यास महत्त्वपूर्ण असे योगदान दिले. अशा आर्य समाजाच्या चिटणीसपदाचा कार्यभार त्या 1882 ते 1885 या काळात सांभाळत होत्या. शिवाय वडील आणि आजोबा हे सामाजिक कार्यात असल्याने समाजामध्ये त्यांना विशेष असे स्थान होते. त्याच बरोबर रखमाबाई ह्या एक स्त्री आवाज, हिंदुस्थानातील तरुण पिढींचा प्रतिनिधित्व म्हणून ही ओळखल्या जात.

रखमाबाई विरुद्ध दादाजी खटला

वयाच्या नव्या वर्षी रखमाबाई यांचा विवाह दादोजी भिकाजी ठाकूर यांच्याशी झाला. सामाजिक परंपरेनुसार रखमाबाई लग्नानंतर काही वर्षे माहेरीच राहिल्या. माहेरी राहून त्यांनी आपले वडील डॉक्टर सखाराम यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षण घेतले. वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंत त्यांनी शिक्षण घेतले. त्या काळाच्या आर्यसंस्थेच्या चिटणीस पदाचा कार्यभारी सांभाळत होत्या. आणि अशावेळी सासरी जाण्याचा योग आला. सासरी गेल्यानंतर त्यांना समजलं की आपले पती हे व्यसनाधीन आहेत. स्वतःची जमीन, घर गहाण पडले आहे. त्यांचा विवाह हा वयाच्या नव्या वर्षी झाला असल्याने त्याना स्वतः ला या विवाह बंधनात राहणे पसंत नव्हते.

स्वतःच्या मर्जी विरुद्ध झालेल्या लग्नामध्ये न राहण्याचा निर्णय रखमाबाई यांनी घेतला. परंतु वयाची 20 वर्षे होऊनही रखमाबाई अजूनही आपल्या पतीच्या घरी नांदण्यासाठी न आल्याने दादोजींनी रखमाबाई विरुद्ध कोर्टामध्ये खटला लढवण्यास सुरुवात केली. लग्नानंतर पत्नीने पतीच्या घरी नांदलेच पाहिजे. अशी विचारधन असलेल्या समाजामध्ये राहत असताना देखील रखमाबाई यांनी स्पष्टपणे दादोजी यांच्या सोबत राहण्यास नकार दिला.

कोर्टामध्ये खटला 1884 साली सुरू झाला . डॉक्टर रखमाबाई यांनी आपले मत स्पष्ट पणे मांडले की, हे लग्न माझ्या मर्जी विरुद्ध झाली असून मी या लग्नाच्या बंधनात राहू इच्छित नाही. मी या लग्न बंधनात माझ्या मर्जीच्या विरुद्ध राहू शकत नाही त्यामुळे मी माझ्या पतीच्या घरी नांदावयास जाणार नाही. परंतु त्याकाळी भारतामध्ये फक्त पुरुषप्रधान संस्कृती असल्याने

त्याकाळी फक्त पुरुषच स्त्रियांना सोडत असे. प्रथमच एका स्त्रीने लग्न बंधनातून मुक्त होण्यासाठी याचिका दाखल केली होती. रखमाबाई यांची याचिका ऐकूनही न्यायाधीश पिन्ही यांनी रखमाबाई यांच्या विरोधात निकाल दिला.

यामध्ये एकतर रखमाबाई यांनी आपल्या "पतीसोबत नांदावे अन्यथा सजा भोगण्यास तयार व्हावे" असा निर्णय देण्यात आला. हा निर्णय ऐकताच रखमाबाई यांनी दादाजींसोबत राहण्यापेक्षा सजा भोगणे योग्य समजले. रमाबाई यांना कोर्टाने सहा महिन्याची सजा सुनावली. व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या मूल्यासाठी त्यांनी आपले स्वातंत्र्यपणाला लावले. रखमाबाई सजा बघण्यास तयार आहेत हे समजल्यानंतर मात्र दादोजीं पुढे मोठे कोडे उभा राहिले. शेवटी मात्र रखमाबाई च्या पूर्व वडिलांची नावे असलेली मालमत्ता जाधवजींना देऊन अखेर हा खटला 5 जुलै 1988 रोजी संपला आणि दोघीही कायदेशीर संबंध नसणारे दोन स्वतंत्र नागरिक म्हणून जगण्यास मोकळे झाले. आणि यानंतरच डॉक्टर रखमाबाई यांनी आपले उर्वरित शिक्षण पूर्ण केले.

या खटल्याची चर्चा देशातच नाही तर विदेशातही होऊ लागली. समाज मात्र रखमाबाई यांचा तिरस्कार, अवहेलना करू लागला. पण त्या आपल्या मतावर ठाम राहिल्या. आणि तेव्हा कुठे खऱ्या अर्थानं स्त्रीत्व पणाला जाग आली. एक स्त्री म्हणजे फक्त पत्नी सून बहीण मुलगी नसून ती प्रथम एक व्यक्ती आहे. आणि व्यक्ती म्हणून तिला स्वतःबद्दलची निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. डॉक्टर रखमाबाई यांनी या खटल्यातून जगाला दाखवून दिले.

शिक्षण

लग्नानंतर माहेरी राहून त्यांनी शिक्षण तर घेतलेच होते. पण उच्च शिक्षण घेण्यासाठी त्यांनी या खटल्या नंतर विदेशात जाऊन आपले वैद्यकीय होण्याच स्वप्न पूर्ण केले. तिथे ही त्यांना अनेक संकटांना सामोरे जावे लागले. शिक्षणासाठी त्यांना 'डफरीन' फंडातून आर्थिक मदत मिळे. रखमाबाई यांनी भुलतंत्र, दंतशास्त्र, स्त्रिरोगचिकित्सेचा 'लंडन स्कूल ऑफ मेडिसिन' येथून बाळांतपणातील शस्त्रक्रिया आणि त्याचे शास्त्र याचा अभ्यास त्यांनी केला.

या विद्यापीठात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे तितके सोपे नव्हते शिवाय या विद्यापीठाच्या कायद्यामध्ये स्त्रियांना पदवी दिली जात नसे. त्यामुळे त्यांनी 'Onjoint board of the colleges of physicians and surgeons of Edinburgh and Glasgow' या विद्यपीठात त्यांनी शेवटची परीक्षा दिली. आणि त्यांना "Licentiate of the Royal College of Physicians and Surgeons" ही पदवी प्रदान करण्यात आली.

सामाजिक आणि वैद्यकीय कार्य

आपले वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर डॉक्टर रमाबाई भारतामध्ये परतल्या. भारतामध्ये येऊन त्यांनी एकूण सात रुग्णालये उघडली. यामध्ये सर्वप्रथम दिल्ली येथे त्यांनी रुग्णालय सुरू केले त्यानंतर मुंबई येथे "कामा हॉस्पिटल" नावाचे

रुग्णालय सुरू केले. आणि इथूनच त्यांनी खऱ्या अर्थाने आपल्या वैद्यकीय त्याचबरोबर सामाजिक कार्याला सुरुवात केली. 'शेठ मोरारभाई व्रजभूषणदास माळवी हॉस्पिटल'मध्ये' 'मेडिकल ऑफिसर' ह्या पदावर नियुक्त करण्यात आले. सुरत, राजकोट या ठिकाणी त्यांनी वैद्यकीय सेवा दिली. सोबतच त्यांनी स्त्रियांना आपल्या आरोग्याची जपणूक कशी करावी? त्याचबरोबर बरेच शास्त्रीय प्रसूतीसाठी दवाखान्यात जात नसत. याबाबत स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांचे समुपदेशन केले.

आपली वैद्यकीय सेवा चालू असताना त्यांनी अनेक महिलांना शिक्षित करण्याची ही ठरवले परंतु महिलांनी शिक्षण घेणे हे त्याकाळी समाजाच्या विरुद्ध पाऊल ठेवणे असे होते परंतु त्याचबरोबर धार्मिक कोणतीही कार्य केले तर ते सर्वोच्च मानले जायचे आणि याचा फायदा घेऊन डॉक्टर रखमाबाई यांनी आपल्याकडे उपचारासाठी आलेल्या महिलांना शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी धार्मिक ग्रंथ वाचायला शिकवले आणि त्यातूनच पुढे त्यांना शिक्षण देण्याची तरतूद त्यांनी केली. बालकांसाठी बालक मंदिरे आणि स्त्रियांसाठी वनिता आश्रम याची त्यांनी स्थापना केली. शिवाय त्या रेड क्रॉस सोसायटी निर्माण केली. पहिल्या महायुद्धा दरम्यानच्या त्यांच्या कार्यासाठी रेड क्रॉस तर्फे त्यांना सन्मान पदक देण्यात आले.

स्त्रियांना त्यांनी शिक्षण तर दिलेच त्याचबरोबर आपल्या आजोबांनी मांडलेले मंदिर सर्वांसाठी खुले केले त्यांनी समाजामध्ये अस्पृश्यता मिळवण्यासाठी ही प्रयत्न केले शिवाय महिलांना बँकेमध्ये खाते उघडण्यास सांगून बचतीचे महत्त्व पटवून दिले. 1884 ते 1887 या कालावधीतील रखमाबाई विरुद्ध दादाजी खटल्याच्या निमित्ताने मुलामुलींच्या लग्नाचे वय, त्या संदर्भात धर्मशास्त्रांमध्ये केलेले विवेचन, पुरुष व स्त्रियांचे हक्क अशा अनेक अंगाने समाजधुरीणांमध्ये चर्चा झाली. लग्नाचे संमती वय काय असावे, या विषयीच्या चर्चेला दादाजी विरुद्ध रखमाबाई या खटल्याच्या निमित्ताने एक नवा आयाम मिळाला. आणि अखेर महिला चे लग्नाचे वय हे 12 वर्षे असावे असे ठरले. त्यानंतर काळानुसार त्यामध्ये बदल होऊन आज आपल्याला मुलीचे लग्नाचे वय 18 वर्षे केलेले दिसून येते.

समारोप

अशा या पहिल्या महिला डॉक्टर ज्यांनी भारतामध्ये वैद्यकीय सेवा तर दिलीच सोबतच आपल्या शिक्षणाचा आणि वैद्यकीय क्षेत्राचा फायदा घेऊन सामाजिक कार्यामध्येही सहभाग नोंदवला आणि आपल्या शिक्षणाचा आपल्या समाजासाठी त्यांनी उपयोग केला. परंतु डॉक्टर रत्नाबाई यांनी आपल्या विवाह विरुद्ध जो लढा दिला. तो आजच्या ही काळामध्ये स्त्रियांना देणे खूप कठीण जाते. हा प्रसंग होऊन शंभर वर्षानंतर ही आपल्या भारतामध्ये एक स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून जगण्यासाठी आजही संघर्ष करावा लागत आहे. म्हणूनच डॉक्टर रखमाबाई यांच्याकडून आजच्या स्त्रीने प्रेरणा घेऊन प्रथम स्वतःला ओळखणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर स्वतःमधील असणाऱ्या सूक्त गुणांना कला कौशल्यांना भाव देणे आणि स्वतःच्या सामर्थ्यावरती आपलं आयुष्य निर्माण करणे आपली ओळख निर्माण करणे हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. आपल्याप्रमाणे आपल्या

समाजही वृद्धिंगत व्हावा अशी विचारधारणा वाढवून त्या वयाच्या 90 वर्षे जगल्या परंतु वयाच्या एकूण साठ वर्षे त्यांनी वैद्यकीय सेवा सोबत समाजसेवा केली अशा या महान समाजसेविका व डॉक्टर रखमाबाई यांच्या कार्याला उजाळा देण्यासाठी हा चिंतन पर लेख सादर करत आहे.

संदर्भ सूची

- "डॉ. रखमाबाई : एक आर्त", मोहिनी वर्दे, "पॉप्युलर प्रकाशन", मुंबई.
- "101 श्रेष्ठ महिला", प्रा. सौ. माधवी कवी, " विद्याभारती प्रकाशन", लातूर.
- मराठी चित्रपट **" डॉ. रखमाबाई"** - दिग्दर्शक - अनंत नारायण महादेवन
- Internet - Wikipedia

VOLUME - XI, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2023
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) **CC - 9**

१०. उषा मेहता यांचे चले जाव चळवळीतील कार्य

डॉ. निळकंठ कामण्णा लोखंडे
सहा. प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त),
घटक महाविद्यालय, कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा.

सारांश

गांधीजी आणि काँग्रेसने घोषित केल्याप्रमाणे मुंबई येथून गोवालिया टॅंक मैदानात एक रॅली सह ९ ऑगस्ट १९४२ला भारत छोडो आंदोलन झाले होते. गांधींसह जवळपास सर्व नेत्यांना त्या तारखेपूर्वी अटक करण्यात आली. तथापि, नियुक्त केलेल्या दिवशी गोवालिया टॅंक ग्राउंडवर भारतीय जमातींची मोठी गर्दी जमली होती. राष्ट्रीय ध्वज उंचवण्याकरता ज्युनियर नेत्याना व कार्यकर्त्यांच्या गटाला सोडण्यात आले. ९ ऑगस्ट, १९४२ रोजी गोवालिया टॅंक ग्राऊंडवर तिरंगा फडकाविनाऱ्या उषा त्यापैकी एक होत्या. १४ ऑगस्ट १९४२ रोजी उषा आणि त्यांच्या जवळच्या काही मित्रांनी गुप्त काँग्रेस रेडिओ, एक गुप्त रेडियो स्टेशन सुरू केले.

या नभोवाणी केंद्रावरून त्या स्वातंत्र्यचळवळीविषयक महत्त्वाच्या बातम्या व इतर माहितीचे निवेदन करत असत. गांधीजी व इतर नेत्यांचे संदेश या केंद्रावरून प्रसारित केले जात. अत्यंत धाडसाने त्यांनी या नभोवाणी केंद्राच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यआंदोलनात योगदान दिले. ब्रिटिश पोलिसांना या केंद्राच्या इमारतीची माहिती मिळाली आणि १२ नोव्हेंबर १९४२ रोजी इमारतीला घेराव घालून उषा मेहता व त्यांच्या सहकाऱ्यांना अटक केली. पोलिसांनी सहा महिने त्यांची कसून चौकशी केली. त्या एकमेव महिला कैदी होत्या. या काळात त्यांना एकांतवासाच्या कैदेत ठेवण्यात आले. यानंतर न्यायालयाने त्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा सुनावली (१९४२) व त्यांना येरवडा येथील तुरुंगात ठेवण्यात आले. पुढे मुंबई प्रांताचे तत्कालीन गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांच्या आदेशानुसार त्यांची सुटका करण्यात आली (१९४६).

प्रस्तावना

उषा मेहता या गांधीवादी आणि भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक होत्या. 1942 मध्ये महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या भारत छोडो आंदोलनादरम्यान त्यांनी भूमिगत रेडिओ स्थापित करून चलेजाव चळवळीत सहभाग घेतला होता. या रेडिओला 'सिक्रेट काँग्रेस रेडिओ' असे नाव देण्यात आले होते, जे ब्रिटीश राजवटीत भारतातील महान नेत्यांची गुप्त माहिती सर्वसामान्य जनतेपर्यंत आणि भारतीय कैद्यांपर्यंत पोहोचवायचे. यामुळे त्यांना पुढे 1998 मध्ये त्यांना भारत सरकारने पद्मविभूषण हा भारताचा दुसरा सर्वोच्च नागरी पुरस्कार प्रदान केला. उषा मेहता यांनी 1925 मध्ये महात्मा गांधींना पहिल्यांदा पाहिले जेव्हा त्या पाच वर्षांच्या होत्या. उषा मेहता यांनी चरखा कातण्यातही भाग. 1928 मध्ये, जेव्हा त्या आठ वर्षांच्या होत्या, तेव्हा

त्यांनी महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील विविध आंदोलनांमध्ये भाग घेतला आणि सायमन कमिशनच्या विरोधात 'ब्रिटिश राज: सायमन गो बॅक'चा नारा दिला. उषा मेहता यांनी आपल्या बालपणा विषयी बोलताना असे म्हणाल्या की, "लहानपणी कायदा मोडून देशासाठी काहीतरी केल्याचे समाधान मिळाले." (Mujumdar, R. C.,(1963) : १५३)

उषा मेहता यांनी त्यांच्या गावातील इतर लहान मुलींसह भारतातील ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात अनेक आंदोलनांचा प्रचार केला. निषेधाच्या एका घटनेत, त्यांनी भारतीय ध्वज धरला होता, ज्यात पोलिसांनी त्यांना ढकलले आणि लाठीचार्जमध्ये त्या जमिनीवर खाली पडल्या. त्यांनी इतर मुलांसह त्यांच्या नेत्यांकडे या घटनेची तक्रार केली. नेत्यांनी त्यांना आगामी आंदोलनांसाठी तिरंग्याचे कपडे देण्याचा निर्णय घेतला. ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच्या पुढील मोहिमांमध्ये तिरंगा (भगवा, पांढरा आणि हिरवा) पोशाख घालून उषा मेहता या इतर मुलांसोबत दिसल्या आणि आंदोलनात अशा घोषणा दिल्या की, 'पोलिसांनो, तुम्ही लाठ्या आणि लाठीमार करू शकता, पण आमचा झेंडा खाली पाडू शकत नाही.' (Mujumdar, R. C.,(1963) : १६७) सुरुवातीला उषा मेहता यांच्या वडिलांना स्वातंत्र्यलढ्याच्या मोहिमा आणि निषेधांमध्ये त्यांचा सहभाग मान्य नव्हता. 1930 मध्ये जेव्हा त्यांचे वडील न्यायाधीश म्हणून निवृत्त झाले, तेव्हा उषा मेहता यांचे कुटुंब भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेण्यासाठी गुजरातमधून मुंबईला गेले. मुंबईला आल्यानंतर त्यांच्या वडिलांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढयामध्ये भाग घेण्यासाठी परवानगी दिली. उषा मेहता यांनी १९३० मध्ये भारत स्वातंत्र्य आंदोलनात भाग घ्यायला सुरुवात केली. जेव्हा उषा मेहता चळवळीत सहभागी झाल्या तेव्हा त्यांनी गांधींच्या मिठाच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीचा एक भाग म्हणून मिठाची छोटी पाकिटे विकायला सुरुवात केली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि महात्मा गांधी यांनी 8 ऑगस्ट, 1942 रोजी भारत छोडो आंदोलनाची घोषणा केली. महात्मा गांधींनी या दिवशी बॉम्बे, आता मुंबईतील गोवालिया टँक मैदानावर ब्रिटीशविरोधी भाषणाची घोषणा केली. जरी महात्मा गांधी आणि इतर प्रमुख नेत्यांना 8 ऑगस्ट, 1942 पूर्वी ब्रिटिशांनी गुप्तपणे अटक केली होती. जेणेकरून ते सार्वजनिक सभेला संबोधित करू शकत नाहीत. महात्मा गांधी यांच्या प्रेरणेने अगदी सर्व स्तरातील स्त्रिया चळवळीमध्ये सहभागी होऊ लागल्या होत्या. यामध्ये उषा मेहता या गुप्त रेडिओ स्टेशन चालवून जनतेला महत्वाचे संदेश देण्याचे काम त्या करत होत्या. त्या स्वातंत्र्य लढयात रस्त्यावर जरी उतरल्या नसल्या तरी त्यांचे योगदान हे अत्यंत महत्वाचे होते. (Rajput, Pam; Thakkar, Usha & Srinivasan, Rajan, Pushpanjali (1999): ८५,९९,११५) 1942 मध्ये, उषा मेहता यांनी कायद्याचे पुढील शिक्षण सुरू ठेवण्याचा निर्णय घेतला, परंतु महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील भारत छोडो आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी त्यांनी शिक्षण अर्धवट सोडले. 14 ऑगस्ट, 1942 रोजी उषा मेहता आणि इतर स्वातंत्र्यसैनिकांनी भारत छोडो आंदोलनातील नेत्यांची गुप्त माहिती सामान्य जनतेपर्यंत प्रसारित करण्यासाठी गुप्त काँग्रेस रेडिओची स्थापना केली. 27 ऑगस्ट, 1942 रोजी रेडिओ प्रसारित झाला. या गुप्त रेडिओवर उषा मेहता यांनी बोललेले पहिले असे होते की, "हा काँग्रेस

रेडिओ आहे जो भारतातील कुठूनतरी [४२.३४ मीटरच्या तरंगलांबीवर] कॉल करत आहे." (Nagarkar, V. V. , (1953), २०२)

उषा मेहता यांचे साथीदार विठ्ठलभाई झवेरी, चंद्रकांत झवेरी, बाबूभाई ठक्कर आणि नानका मोटवानी हे रेडिओ उपकरणे सुरू करण्यात आणि प्रदान करण्यात गुंतले होते. डॉ. राम मनोहर लोहिया, अच्युतराव पटवर्धन आणि पुरुषोत्तम त्रिकमदास हे नेते होते ज्यांनी 1942 मध्ये गुप्त काँग्रेस रेडिओ स्थापन करण्यात उषा मेहता यांना मदत केली होती. महात्मा गांधी आणि इतर प्रसिद्ध नेत्यांच्या महत्त्वाच्या घोषणा या गुप्त काँग्रेस रेडिओवरून सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यात आल्या. अटक टाळण्यासाठी रेडिओच्या आयोजकांकडून रेडिओचे ठिकाण दररोज बदलले जात होते. सुरुवातीला गुप्त रेडिओ दिवसातून दोनदा माहिती प्रसारित करत असे. हिंदी आणि इंग्रजी या भाषा वापरल्या जात होत्या. या गुप्त रेडिओवरून केवळ तीन वेळा गुप्त माहिती प्रसारित करण्यात आली.

२७ ऑगस्ट, १९४२ ते १२ नोव्हेंबर, १९४३ पर्यंत मुंबईत विठ्ठलदास माधवजी ऊर्फ बाबूभाई खाकर, उषा हरिप्रसाद मेहता, विठ्ठलभाई जव्हेरी, नानक मोटवानी आणि जगन्नाथ रघुनाथ ठाकूर या पाचजणांच्या सहकार्याने आणि राम मनोहर लोहियांच्या मार्गदर्शनाने काँग्रेस रेडिओ चालवण्यात येत होता. बाबूभाई खाकर यांचा प्रथम घासलेटची विक्री करण्याचा व्यवसाय होता. तो घासलेटच्या युद्धकाळातील टंचाईमुळे त्यांना बंद करावा लागला. धंद्यातील त्यांचे एक पारशी भागीदार नरीमन प्रिंटर यांनी इंग्लंडमध्ये रेडिओ इंजिनिअरिंगचे शिक्षण घेतले होते. ही विद्या इतरांना शिकवण्यासाठी त्यांनी एक ट्रान्समीटरही खरेदी केलेला होता. दुसरे महायुद्ध सुरू होताच सरकारने त्यांचा परवाना रद्द केल्यामुळे तो ट्रान्समीटर सरकारच्या हवाली करण्याऐवजी त्याची थोडी मोडतोड करून, त्यांनी तो नादुरुस्त असल्याचे कारण दाखवून आपल्याकडेच ठेवून घेतला होता. नरीमन प्रिंटर यांना काँग्रेसचे किंवा स्वातंत्र्यलढ्याचे सोयरसुतक नव्हते. मात्र कर्जफेड करण्यासाठी कसलाही किफायतशीर उद्योग करण्याची त्यांची तयारी होती. त्यांचा अनुभव आणि आर्थिक ओढगस्त लक्षात घेऊन बाबूभाई खाकर यांनी ट्रान्समीटर दुरुस्त करण्यास प्रिंटरला सांगितले आणि पैसेही दिले. दुरुस्तीसाठी आवश्यक ते सुटे भाग नानक मोटवानीच्या 'शिकागो रेडिओ' या कंपनीतून आणले गेले. याच कंपनीत जगन्नाथ ठाकूर मुख्य अभियंता म्हणून काम करीत असे. (फडके य. दि., (२००८), : ११९)

ट्रान्समीटर दुरुस्त केल्यानंतर प्रिंटरनी तो मुंबईतील सी व्हा इमारतीत हलवला. २७ ऑगस्ट, १९४२ पासून येथूनच एक आठवडाभर उषा मेहता आणि बाबूभाई यांनी काँग्रेस रेडिओ चालवला. १० सप्टेंबर, १९४२ नंतर हे केंद्र वाळकेश्वरला मुंबईतील रतनमहाल या इमारतीत हलवण्यात आले. २५ सप्टेंबरला ते लॅबर्नम रस्त्यावरच्या अजित व्हिला या रवीन्द्र मेहतांच्या निवासस्थानात हलवण्यात आले. ४ ऑक्टोबरला ते सँडहर्स्ट रस्त्यावरील लक्ष्मी बिल्डिंगमध्ये हलवण्यात आले. ध्वनिमुद्रणाची जागाही विठ्ठलभाई जव्हेरींनी बदलली. काही दिवस ध्वनिमुद्रण क्रिकेटपटू विजय मर्चंट यांच्या महालक्ष्मी येथील पॅरडाईज या बंगल्यात केले जात असे. रतनमहालाची मालकी ज्यांच्याकडे होती त्या कस्तुरबाई चंद्रकांत जव्हेरी

यांच्यासारखे अनेकजण पडद्याआड राहून अबोलपणे काम करीत असत. इतिहासाच्या वाळवंटात त्यांपैकी फार थोड्यांच्या पाऊलखुणा उमटत असल्यामुळे बरेचजण अज्ञात राहतात. (फडके य. दि., (२००८) : १२०)

प्रथम वापरण्यात येणारा ट्रान्समीटर अवघ्या दहा वॅट्सचा होता. नंतर त्याच्या जोडीला ५० वॅट्सचा ट्रान्समीटर वापरला जाऊ लागला. या दोहोंपेक्षा शक्तिशाली असा किमान १०० वॅट्सचा ट्रान्समीटर बनवावयाचे ठरले. त्याचे सुटे भाग चंद्रकांत जव्हेरींनी मिळवून दिले. जगन्नाथ ठाकूर ४०० वॅट्सचा ट्रान्समीटर बनवण्यात गर्क होते. त्याच्या चाचणीसाठी आवश्यक बिनतारी यंत्र ९ ऑक्टोबर, १९४२ रोजी बिपिन इनामदार यांनी मगनलाल दलाल हे नाव धारण करून एका रेडिओ विक्रेत्याकडून खरेदी केले. बी. एम. तन्ना या दुसऱ्या एका रेडिओ विक्रेत्याकडून काहीजण ट्रान्समीटर बनवून घेण्याच्या प्रयत्नात असल्याची खबर गुप्तचर विभागाला एका रेडिओ इंजिनिअरतर्फे मिळाल्यानंतर पोलिसांनी त्याचाच उपयोग करून जाळे टाकले. प्रथम त्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा आझाद हिंद रेडिओ आणि मुंबईतील काँग्रेस रेडिओ यांचा संबंध नसल्याची ध्वनिक्षेपित कार्यक्रमांचे विश्लेषण करून खात्री करून घेतली. १५ ऑक्टोबरपासून दोन-तीन दिवसांसाठी काँग्रेस रेडिओचे ध्वनिक्षेपण बंद केले जाणार असल्याचे श्रोत्यांना सांगण्यात आले आणि १८ ऑक्टोबरपासून ते पारेखवाडीतून सुरू झाले. ३१ ऑक्टोबरला बी. एम. तन्नांचे दोन प्रतिनिधी मनुकुमार मोहनलाल आणि मनसुखलाल निहालचंद शहा हे त्या इंजिनिअरकडे ट्रान्समीटर घेण्यासाठी आले तेव्हा पोलिसांनी त्यांना पकडले. त्यांच्या तोंडून तन्ना बंधू आणि त्यांचे साथीदार यांची नावे वदवून घेऊन त्यांना सोडून देण्यात आले. बाकीच्यांना पकडून जामिनावर सोडण्यात आले. त्यांच्याकडून मिळालेल्या माहितीमुळे जगन्नाथ ठाकूर १५ नोव्हेंबरला पकडले गेले तर ठाकुरांनी दिलेल्या माहितीमुळे प्रिंटर यांना पकडण्यात आले. प्रिंटरने बाबूभाईंचा ठावठिकाणा सांगितला. अटक केली जात असताना बाबूभाईंनी प्रसंगावधान राखून आरडाओरडा केला. तो ऐकताच शेजारच्या दालनात टाईप करीत बसलेल्या उषा मेहता तेथून दुसऱ्या दरवाजाने निसटल्या. ठाकरसींच्या बंगल्यात आश्रय, घेतलेल्या लोहिया व अच्युतराव पटवर्धन या नेत्यांना उषाबेन भेटल्या आणि त्यांच्या सल्ल्यानुसार एकट्यानेच उषाबेननी पारेखवाडीतील रेडिओकेंद्र चालवण्याचे ठरवले. त्यांना एकट्याने ते काम करू देण्यासाठी चंद्रकांत जव्हेरी तयार नव्हते. १२ नोव्हेंबरला से उषाबेनबरोबर रेडिओ चालवीत असताना नरीमन प्रिंटरला जागा दाखवण्यासाठी बरोबर आणून पोलीस तेथे येऊन थडकले. उषाबेन आणि चंद्रकांत जव्हेरी यांना घेतल्यानंतर विठ्ठलभाई जव्हेरींना अटक करण्यात आली. (फडके य. दि., (२००८) : १२१,१२२)

चार महिने चौकशी करून पोलिसांनी ८ एप्रिल, १९४३ रोजी खास न्यायालयाचे न्यायाधीश एन. एस. लोकूर यांच्यासमोर रीतसर आरोपपत्र दाखल केले. १४ मे रोजी खटल्याचा निकाल देऊन लोकुरांनी बाबूभाई खाकरना ५ वर्षांची, उषा मेहतांना ४ वर्षांची आणि चंद्रकांत जव्हेरींना एक वर्षाची सजा ठोठावली. विठ्ठलभाई जव्हेरी आणि नानक मोटवानी यांना दोषमुक्त ठरवण्यात आले. नरीमन प्रिंटर, ठाकूर व रवींद्र मेहता हे माफीचे साक्षीदार झाल्यामुळे त्यांना शिक्षा झाली नाही. दोषी आरोपींनी शिक्षेविरुद्ध केलेले अपील उच्च न्यायालयाने फेटाळले. (Chanda Tara, (1972) : ८५)

उषा मेहता यांच्यावर ब्रिटिश सरकारची गुप्त माहिती भारतीय आंदोलकांना दिल्याचा आरोप होता. एका मीडिया हाऊसशी झालेल्या संभाषणात उषाने सीक्रेट रेडिओचा भाग बनणे हा 'सर्वोत्तम क्षण' असल्याचे वर्णन केले. उषा मेहता यांनी असे सांगितले की, "गुप्त रेडिओने भारत छोडो आंदोलनादरम्यान भारतातील आंदोलकांना महत्त्वाची माहिती प्रसारित करण्याचे धाडस केले, जेव्हा कोणत्याही वृत्तपत्राने तसे करण्याचे धाडस केले नाही. प्रचलित परिस्थितीत जेव्हा वृत्तपत्रे या विषयांना स्पर्श करण्याचे धाडस करत नसत, तेव्हा केवळ काँग्रेस रेडिओच आदेश झुगारू शकत होता आणि लोकांना खरोखर काय घडत आहे ते सांगू शकत होता." एका भारतीय तंत्रज्ञाने गुप्त रेडिओची माहिती अधिकाऱ्यांना दिली. 12 नोव्हेंबर 1942 रोजी उषा मेहता आणि त्यांच्या साथीदारांना पोलिसांनी अटक केली आणि सहा महिने पोलिस कोठडीत ठेवले. यादरम्यान भारतीय पोलीस आणि सीआयडीने त्याची चौकशी केली. त्याला वेगळ्या तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. (Chanda Tara, (1972) : ९०)

त्याच्या कारावास आणि न्यायालयीन सत्रादरम्यान, त्याने शांत राहणे आणि कोर्टरूममध्ये कोणत्याही प्रश्नांची उत्तरे न देणे पसंत केले. न्यायालयीन कामकाजानंतर ते चार वर्षे पुण्याच्या येरवडा कारागृहात होते. त्यादरम्यान काही काळ त्यांची तब्येत बिघडली आणि त्यांना सर जेजे हॉस्पिटल, बॉम्बे, सध्या मुंबईत दाखल करण्यात आले. रूग्णालयात दाखल केल्यानंतर त्यांची प्रकृती हळूहळू सुधारत गेली आणि त्यांच्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी रूग्णालयात रक्षक ठेवण्यात आले. प्रकृतीत सुधारणा झाल्यानंतर त्यांची पुन्हा पुण्यातील येरवडा कारागृहात रवानगी करण्यात आली. मार्च 1946 मध्ये अंतरिम सरकारमधील तत्कालीन गृहमंत्री मोरारजी देसाई यांच्या आदेशानुसार त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. बॉम्बे जेलमधून सुटलेल्या उषा या पहिल्या राजकीय कैदी होत्या. (Mujumdar, R. C.,(1963) : १२५)

1946 साली जेव्हा त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली, तेव्हा त्यांची तब्येत कोणत्याही सामाजिक आणि राजकीय कार्यात भाग घेण्याइतकी तंदुरुस्त नव्हती. पुढे त्यांनी गांधींच्या राजकीय आणि सामाजिक विचारांवर प्रबंध सादर केला आणि बॉम्बे विद्यापीठात पीएचडी स्कॉलर म्हणून उच्च शिक्षण सुरू ठेवले. पीएचडी पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी 30 वर्षे बॉम्बे विद्यापीठात सहाय्यक प्राध्यापक, व्याख्याता आणि प्राध्यापक म्हणून काम केले. बॉम्बे विद्यापीठात नागरिकशास्त्र आणि राजकारण विभागाचे प्रमुख म्हणूनही त्यांची नियुक्ती झाली. उषा मेहता 1980 मध्ये मुंबई विद्यापीठातून निवृत्त झाल्या.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्यकर्ते राम मनोहर लोहिया यांनी उषा मेहता यांना त्यांच्या महान उत्साह आणि गांधीवादी विचारातील योगदानाबद्दल एक टीप लिहिली. ती अशी की, "मी तुम्हाला वैयक्तिकरित्या ओळखत नाही, परंतु मी तुमच्या धैर्याची आणि उत्साहाची आणि महात्मा गांधींनी प्रज्वलित केलेल्या बलिदानाच्या अग्निमध्ये तुमचे सामर्थ्य योगदान देण्याच्या तयारीची प्रशंसा करतो." उषा मेहता यांना "करा किंवा मरो" ची प्रेरणा मिळाली. आम्ही एकतर भारत मुक्त करू किंवा प्रयत्नात मरणार आहोत" महात्मा गांधींनी 8 ऑगस्ट 1942 रोजी भारतातील ब्रिटीश सरकारच्या विरोधात जी घोषणा दिली होती.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर त्यांनी महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रसार करण्याचे कार्य सुरू ठेवले. त्यांनी 'महात्मा गांधींचे राजकीय व सामाजिक विचार' या विषयावर मुंबई विद्यापीठातून पीएच.डी पदवी प्राप्त केली. मुंबई विद्यापीठात नुकत्याच सुरू झालेल्या नागरिकशास्त्र व राज्यशास्त्र विभागात त्या अधिव्याख्याता, प्राध्यापक, विभागप्रमुख या पदांवर काम करून सेवानिवृत्त झाल्या (१९८०). या दरम्यान आणीबाणीनंतर राजकारणात येण्याची संधी त्यांना मिळाली होती, परंतु त्यांनी शिक्षणक्षेत्रातच राहणे पसंत केले. अध्यापनाबरोबरच व्याख्याने, संशोधन, कार्यशाळा व परिषदा यांमधूनही त्या सक्रिय राहिल्या. नगरपालिका, विद्यापीठे, विद्यापीठ अनुदान आयोग येथील विविध समित्यांवर सदस्य म्हणून त्यांनी काम केले. केंद्रीय लोकसेवा आयोग व गुजरात राज्याच्या कार्यालयीन सुधारणा आयोगाच्याही त्या सदस्य होत्या. *विमेन अँड मेन व्होटर्स द 1977-80 इक्सपेरिमंट* (१९८१), *गांधीज कॉन्ट्रिब्यूशन टू द इमॅन्सिपेशन ऑफ विमेन* (१९९१), *महात्मा गांधी अँड ह्यूमनिझम* (२०००) हे त्यांचे उल्लेखनीय ग्रंथ.

गांधी स्मारक निधीसमितीवर अध्यक्ष, गांधीजींचे वास्तव्य राहिलेल्या मुंबईतील मणिभवन या वास्तूत गांधी जीवनदर्शन संग्रहालयाची उभारणी, नवी दिल्ली येथील गांधी पीस फाउंडेशनच्या सदस्या आदी जबाबदारी त्यांनी सांभाळली. श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ, मुंबई; मुंबई विद्यापीठ आणि गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद या विद्यापीठांनी त्यांना सन्माननीय डी. लिट्. पदवीने गौरविले. भारत सरकारने पद्मविभूषण पुरस्कार देऊन त्यांच्या कार्याचा सन्मान केला (१९९८).

संदर्भ

- Rajput, Pam; Thakkar, Usha & Srinivasan, Rajan, *Pushpanjali (1999), Essays on Gandhian Themes*, Delhi.
- Mujumdar, R. C.,(1963), History of the Freedom Movement in India, Vol. 3, Calcutta.
- Nagarkar, V. V. , (1953), Aspects of Modern Indian History : 1, New Delhi, Genesis of Pakistan.
- Chanda Tara, (1972), History of the Freedom Movement in India, Vol. 4, Calcutta.
- फडके य. दि., (२००८), विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र राजकीय इतिहास, खंड पाचवा १९४०-१९४७, पुणे, केसागर पब्लिकेशन.

VOLUME - XI, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2023
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) **CC - 9**

११. पश्चिम महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी स्त्रिया

प्रा. प्रिया अशोक क्षीरसागर
ग्रंथपाल, विधी महाविद्यालय, विटा, जि.-सांगली.

प्रस्तावना

शिवकाळापासून पश्चिम महाराष्ट्र हा धगधगत्या कृतिशील व क्रांतिकारी विचारांचा भूप्रदेश म्हणून संपूर्ण देशाला परिचित आहे ज्योतिराव सावित्री छत्रपती संभाजी महाराज येसूबाई छत्रपती शाहू महाराज महाराणी ताराराणी याच याच बरोबर स्वातंत्र्यलढ्यात ज्या क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी प्रति सरकारची स्थापना करून तुफान सेनेच्या माध्यमातून वाड्यावर गावागावात घराघरात आपले कार्यकर्ते तयार केले यामध्ये काही स्त्रियांना अत्यंत मानाचे स्थान मिळाले आहे यामध्ये राजू ताई बिरनाळे इंदुताई पाटणकर लक्ष्मीबाई नायकवडी हौसाताई पाटील इंदुताई पाटील गंगुबाई लाड विजयाताई लाड लिलावताई पाटील जनाबाई गुणाबाई राजमती पाटील भागीरथी गुरव अशी नावे आपल्याला घेता येतील.

सन 1920 ते 1947 हा कालखंड गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो महात्मा गांधींनी स्त्रियांना स्त्रिया या राष्ट्राच्या नागरिक असल्यामुळे त्यांनीही पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग घेतला पाहिजे ही भूमिका मांडली असहकार आंदोलन असो सविनय कायदेभंग असो की परकीय कपड्यांची होळी असो यामध्ये स्त्रियांनी उत्स्फूर्त सहभाग नोंदविला आहे या काळात जणू एक नवी भारतीय स्त्री जन्माला आली अशी असे गांधीवादाचे अभ्यासात डॉ. पांढरी पांडे म्हणतात[१]. पत्री सरकार मध्ये जी मंडळी उत्स्फूर्तपणे सहभागी झालेली होती त्यामध्ये धुळ्याचे डॉक्टर उत्तमराव पाटील व त्यांच्या पत्नी लीलाताई पाटील हे होत नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांच्या आझाद हिंद सेनेची कॅप्टन जशी "लक्ष्मी" होती तशी सातारच्या पत्री सरकारच्या तुफान सेनेची स्त्री सैनिकांची "प्रमुख सेनानी" लीलाताई पाटील या होत्या 1942 च्या लढ्यात त्यांनी मार्शल लॉ तोडण्याचा पराक्रम केला त्यावेळी कोर्टाने त्यांना साडेसहा वर्षाची शिक्षा सुनावली ते जेव्हा तुरुंगात होत्या तेव्हा पोलिसांच्या मारहाणीत लीलाताईचा गर्भपात झाला पण त्या डगमगल्या नाहीत आपले कार्य आणखीन जोमानं त्यांनी सुरू ठेवलं त्यांनी कुंडल येथील स्त्रियांच्या क्रांतिकारी दलाचे नेतृत्व करून तुफान सेनेतून स्त्रियांना शस्त्रास्त्रांची शिक्षण दिले[२]. सरकारी खजिन दळणवळणाची साधने उध्वस्त करणे त्याचबरोबर क्रांतीकारकांना शस्त्रास्त्रे पुरविणे यामध्ये राजमती पाटील या निष्णात होत्या सोलापुरातील श्राविका आश्रम मध्ये शिकत असतानाच क्रांती कार्याकडे त्या वळाल्या राजमती पाटील यांना सोलापुरातील श्री टिमके, प्रभू भाई, छनुसिंग चंदिले, भाई विभुते, शांतीलाल शहा या क्रांतिकारकांनी तयार केले होते सोलापुरातील टिळक चौकामध्ये तिरंगा ध्वज फडकविला म्हणून राजमती पाटील यांना अटक करण्यात आली व त्यांची रवानगी येरवडा कारागृहात

करण्यात आली[३]. तिथे अरुणा असफ अली, प्रेमा कंटक, पौर्णिमा बॅनर्जी, आझाद हिंद सेनेच्या संचालिका उषा मेहता, लीलाताई पाटील, क्रांतीवर नागनाथ अण्णा नायकवडींच्या मातोश्री लक्ष्मीबाई नायकवडी या महिला क्रांतिकारकांच्या क्रांतिकारकांचा त्यांच्याशी संपर्क आला ओळख झाली व राजमती पाटलांना क्रांतिकारकाचे प्रशिक्षण कारागृहातूनच मिळाले खरे डावपेच त्या येरवडा जेलमध्ये शिकल्या राजमती पाटील यांच्या घरी भूमिगत कार्यकर्त्यांची एक बैठक 26 जानेवारी 1945 रोजी आयोजित करण्यात आली होती पण इतरांमुळे पोलिसांना ती बातमी लागली त्यावेळी ब्रिटिश अधिकारी गिल्बटणे अचानक बाईच्या घरावर छापा टाकला पण हजार जबाबी असणाऱ्या राजमती पाटील यांनी ब्रिटिशांच्या हातावर तुरी देऊन आपली सुटका करून घेतली अशक्य वाटतील अशी जीवावर बेतनारी कामे लीलया करण्यात बाईंचा हातखंडा होता[४] इंदिरा दिनकरराव निकम जन्म इंदोरी तालुका कराड शिक्षण इयत्ता सातवी पर्यंत झालेले 1930 पासून स्वातंत्र्यलढाण्यात त्यांचा सक्रिय सहभाग होता इंदुताई या सेवा दलात काम करू लागल्या 1941 ला इंदोली मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रह झाला होता त्यात भाग घेणाऱ्या 60 पेक्षा अधिक लोकांना पकडून येरवड्याच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले होते या लोकांची ख्याली खुशाली कळवण्याचं काम हे इंदिरा ताईंनी केलेलं दिसून येतं इंदुताईंवरती आचार्य भगवंतांच्या शिकवणुकीतून बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव त्याच्यावर पडलेला दिसून येतो 1945 ते 1950 स्त्रियांची शिबिरे घेण्यात त्यांचा पुढाकार असलेला दिसून येतो दिनकरराव निकम या सुधारणावादी व स व सत्यशोधक कार्यकर्त्याच्या घरी इंदुताईंचा जन्म झाला होता त्यामुळे त्यांना हे बाळकडू घरातूनच मिळाले होते त्यांची आजी गोदाबाई ह्या सुद्धा त्या काळात विचाराने कितीतरी पिढ्या पुढे होत्या आपल्या नातीला पोहायला शिकवणे, घोडेस्वारी करणे, मैदानी व मर्दानी खेळ त्याचबरोबर अभ्यास, वर्ग, शिबिरे, मोर्चे, परिषदा या सर्वात स्त्री पुरुष समूहाने आत्मविश्वासाने एकत्र सहभाग घ्यावा यासाठी ताईंच्या आजीही आग्रही असत अंधश्रद्धा जागृतीचे धडे शिक्षण मार्गदर्शन आणि संस्कारातून ताई सारखी क्रांतिकारक विचाराची ध्येयवादी स्त्री कार्यकर्ता आकार घेत होती वडिलांकडून मिळालेले वारसा हक्काने मिळालेल्या चळवळीचे संस्कार 1942 च्या वैयक्तिक सत्याग्रहातील सहभाग मदत तसेच ताईंचे राष्ट्र दलातील कार्य हे फार महत्त्वाचे आहे स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीमुक्ती विषयी ताईंनी मोठ्या प्रमाणात चळवळीचे रण उठवले होते सांगली सातारा कोल्हापूर या भागात मिळावे शिबिरे परिषदा त्या स्त्रियांचे लढाऊ संघटन हुंडाबळी बलात्कार पिढीत घटस्फोटीत यासारख्या स्त्रियांचे अनेक प्रश्नांना शासन दरबारी मांडण्याचे कार्य त्यांनी केलं आई वडील पतीच्या संपत्तीतील वाटा निराधार स्त्रियांना गरिबाना बांधायला मदत त्यांना स्वातंत्र्य रेशन कार्ड या सर्व मागण्या अत्यंत आग्रहापूर्वक ताईंनी शासनात दरबारी मांडल्या याशिवाय राजकारण समाजकारण सहकार शिक्षण क्षेत्रात स्त्रियांना सन्मानाचे स्थान व मागणी वागणूक मिळाली पाहिजे यासाठी ताई आग्रही होत्या अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य मुलांसाठी बालवाडी या सर के अनेक समाज उपयोगी उपक्रम ताईंनी राबविले जसे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बिलाच्या जाहीरनाम्यामध्ये

म्हणतात एकविसाव्या शतकात स्त्री-पुरुष लिंगभेदाचा प्रश्न निर्माण झाला असताना सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक स्त्री पुरुष दोघांनीही करण्याची व समानतेच्या लढ्यात स्त्रियांच्या सहभागाचे स्वातंत्र्य महिला संघटनाची आवश्यकता आणि स्त्री प्रगती वरच समाजाची प्रगती अवलंबून असते

संदर्भ साधने

1. डॉक्टर शोभा पाटील स्त्रीवादी विचारांनी समीक्षेचा मागवा स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे १९ मार्च २००७ पान नंबर ४९
2. पद्मजा पाटील व शोभा जाधव भारतीय इतिहासातील स्त्रिया फडके प्रकाशन कोल्हापूर २२ मार्च २००७ पृष्ठ ६३
3. कोमनाळे विजय रणरागिनी राजू ताई सुचिता प्रकाशन सांगली १९९८
4. पद्मजा पाटील व शोभा जाधव भारतीय इतिहासातील स्त्रिया फडके प्रकाशन कोल्हापूर २२ मार्च २००७ पृष्ठ ७०

VOLUME - XI, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2023
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) **CC - 9**

१२. क्रांति वीरंगणा हौसाताई पाटील

प्रा. सचिन शंकर ओवळ
इतिहास विभाग प्रमुख, श्री. रावसाहेब रामराव पाटील महाविद्यालय, सावळज.

प्रस्तावना

ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढण्याच्या अभिनव मार्गाचे प्रात्यक्षिक स्वातंत्र्य चळवळीने जगासमोर सादर केले. हातात शस्त्र न घेता प्रबळ सत्तेविरुद्ध यशस्वीरित्या लढता येते हे भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाने जगाला दाखवून दिले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारतीय महिलांचा स्वातंत्र्य चळवळीत उस्फुर्त आणि उत्साह पूर्ण सहभाग हे होय. विविध सभा, संमेलने, चर्चा निदर्शने, प्रचार यामध्ये महिला आघाडीवर होत्या त्याचा परिणाम असा झाला की, महिलांचा आत्मविश्वास आत्मभान नेतृत्व गुण विकसित होऊ लागले स्वराज्यासाठीच्या चळवळीत अशा अहिंसक सत्याग्रहात हजारो स्त्रिया सामील झाल्या तशा अनेक स्त्रिया सशस्त्र क्रांतिकारक गटांमध्ये ही समर्पित वृत्तीने सहभागी झाल्या सुरुवातीला प्रचार पत्रके वाटणे, भूमिगतांना भाकऱ्या पुरविणे यासारख्या वरवरच्या कामात या स्त्रिया भाग घेऊ लागल्या हळूहळू गुप्त कारवायांसाठी त्यांचा एकंदरीत पिंड तयार होऊ लागला आणि अशा या स्त्री गटाने सशस्त्र क्रांतिकारक गटात प्रवेश केला.

पूर्व चरित्र

पूर्वीचा सातारा जिल्हा व सध्याच्या सांगली जिल्ह्यातील येडे मच्छिंद्र या गावातील प्रतिष्ठित अशा पाटील घराण्यात नाना पाटील यांच्या पोटी हौसाताई यांचा जन्म झाला. दिनांक दिनांक 12 फेब्रुवारी 1920 साली त्यांचा जन्म क्रांतिसिंह नाना पाटील व आकुबाई यांच्या पोटी झाला पाटील घराणे म्हणजे संत संगतीची आस धरणारे माळकरी परंपरा जोपासणारे पंढरीच्या विठ्ठलाचे वारकरी होते नाना पाटील कराड तालुक्यातील सुली या गावी तलाठी म्हणून कार्यरत होते पण काही कारणास्तव त्यांनी आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला व संपूर्ण वेळ सत्यशोधक चळवळीला वाहून घेतले. त्यानंतर ते गांधीजींच्या विचारांनी भारावून गेले व स्वातंत्र्यलढ्यासाठी एक संघटना निर्माण करून ब्रिटिशांच्या व ब्रिटिशांना मदत करणाऱ्या स्वकीय लोकांच्या मनात धडकी भरवणारे कार्य केले.

एक महिला म्हणून कार्याची ओळख

हौसाताई पाटलांचे संपूर्ण जीवनच अत्यंत संघर्षाने भरलेले आहे. जीवनात अनेक संकटे आली पण त्यांनी ना कोणत्या ना उमेश झाल्या नाही. वडिलांच्या सऱ्यांच्या व पतीच्या मार्गदर्शनाने प्रेरणेने व साथीने त्यांनी येणाऱ्या प्रत्येक

संकटावर मात केली बालपणीच मातृछत्र हरविले त्यामुळे संपूर्ण पालन पोषण आजीने केले वडिलांना वडिलांकडून शौर्य निर्भीडपणा आणि स्वातंत्र्य लालसा यांचे बाळकडू त्यांना मिळाले क्रांतिसिंह आणि शंभर एक वर्षांपूर्वी आपल्या कन्येला स्वातंत्र्य दिले होते त्यामुळे इतिहासाच्या पानावर आपलं नाव त्यांनी सुवर्ण अक्षरांनी करून ठेवले आहे हौसाताई स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या ज्या काही व्यक्ती होत्या त्यामध्ये त्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल 1943 च्या वांगीच्या डाग बंगला प्रति सरकारच्या कार्यकर्त्यांनी जाळला त्याची इथंबूत माहिती या कार्यकर्त्यांना पोहोचवण्याची जबाबदारी हौसाताईंनी पार पाडली होती त्याचबरोबर भवानीनगर येथील रेल्वे स्टेशन वरून पोलिसांच्या रायफली नाट्यमय रीत्या पळवून नेण्याचे धाडस या कार्यकर्त्यांनी केले होते स्वातंत्र्यलढा अत्यंत तीव्र करत असताना या कार्यकर्त्यांना पैशाची गरज पडणे स्वाभाविकच होते त्याची पूर्तता सरकारी खजिना लुटणे एवढाच एक मात्र पर्याय त्यांच्यापुढे शिल्लक होता याच याच उद्देशाने हौसाताई पाटील व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सुरली घाटात सरकारी टपाल गाडी लुटली आणि त्या लुटीतून जी रक्कम मिळाली त्यातून स्वातंत्र्यलढ्यासाठी शस्त्रास्त्रे खरेदी केली.

स्वातंत्र्यसंग्रामातील कार्य

परकीय ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात महात्मा गांधीजींनी संपूर्ण भारतीयांचे नेतृत्व केले 1920 ते 1947 हा कालखंड गांधीयुग म्हणून ओळखला जातो गांधीजींनी स्त्रिया या राष्ट्राच्या नागरिक आहेत त्यांनीही पुरुषांच्या बरोबरीने स्वातंत्र्याच्या चळवळीत भाग घेतला पाहिजे ही भूमिका घेतली महात्मा गांधींच्या अहिंसात्मक लढ्यात भारतातील स्त्रियांनी मोठ्या संख्येने भाग घेतला या काळात जणू एक नवी भारतीय स्त्री जन्माला आली असे गांधीवादाचे अभ्यासक पांढरी पांडे म्हणतात[१] हौसाताई पाटील या तुफान सेनेतील सक्रिय महिला क्रांतिकारक होत्या त्यांनी आपल्या धाडसाने वेगवेगळ्या घटनांमधून आपल्या कार्याचा ठसा उमटविला आहे त्यामध्ये साधारणतः 1943 च्या वांगी चा डाग बंगला जाळणे असो किंवा भवानी नगरच्या रेल्वे स्टेशनवरच्या ब्रिटिश सैनिकांच्या रायफली पळविणे असो यामध्ये त्यांनी ज्या पद्धतीने या प्रत्येक प्रसंगाच्या वेळी पुरुषांच्या बरोबरीने धाडसाने उभा राहिल्या त्यामुळे स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचे हे कार्य इतिहासाला दखल घ्यायला लावणारे ठरले आहे.

स्वातंत्र्यानंतरचे कार्य

1947 साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाले ज्ञात अज्ञात अशा स्त्री व पुरुष यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात आपापल्या परीने जे योगदान दिलेले आहे ते फार महत्त्वाचे ठरते ब्रिटिशांसोबत आलेल्या पोर्तुगीजांनी मात्र गोवा सोडण्यास नकार दिला या गोवा मुक्तीचा लढा जोर धरू लागला होता त्यावेळी महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढ्यातील अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांनी या लढ्यात आपला सक्रिय सहभाग नोंदविला त्यामध्ये प्रति सरकारच्या अनेक कार्यकर्त्यांनी आपला सहभाग नोंदविला त्यामध्ये

हौसाताईने या लढ्यात आपले भरीव असे योगदान दिले आहे त्याच वेळी भाषावार प्रांत रचनेचे वारे वाहू लागले त्यासाठी नेहरूंना काळे निशान दाखवून प्रचंड मोठ्या प्रमाणात निदर्शने करायचे असे ठरले या आंदोलनाच्या तयारीसाठी जनजागृतीसाठी क्रांतिसिंह नाना पाटील आचार्य अत्रे कॉम्रेड एस एम जोशी कॉम्रेड डांगे आदींनी संपूर्ण महाराष्ट्र पिंजून काढला होता प्रतापगडावरील छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अश्वारूढ पुतळयाच्या उद्धाटनासाठी नेहरू येणार त्या वाटेवर दोन्ही बाजूला काळ्या गुड्या उभ्या करून निषेध नोंदविला गेला त्याच वेळी महाराष्ट्रातील खेडोपाडी गावोगावी जाऊन स्त्रियांचे संघटन करणे मोर्चा निदर्शने यांचे नियोजन करणे ही कामे प्रति सरकारमधील महिला क्रांतिकारकांनी केलेली दिसून येतात यामध्ये हौसाताई पाटील, विमलाताई बागल, शांताबाई नार्वेकर, प्रभाताई सूर्यवंशी, अहिल्याबाई रांगणेकर, मृणालताई गोरे त्याचबरोबर हौसाताईंच्या आजी व क्रांतिसिंह नाना पाटलांचे मातोश्री गोजराबाई यांनीही या लढ्यामध्ये आपला सक्रिय सहभाग नोंदवल्याची नोंद मिळते.[२] दिनांक 6 नोव्हेंबर 1958 रोजी हौसाताई व त्यांच्या आजी यांच्या नेतृत्वाखाली निपाणी येथे भव्य मोर्चाचे नियोजन करून तो यशस्वी केला त्याबद्दल हौसाताईंना चार महिन्याची तुरुंगवासाची शिक्षाही भोगावा लागला.

ज्यासाठी संघर्ष केला त्यातलं काहीही न मिळाली ही खंत

हौसाताई पाटील आपल्या मुलाखतीत म्हणतात की ज्यासाठी आम्ही आमचे सर्वस्व पणाला लावून हे स्वातंत्र्य पदरात पाडून घेतले त्याचा सर्वसामान्य लोकांना कोणताही फायदा झाला नाही ज्याप्रमाणे अण्णाभाऊ साठे स्वातंत्र्याबद्दल म्हणतात की हे आजादी झुटी है देश की जनता भुकी है त्या पद्धतीनेच हौसाताई पाटील याही आपला रोष व्यक्त करतात 1965 पासून ते शेवटच्या श्वासापर्यंत शासनाच्या विरोधामध्ये रण मैदानात भक्कमपणे उभी राहणारी एक महिला म्हणजे हौसाताई पाटील 1965 साली महागाईच्या विरोधात कोल्हापूरच्या आंदोलनाला हिंसक वळण मिळाले त्यावेळी हौसाताईंचे पती भगवानराव उर्फ बाप्पा मोरे यांच्यावर खानापूर तालुका आंदोलनाची धुरा होती पण त्याचवेळी पोलिसांनी अगोदरच त्यांना कैद केल्यामुळे पोलिसांना असे वाटले की या आंदोलनाची हवा आपण काढून घेतली आहे पण हौसाताई पाटील व इतर सहकाऱ्यांनी गनिमी कावा या पद्धतीचा पुरेपूर वापर करून खानापूर गावे न गावे पिंजून आपल्या कार्यकर्त्यांना त्यांनी तयार केले दिनांक व वेळ निश्चित केली गेली आणि विटा तहसील कार्यालयावर मोर्चा धडकलाच त्यावेळी मोर्चाचं संपूर्ण नेतृत्व हौसाताई पाटलांकडे होते आपल्या धाडसी आणि करारी स्वभावाने त्यावेळी पोलिसांना सुद्धा घाम फोडण्याचे काम त्यांनी केलं[३].

निष्कर्ष

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात एकूणच स्त्रियांचा सहभाग कमी असल्याचे जाणवते या कालखंडात स्त्रियांवर अनेक सामाजिक बंधने होती मात्र अशा प्रतिकूल परिस्थितीतही आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळत स्त्रियांनी क्रांतिकारी कार्यात आपला सहभाग नोंदवला आहे हे या दृष्टीने फार महत्त्वपूर्ण बाब ठरते त्यामुळेच यामध्ये हौसाताई पाटील यांनी देखील आपले वडील क्रांतिसिंह नाना पाटील आपले पती भगवानराव बाप्पा मोरे यांच्या नेतृत्वाखाली भूमिगत होऊन जे क्रांतिकारी कार्य केलेले आहे ते उल्लेखनीय ठरते.

संदर्भ साधने

1. डॉ. शोभा पाटील स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागवा स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे 19 मार्च 2007 पान नंबर 49.
2. मी क्रांती मी संघर्ष शब्दांकन दमयंती पाटील प्रकाशन संस्कृती प्रकाशन पुणे 30 पान नंबर 74.
3. कित्ता पान नंबर 85.

१३. सातारा वस्तुसंग्रहालयातील तलवार : एक ऐतिहासिक अभ्यास

सौ. सुजाता सचिन देशमुख
सहाय्यक प्राध्यापिका, श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी.

प्रस्तावना

इतिहास हे मानवी अस्तित्वाचे मूळ आहे .या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचे मानवाने हजारो वर्षापासून अथक परिश्रम चालवलेले आहेत. प्राचीन संस्कृतीचे भग्नाअवशेष, वस्तू, शिलालेख, नाणी, शिल्पे अशा अनेक माध्यमातून मानव गतकाळाचा मागोवा घेण्याच्या प्रयत्नात आहे. अशाच मानवी इतिहासाच्या वेध घेणाऱ्या माध्यमांपैकी एक महत्त्वाचे माध्यम म्हणजे 'शस्त्रे' होय. शस्त्रांचा इतिहास हा मानवा इतकाच जुना आहे. कारण प्राचीन काळी जंगलामध्ये, गुहांमध्ये वास्तव्य करताना सभोवतालच्या हिंस्र श्वापदापासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी शस्त्रांची अपरिहार्य गरज निर्माण झाली. त्यामुळे 'शस्त्रे' मानवाच्या उत्क्रांतीच्या पायरीवरील पहिले साक्षीदार आहेत. त्यामुळे लोहयुगाच्या सुरुवातीपासून ते मध्यगीत कालखंडापर्यंत भारतीय शस्त्रांचा धावता आढावा घेतला असता शस्त्रास्त्रामधील वैविध्य हे वैशिष्ट्य प्रामुख्याने नजरेत भरते. या वैविध्याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतामध्ये सातत्याने होत गेलेली राजकीय स्थित्यंतरे होय. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून अगदी शक, हूण, यवन, क्षत्रप तसेच नंतरच्या काळात अरब, तुर्क, मुघल अशा ऐतेशीय राज्यकर्त्यांबरोबरच स्थानिक पातळीवर ही विविध राजवटी कडून अनेक प्रांतावर सातत्याने आक्रमणे होत होती. यातूनच विविध ठिकाणच्या शस्त्रांचे भारतात आगमन होऊन त्यांचे वैविध्य वाढत राहिले.या शस्त्रांमध्ये ढाल, भाले, अंकुश, कट्यार, जांबिया, शिरस्त्राण, मानाची चिन्हे, वाघ नखे, बिचवे, जिरेटोप, खंजीर, कुकरी, बंदुका, पिस्तूल, संगीन व शिंगाडा इत्यादीचा समावेश होतो. या सर्वातील महत्त्वाचे शस्त्र म्हणजे तलवार. याच तलवारीचा आपल्याला ऐतिहासिक अभ्यास करावयाचा आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय सातारा

13 जानेवारी 1970 रोजी श्री यशवंतराव चव्हाण गृहमंत्री, भारत सरकार यांच्या शुभहस्ते, श्री छत्रपती सुमित्राराजे भोसले यांच्या अध्यक्षतेखाली संग्रहालयाचे उद्घाटन झाले. संग्रहालयाच्या उभारणीमध्ये माननीय मो.ग. दीक्षित व माझी सहाय्यक अभिरक्षक श्री मधुकर इनामदार यांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. संग्रहालयामध्ये असलेल्या वस्तू सातारा परिसरातील नागरिकांनी उस्फूर्तपणे देणगी स्वरूपात दिलेल्या आहेत. मराठी कालीन 17 व्या व 18 व्या शतकातील शस्त्रास्त्रे, वस्त्रे, अलंकार, भितीचित्रे, कोरीवकला, नक्षीकाम व भांडी या वस्तूंचे दर्शन घडविण्यासाठी या संग्रहालयाची उभारणी करण्यात आली आहे.[1] या वस्तुसंग्रहालयातील विभाग दोन प्रकारचे आहेत. त्यामध्ये प्रदर्शनीय वस्तूची मांडणी व मराठा

आर्ट गॅलरी यांचा समावेश केलेला आहे. प्रदर्शनीय वस्तूची मांडणीमध्ये शस्त्र विभाग, अभिलेख विभाग, रंगचित्रे विभाग व वस्त्र विभाग इत्यादीचा समावेश होतो. संग्रहालयाच्या परिसरात शिल्पावशेष व शिलालेखही आहेत.[2] या वस्तुसंग्रहालयातील शस्त्र विभागात अनेक प्रकारच्या तलवारी आहेत. त्यामध्ये 'फिरंगी तलवार' सरळ पात्याची तलवार म्हणजे खडग, बाकदार तलवार व एक धारी तलवार यांचाही यामध्ये समावेश होतो. पेशवे काळातील मराठ्यांनी जी कामगिरी केली, विशेषतः जो पराक्रम गाजवला, त्या पराक्रमाचे प्रतीक म्हणून या वस्तुसंग्रहांमध्ये तलवारी ठेवण्यात आलेल्या आहेत. 'रघुनाथराव पेशवे' यांनी मराठ्यांचा ध्वज अटकेपार लावला. त्यांची आठवण म्हणून रघुनाथराव पेशवे यांची तलवार या वस्तु संग्रहालयात ठेवण्यात आलेली आहे.[3] या संग्रहालयातील फिरंगी तलवार ही लवचिक असून तिला दोन्हीकडे धारदार पाते आहे. ही तलवार अडीच फूट लांबीची असून दीड इंच रुंदीची आहे. काही फिरंगी तलवारीवर तांब्याचा रेषा असून चांदीच्या मुठी आहेत. या मुठीच्या गादीचे विशिष्ट जातीच्या माशाचे कातडे असल्याचे दिसून येते.4 फिरंगी तलवारीची प्रतिकृती असलेल्या इतर तलवारी ही येथे आहेत. या तलवारीच्या पात्यावर नक्षीकाम केलेले दिसून येते. असे नक्षीकाम केलेल्या तलवारी सेनापती व जहागिरदार या मातबदार व्यक्ती वापरत. काही तलवारी मोगलांच्या असून त्या वजनाने जड आहेत. वरील तलवारीशिवाय सरळ पात्याची तलवार म्हणजे खडग, बाकदार तलवारी व एकदारी तलवारीचा ही समावेश या विभागात आहे. बाकदार तलवार वजनास हलक्या असल्याने त्यांचा वापर मराठा सैनिकांनी अधिक प्रमाणात केला होता.[5]

तलवारीची उत्पत्ती

तरवार-तलवार- या शब्दाची व्याख्या:- "एक असे उपकरण की ज्याचा उपयोग शत्रूवर वार करण्यासाठी किंवा त्याला वश करण्यासाठी किंवा आत्मरक्षणासाठी ज्याचा उपयोग होतो ते शस्त्र_____".थोडक्यात मनुष्याच्या विकसनशील बुद्धीने अनुभवाअंती घेतलेला शोध व त्यातून उदात्त झालेली निर्मिती. इ.स.पूर्व 4000 वर्षांपूर्वी धातूचा शोध लागला. त्यावेळी उपलब्धतेनुसार मनुष्य शस्त्रांची निर्मिती व प्राणी, पशु, जीवजंतू यांच्यापासून आत्मसंरक्षण करू लागला. पुढे इ. स. पूर्व 1000 वर्षांपूर्वी लोखंडाचा शोध लागला. व अनेक कल्पकतेने शस्त्र निर्मिती होऊ लागली. यामध्ये शस्त्रांचे अनेक प्रकार आहेत. अनुभव व कल्पकतेच्या सिद्धांताने निर्माण झालेली अनेक प्रकारची हत्यारे आहेत. त्यातील एक म्हणजे तरवार. तलवार हा फारशी शब्द आहे. पुढे अपभ्रंश होऊन तो तलवार असा वापरला जातो.[6]

तलवारीचा उदय

अश्मयुगातील दगडी धारदार आयूधापासून तलवार उक्रांत झाली असावी असे मानले जाते. महाभारताच्या शांतीपर्वात ब्रह्माने यज्ञ केला असता 'अशना' या कलमासारख्या उल्केतुन तलवारीचा जन्म झाला, असे भीष्म सांगतात. शस्त्रास्त्रांचा विकासक्रम लक्षात घेता गदा, कुऱ्हाड, गोफण, धनुष्यबाण व भाला यानंतरच तलवार प्रचारात आली. सुमेर,

भारत, पॅलेस्टाईन या प्रदेशात ख्रिस्ती पूर्व तिसऱ्या सहस्त्रकात किंवा तत्पूर्वी 40 सेंटीमीटर लांबीच्या आखूड तलवारी वापरात होत्या. तलवारीला तांबे, कासे याची पाती आणि हाडांच्या व धातूच्या मुठी बसवत. प्राचीन स्तूप, मंदिरे आणि लेण्यांवरील शिल्पांकनांवरून प्राचीन काळाच्या तलवारीची कल्पना येते. वैदिक आणि इतर वाङ्मयात उदाहरणार्थ धनुर्वेद वीरचिंतामणी, बृहसंहिता, युक्तीकल्पतरू इत्यादीमध्ये तलवारीला करवाल, असि, निस्त्रिंश, चंद्रहास, खडग, मंडलाग्र, असियष्टि वगैरे नावे आढळतात.[7]

तलवारीचा विकास

शुंगकाळातील सरळ, रुंद दुधारी तलवारीचे स्वरूप भारहुत येथील शिल्पकामात आढळते. कुशाण काळात आखूड, सरळ, त्रिकोणी टोक असलेल्या व कणेरीच्या पानासारखे पाते असलेल्या तरवारी होत्या. गुप्तकाळात तलवार प्रचारात आली. मध्ययुगातील तलवार अरुंद, समांतर पण सरळ दुधारी पाते व साध्या मुठीची दिसून येते. वाकाटककालीन तलवार ही टोकाला रुंद पात्याची दिसून येते. तेराव्या चौदाव्या शतकापासून भारतात इराणी व तुर्की तलवारी येऊ लागल्या. किर्क, नद्रबान, बिद्र, बेगमी कुम व शुम या इराणी व याटगान कोपीस या तुर्की तसेच घोडेस्वारांची समशेर व तेगू या तलवारी प्रचारात होत्या. आईन- इ- अकबरीत अशा तलवारीची वर्णने आहेत. मराठ्यांनी स्पेन, इटली, जर्मनी येथे तयार झालेली पाती घेऊन त्यास हिंदू पद्धतीच्या लवंगी, डेरेदार व खोपडी मोठी बसवून पट्टा, सकेला किंवा धूप आणि किरच या तीन तलवारी मराठी कल्पनेतून तयार केल्या आहेत. आधुनिक काळात प्रदेश, गाव किंवा विशिष्ट व्यक्तीवरून तलवारी ओळखल्या जात. उदाहरणार्थ आलेमानी (जर्मनी) मुल्हेरी (मुल्हेर- महाराष्ट्र) हुसेनी, भवानी वगैरे अशा शुंगकाळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत तलवारीचा विकास झालेला पाहण्यास मिळतो.[8]

तलवारीची रचना

जगात सर्वत्र मान्यता पावलेले व मानवाच्या आकर्षणाचा केंद्रबिंदू ठरलेले शस्त्र म्हणजे तलवार. करस्य बलं, करवाल, तरवार अशा प्रकारे तलवार हा शब्द तयार झाला.[9] हे शस्त्र वापरण्यास अतिशय सोपे आणि घातक आहे. तलवारीला 21 ते 24 अंगे असतात. नुसते पाते आणि मूठ म्हणजे तलवार नव्हे. तलवारीचे जगात अनेक प्रकार आहेत. युरोपियन, जापनीज, रशियन आणि भारतीय असे सर्वसाधारणपणे प्रकार आहेत.[10] मराठा तलवारी शिवकाळापूर्वी लहान होत्या म्हणजे त्यांची लांबी कमी होती. मुसलमानांच्या शारीरिक ठेवणीपेक्षा मराठ्यांची शारीरिक ठेवण लहान असल्यामुळे या कमी लांबीच्या तलवारी घेऊन लढणारे मराठे कितीही शूर असले तरी मुसलमानांपुढे हार खात असत. चौदाव्या, पंधराव्या शतकात मराठ्यांच्या मुस्लिम सैन्याकडून झालेल्या पराभरावाला मुस्लिमांची युद्धपद्धती जशी कारणीभूत होती, तशी मराठ्यांची शस्त्रेदेखील कारणीभूत ठरली. याचा अभ्यास करून मराठ्यांनी सुरक्षित मूठ असणाऱ्या जास्त लांबीच्या तलवारी

तयार करून घेतल्या. ज्याचा उपयोग मराठा घोडेस्वारांनाही विशेष करून झाला. मराठ्यांनी तलवारी लांब, मुठीला जास्त संरक्षण दिलेल्या, घोड्यावरून लढतानाही लांबपर्यंत शत्रूचा वेध घेता येण्यासारख्या बनवून घेतल्या.[11] मराठ्यांनी लांबी वाढवण्याबरोबरच त्यांनी अत्यंत सुरक्षित मुठही तयार केली. या मुठीमुळे तलवार धरणाऱ्या हाताला संरक्षण मिळू लागले. शत्रूचा घाव निसटून खाली आला, तर मुठीच्या परजावर तटू लागला. मुठीला मागे काढलेल्या टोकदार गजामुळे अत्यंत जवळ आलेल्या शत्रूवर वार करणे सोपे झाले, अशीही जगातील सर्व तलवारीमध्ये अत्यंत सुरक्षित, सौंदर्यशाली, हाताला आराम मिळावा म्हणून आतून गादीचे आवरण लावलेले मूठ आजही सर्वत्र मराठा मूठ म्हणूनच प्रसिद्ध आहे.[12]

तलवारीचे प्रकार

खडग- खांडा

प्राचीन भारतीय तलवार खडग हा संस्कृत शब्द असून त्यालाच मराठीत खांडा म्हणतात. भारतातील प्राचीन तलवारी या सरळ आखूड परंतु वजनदार असत. त्यांचा आकार कण्हेरीच्या पानाप्रमाणे असे. या तलवारीला हिंदू पद्धतीची परज आणि मागे गज असलेली वैशिष्ट्यपूर्ण मूठ असे. मराठा आणि राजपूत हे नेहमी युद्धासाठी खांडा वापरत असत.

पट्टा

हे मराठा पद्धतीचे दुसरे महत्त्वाचे शस्त्र आहे. लांबी चार फूट, पात्याची लांबी सुमारे 36 इंच व खोबळा सुमारे 12 इंच. उत्कृष्ट पोलादाचे सरळ दुधारी टोकदार पाते. पट्टा लांब असल्याने दुरूनच वार करता येतो. पट्ट्याचे वैशिष्ट्य बोटांपासून हाताच्या कोपरापर्यंत लांब पत्र्याचा सुरक्षित खोबळा. हा पट्टा फिरवताना हात मनगटापासून नव्हे तर कोपरापासून किंवा खांद्यापासून चालवावा लागतो. त्यामुळे त्याचा प्रभाव जास्त असतो. पट्ट्याचे पवित्र वेगळे असतात. पट्ट्याच्या वारास काट असे म्हणतात. खोबळयाच्या मागच्या टोकाने मागे मारा करता येतो. घोडेस्वारांनाही पट्टा सोयीचा असतो. पट्टा चांगल्या प्रकारे फिरवण्यात तरबेज असतात त्यांना पटाईत म्हणतात.[13]

धोप मराठा तलवार

छत्रपती शिवरायांच्या तिन्ही ज्ञात तलवारी याच प्रकारच्या आहेत. तसेच शिवकालीन सरदार आणि मावळयांच्या उपलब्ध तलवारी अशाच प्रकारच्या असल्याचे दिसून येते. म्हणून या तलवारींना मराठा तलवार म्हणतात. या तलवारीची पाती 40 ते 50 इंच लांबीची हलकी, कठीण, लवचिक असतात. पात्यावर नाळदेखील असे.टोका दुधारी खोबरेदार मोठ असून आतून गादी असे पुतळे वर मुसळाचे आवरण असून मोठीला मागे लांब गज असतो.[14]

खंजीर

ओरिसा व सांची येथील जुन्या शिल्पकृतीतून खंजीर अगर मुष्टिका म्हणजेच आकुड तलवार. या शस्त्राचे अनेक प्रकारचे नमुने पाहावयास मिळतात. वास्तविक खंजीर सुरा किंवा नारसिंहक म्हणजेच युद्धात वापरण्यास योग्य अशी सुरी. या सुरीला पोर्नियार्ड, स्टिलेटो असेही म्हणतात. भुनेश्वर येथील भव्य मनोऱ्यावर कामुक पुतळयांच्या कमरेस या सूऱ्या लटकवलेल्या असतात. या सूरया लावून घेताचा मलखांब करीत असत. असेही काही ठिकाणी सापडते. वेदकालीन सफ्यु किंवा होमक्रियेची सूरीदेखील खंजीरच असे. त्यामध्ये फरक एवढाच असे की, तो लाकडाचा बनवलेला असे. खंजीरसाठी वेगवेगळे पवित्र असतात. खंजीर चालवण्यात जो पटाईत असतो त्याला खंजीराची असे म्हणतात.[15]

फिरंगी

फिरंगी तलवार ही ‘धोप’ तलवारीच्या रचनेशी साधर्म्य असणारी विदेशी बनावटीची तलवार होती. भारतामध्ये फिरंगी तलवार 15 व्या शतकापासून आढळून येते. ही तलवार बनवण्यासाठी जर्मन, फ्रान्स, इंग्लंड यासारख्या देशातील पोलादाचा वापर केला जाई. फिरंगी तलवार ही सरळ पात्याची व एकधारी असे तसेच धोप तलवारीप्रमाणे हिलाही मुल्हेरी किंवा कर्नाटकी मूठ असे. धोप व फिरंगी तलवार यांच्यातील फरक सहजपणे कळून येत नाहीत.[16] मध्ययुगात भेटवस्तू म्हणून देण्यासाठी फिरंगी तलवारीचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत होता. मध्ययुगातील अनेक चित्रांमध्ये फिरंगीची चित्रणे आढळतात. आज मात्र या तलवारीचा वापर कुठेही केला जात नाही. याचबरोबर पट्टीसा, तेगा, समशेर, सोसनपत्ता, केलीज, किरच, सैफ झुल्फिकार, नागिन, पुलोवर, निमचा इत्यादीदेखील तलवारीचे प्रकार आहेत.[17]

तलवारीची पाते व मूठ

मध्ययुगीन भारतातील तलवारीचे पाते व मूठ असे दोन मुख्य भाग पडतात. यातील पहिला महत्त्वाचा भाग म्हणजे तलवारीचे पाते होय. या काळात तलवारींची पाती बनविताना प्रयोजनानुसार बनवली जात. खूप सण्यासाठी किंवा भोसकण्यासाठी तीक्ष्ण व अंकुचीदार टोक असलेली पाती, कापण्यासाठी किंवा चिरण्यासाठी बारीक व तीक्ष्ण धार असलेली पाती घाव घालण्यासाठी किंवा भेदण्यासाठी जाड पाती तयार केली जात. या काळात आढळणाऱ्या सर्वसाधारण तलवारीच्या पात्यांची लांबी अंदाजे अडीच ते साडेतीन फूट यांच्या दरम्यान असलेले दिसून येते. वरवर सारख्याच दिसणाऱ्या तलवारीच्या पात्याचे शस्त्रसंज्ञेनुसार एकूण आठ भाग पडतात. त्यामध्ये अग्र, पिपळा, पाठ, पेटा, खजाना, दुमला, धार, नाळ यांचा समावेश होतो.[18]

तलवारीचे दुसरे अविभाज्य अंग म्हणजे तलवारीची ‘मुठ’ होय. कितीही उत्तम प्रतीचे पाते बनविले आणि जर त्यास ‘मूठ' नसेल तर ते पूर्णतः निरुपयोगी ठरते. मध्ययुगीन भारतात तलवारीच्या मुठीला ‘मूठ’ ‘सिंघन' तसेच ‘कब्ज' देखील

म्हटले जाते. 'Center of the gravity should be always towards body' या नियमानुसार या काळातील तलवारींच्या जास्त वजनाचा भाग हा कायम मुठीकडे असल्याचे दिसून येते. तलवारीच्या पात्याच्या वजनानुसार तलवारींचा समतोल राखण्यासाठी मुठीच्या वजनातही वेळोवेळी बदल झालेले आढळून येतात. मध्ययुगात मुठीमध्ये तलवारीचे पाते बसवण्याच्या प्रक्रियेवर तलवारीचा संपूर्ण तोल व कार्यक्षमता अवलंबून असल्याने मुठीमध्ये योग्य पद्धतीने पाते बसविणे कौशल्याचे काम समजले जाई. या काळातील भारतीय तलवारीच्या मुठीचे सर्वसाधारणपणे 11 भाग पडतात. ते पुढीलप्रमाणे -नख्या, ठोला, परज, पुतळा, चौक, कटोरी, फूल, मोगरा, तोटी, गादी, कंठी, अंगणी इ.[19]

निष्कर्ष

कोणत्याही देशातील प्रगत मानवी युद्धांचा इतिहास पाहता त्यातील 'तलवार' या शास्त्राची भूमिका ही नेहमीच निर्णायक राहिलेली आहे. बहुसंख्य देशामधील योध्यांचे युद्धामधील 'तलवार' हेच मुख्य शस्त्र म्हणून ओळखले जात होते. या शस्त्राच्या विलक्षण कार्यक्षमतेने तलवारीचे स्थान अन्य शस्त्रांहून नेहमीच वरचढ ठरले आहे. भारताचा एकूण शस्त्रेइतिहास पाहता 'तलवार' हे असे एकमेव शस्त्र आहे, ज्याचा कालक्रमानुसार झालेल्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करण्यासाठी केवळ लिखितच नव्हे तर असंख्य भौतिक स्त्रोतही उपलब्ध होतात. या भौतिक स्त्रोतांच्या तौलनिक अभ्यासातून संशोधक, अभ्यासक भारतीय तलवारींच्या उत्क्रांतीच्या पायऱ्या चांगल्या पद्धतीने जाणून घेऊ शकतो. भारतासारख्या वीरभूमीला साजेशा अशा तलवारीच्या परंपरेचा भारताचा मध्ययुगीन कालखंड हा कळसाध्याय होता. या काळात भारतातील अनेक शहरे उत्कृष्ट तलवार निर्मितीची केंद्रे म्हणून प्रसिद्ध होती. अशा या सामर्थ्यशाली शस्त्राचे मध्ययुगीन भारतातील उदय, विकास, रचना, उपत्ती, प्रकार वेगवेगळे भाग यांचा अभ्यास वरीलप्रमाणे केला आहे.

संदर्भसूची

1. कठारे अनिल व इतर, पुरातत्वविद्या- वस्तुसंग्रहालयशास्त्र आणि पर्यटन, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. 2011. पृष्ठ क्रमांक 07.
2. जांभळे अनिल खताळ (लेख), पुरातत्वीय दिशादर्शक साधन वीरगळ, इंडियन स्ट्रीम रिसर्च जर्नल, सोलापूर आवृत्ती पहिली, 2012 पृष्ठ क्रमांक 12.
3. गॅझेट ऑल इंडिया, सोलापूर गॅझेटयर, 1977. पृष्ठ क्रमांक 56.
4. आप्पा परब, श्री भवानी तलवार, शोध महाराष्ट्राचा व विकिपीडिया, पृष्ठ क्रमांक 15.
5. श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा. मार्गदर्शक पुस्तिका, पृष्ठ क्रमांक 02.
6. श्री प्रवीण शिंदे, अभिरक्षक. मुलाखत - दिनांक 30 नोव्हेंबर 2022 वेळ दुपारी 1 वाजता.

7. संपादक- तर्क तीर्थ श्री. लक्ष्मण शास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश खंड 7, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई. 1977 पृष्ठ क्रमांक 239.
8. कित्ता पुष्ट क्रमांक 230.
9. गिरीश लक्ष्मण जाधव, इतिहासाची साक्षीदार, मुंबई. 2001 पृष्ठ क्रमांक 17.
10. कित्ता पृष्ठ क्रमांक 18.
11. इंद्रजीत सावंत, शोध भवानी तलवारीचा, कोल्हापूर. ऑगस्ट 2006 पृष्ठ क्रमांक 34.
12. कित्ता पृष्ठ क्रमांक 35.
13. श्री सुनील दत्ताराम कदम, भारतीय युद्धकला शस्त्र, अस्त्र आणि शास्त्रांचा सुरेख संगम, शिवगर्जना प्रतिष्ठान ठाणे. दिवाळी अंक 2021. पृष्ठ क्रमांक 7.
14. गिरीश लक्ष्मण जाधव, शिवकालीन शस्त्रास्त्रशास्त्र, मुंबई. लेख पृष्ठ क्रमांक 5.
15. राजरत्न प्रो. माणिकराव बडोदे, श्री प्रतापशस्त्रागार, सरकारी छापखाना बडोदे. 1942. पृष्ठ क्रमांक 8.
16. गिरीजा दुधाट, मध्ययुगीन भारताचे शस्त्रपर्व, शस्त्रवेध, कॉन्टिनेटल प्रकाशन पुणे. 2019. पृष्ठ क्रमांक 96.
17. कित्ता क्रमांक 97.
18. उपरोक्त पृष्ठ क्रमांक 73.
19. उपरोक्त पृष्ठ क्रमांक 79.

१४. हिंदू कोड बिल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रा. विनोद किसन आखाडे
राजर्षी छत्रपती शाहू कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

“I measure the progress of the community by the degree of progress which women have achived.” - Dr. B. R. Ambedkar

“एखाद्या समाजाची प्रगती हि त्या समाजातील स्त्रींयांच्या झालेल्या प्रगतीवरून मोजतो.”

विश्वभूषण, महानायक, ज्ञानसम्राट, ज्ञानसागर कृषीमार्गदर्शक,कामगार नेते, तेजस्वी पत्रकार ,संपादक बॅरिस्टर, वक्ते थोर अर्थशास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य सेनानी ,हैद्राबाद मुक्ती लढ्यातील अग्रणी कायदेपंडित शेतकऱ्यांचा पहिला संप घडवून आणणारे नेते समाजशास्त्रज्ञ प्राध्यापक प्राचार्य शिक्षणतज्ञ आदर्श शिक्षणसंस्थापक स्वतंत्र भारताचे कायदामंत्री मजूरमंत्री भारत देशातील कोट्यावधी शोषित वंचितांचे उद्धारक डॉ भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा उल्लेख शालेय पुस्तकात दलितांचे कैवारी म्हणून करण्यात येतो यांची खंत वाटते .

हजारो वर्षापासून स्त्रीला पुरुषाच्या विषयवासना तृप्त करणारी जंगम मालमत्ता समजले जात होते स्त्री म्हणजे मुलांना जन्म देणार यंत्र इथल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीन बनविल्यामुळे स्त्री ज्ञानापासून, धनापासून, मानापासून वंचित होती . पती निवडण्याचा अधिकार नव्हता ती आज राष्ट्रपती कुलपती यासारख्या मनाच्या पदावर विराजमान झाली आहे याच सर्व श्रेय भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते.

माणुसकीला न्याय हक्काला, मानवी प्रतिष्ठेला वंचित असणाऱ्या शोषित, पिडीत असलेल्या पशुपेक्षा नीच समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियाना ‘माणूस’ म्हणून जगण्यासाठी स्वाभिमान स्वावलंबन जागृत करून त्यांना माणूसपण मिळवून देण्यासाठी डॉ आंबेडकरांनी .27 सप्टेंबर 1951 रोजी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

उद्देश

1. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रीविषयक धोरणाचा अभ्यास करणे.
2. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रीविषयक कार्याचा आढावा घेणे.
3. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रीदास्य मुक्ती चळवळीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती

सदरचा शोध निबंध साधन ग्रंथ, चरित्र ग्रंथ ,विविध तज्ज्ञांचे लेख, अग्रलेख , विविध मासिके,वृत्तपत्रे, विविध चित्र प्रदर्शने आणि इंटरनेट इ. आधार घेतला आहे .

हिंदू कोड बिल

भारतीय परंपरेने स्त्रीला कायमच जोखडात ठेवले आहे. तिने बालपणी पित्याच्या, तरुणपणी पतीच्या आणि वृध्द झाल्यावर पुत्राच्या अधिपत्याखाली राहावे अशी व्यवस्था मनुस्मृतीने करून ठेवली. डॉ आंबेडकर यांनी हिंदू कोड बिलाविषयी म्हटले होते की. **"समाजातल्या वर्गा वर्गातली असमानता, स्त्री-पुरुष यांच्यातली असमानता तशीच अस्पर्शित राहू देऊन, आर्थिक समस्यांशी निगडित कायदे संमत करीत जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे आणि शेणाच्या ढिगाऱ्यावर ताजमहाल बांधण्यासारखे होय".**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपण ओळखतो ते भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आणि दलितांचे कैवारी म्हणूनच. पण त्यांचे कर्तृत्व इतपतच मर्यादित नाही. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांवर अनेक उपकार करून ठेवले आहेत. भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात क्रांतिकारी बदल आणू पाहणा-या हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून त्यांनी केलेल्या कार्याची म्हणावी तशी दखल आपल्या भगिनीवर्गाने घेतलेली नाही. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदे मंत्री म्हणून बाबासाहेबांची इच्छा होती कि तमाम स्त्रियांना या जाचक रूढी आणि परंपरा मधून मुक्त करावे आणि ते आपले कर्तव्य आहे असे समजून त्यांनी हिंदू कोड बिल बनवायला घेतले, 1947 पासून बाबासाहेबांनी अविरत कष्ट करून हिंदू कोड बिल तयार केले होते आणि 24 फेब्रुवारी 1949 रोजी संसदेत मांडले. स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे स्वप्न त्यांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून पाहिले. हे बिल सात वेगवेगळ्या घटकांशी निगडित कायद्याचे कलमात रूपांतर करू पाहणारे होते. हे सात घटक.

1. जी व्यक्ती मृत्युपत्र न करता मृत पावली असेल अशा मृत हिंदू व्यक्तीच्या आणि पुरुष दोघांच्याही) मालमत्तेच्या हक्कांबाबत.
2. मृताचा वारसदार ठरवण्याचा अधिकार
3. पोटगी
4. विवाह
5. घटस्फोट
6. दत्तकविधान

7. अज्ञानत्व व पालकत्व

या पार्श्वभूमीवर हिंदू स्त्रियांना त्याचे न्याय्य हक्क देण्यास विरोध झाला, हे अतिशय दुर्दैवी होते. या बिलातील घटस्फोट, द्विभार्या या कलमांना सनातनी मनोवृत्तीच्या विरोधकांनी प्रचंड विरोध केला. या बिलद्वारे बाबासाहेबांनी एक-विवाह पद्धतीला कायदेशीर मान्यता, स्त्रियांना संपती मध्ये समान वाटा आणि सर्व कायदेशीर बार्बीमध्ये समान संधीची तरतूद केली होती परंतु कडवे हिंदू नेते आणि विचारवंत यांना स्त्रियांना समान अधिकार देण्याची तयारी नव्हती. हिंदू धर्मावरील आक्रमण अशा प्रतिक्रिया देऊन अशा नेत्यांनी प्रखर विरोध केला होता. हिंदू धर्मावर भाष्य करतोय म्हणून बरयाच तथाकथित हिंदू समाजाने बाबासाहेबंविषयी घृणास्पद प्रतिक्रिया दिल्या होत्या इतकेच काय बाबासाहेबांविरुद्ध देशद्रोही, हिंदू धर्माचा शत्रू अशा घोषणा देत मोर्चे काढले होते. बाबासाहेबांनी त्या वेळच्या असलेल्या प्रबुद्ध वर्गातील लोकांना / प्रसारमाध्यमांना या बिलाच्या पाठी उभे राहण्यास आवाहन केले परंतु बाबासाहेबांच्या पाठीशी भक्कमपणे कुणी उभे राहू शकले नाही. समाजातील समानतेचे सकारात्मक बदल करण्याची बाबासाहेबांची इच्छा मातीमोल ठरली होती. सुधारणेच्या युगात स्त्रियांना समान हक्क द्यायला तुम्ही विरोध का करताहात, असा सवाल डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिगामी विरोधकांना 20 सप्टेंबर 1951 रोजी केला. हिंदू कोड बिल संमत व्हावे म्हणून बाबासाहेब एकटेच योद्ध्यासारखे लढले. पण दुर्दैवाने सत्र संपताना या बिलाची केवळ 4 कलमेच मंजूर झाली होती. यास्तव अत्यंत दु:खीकष्टी होऊन डॉ. आंबेडकरांनी 27 सप्टेंबर 1951 रोजी कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. बाबासाहेबांचे कष्ट निरर्थक ठरले नाहीत. ज्या वारसा कायद्याला विरोध करण्यात आला होता तो बाजूला सारून प्रथम हिंदू विवाह कायदा हाती घेण्यात आला. हिंदू कोड बिलाचे चार वेगवेगळे भाग करून हे चारही कायदे वेगवेगळ्या वेळी नेहरूंनी मंजूर करून घेतले. 1955-56 मध्ये मंजूर झालेले चार हिंदू कायदे म्हणजे.

1. हिंदू विवाह कायदा.
2. हिंदू वारसाहक्क कायदा
3. हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा
4. हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा
5. हे कायदे मंजूर होणे म्हणजे कायद्याच्या इतिहासातली एक क्रांतिकारक घटना होय.

हिंदू कोडबीलात सुचविलेले अधिकार नंतर स्वतंत्र कायदे करून प्रत्यक्षात आणले गेले .आपल्या लक्षात येते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या दूरदर्शी विचारांच्या संघर्षाचा हा विजय आहे.

निष्कर्ष

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून गुलामगिरी कायद्याने नष्ट केली व पुरुष समानता निर्माण केली.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधानाच्या तरतुदींच्या प्रभावामुळे कंडक्टर पासून कलेक्टर पर्यंत आणि ग्रामपंचायत सदस्यापासून राष्ट्रपती पदापर्यंतची प्रगती शक्य झाली.

३. भारतीय संविधानाच्या तरतूदींच्या प्रभावामुळे महिला विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करीत आहेत.

समारोप

बाबासाहेबांनी स्त्रीयांच्या दास्याचे आणि अवनतीचे मूळ शोधून काढले जातीची जडण घडण आणि स्त्रियांचे शोषण एकमेकांशी पूरक असल्याची सैद्धांतिक मांडणी केली.

स्त्रीयांकडे अर्थिक क्षमता परिपूर्णता असेल तरच ती स्वावलंबी बनू शकते असे विचार मांडले. त्यासाठी संविधानात तरतूदी केल्या म्हणूच आज ती कला साहित्य उद्योग शिक्षण राजकारण, समाजकारण या क्षेत्रात विराजमान झाली आहे याचा फायदा सर्वच जातीच्या स्त्रियांना झाला आहे पण उच्चवर्णीय स्त्रीयांना जास्त झाला आहे. जर संविधानात या तरतूदी नसत्या तर शोषित वंचित पिडीत विकासाच्या प्रवाहात आले असते का ? म्हणून संविधान जागृती झाली पाहिजे जाती मूलभूत शोषणाचा अंत करून समताधिष्टीत समाज निर्मातीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - लेखन आणि भाषणे महाराष्ट्र शासन.

२. राइज अँड फॉल ऑफ वूमन - लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

३. शुद्ध पूर्वी कोण होते - लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

४. अग्नेहिलेशन ऑफ कास्ट - लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

५. लोकराज्य विशेषांक १९९१, लोकराज्य विशेषांक२००६, लोकराज्य विशेषांक एप्रिल २०१५ लोकराज्य विशेषांक डिसेंबर २०१५.

६. लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता, मूलनिवासी नायक, बहुजन भारत इत्यादी दैनिक, साप्ताहिक पाक्षिक.

१५. भारतीय समाजातील स्त्रियांचे बदलते स्थान

प्रा. अमित अरुण कदम
इतिहास विभाग, काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले, ता. पाटण, जि. सातारा.

प्रस्तावना

एकूणच हिंदू, जैन, ख्रिस्ती, यहुदी, इस्लामी मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेतील स्त्री पुरुष समानता वगळली तर, पुढे पुरुषप्रधान कुटुंबव्यवस्थेत स्त्रीच्या मुक्ततेचा प्रश्नच उरला नाही. पिता, पती आणि पुत्र या तिघांचे रक्षकत्व स्वीकारणे हे तिचे जीवनच झाले. पुत्र प्राप्ती हेच तिचे धन आणि पती सेवा हाच तिचा धर्म ठरला. पुरुषांची गुलामगिरी स्वीकारणे हे तिला क्रम प्राप्त ठरले होते. चातुर्वर्ण्य आणि जन्मजात, जातीभेद यांच्या उदयानंतर तर स्त्रीच्या गुलामगिरीवर कायमचे शिक्कामोर्तब झाले होते.

सर्व धर्मांमध्ये स्त्रीला पूर्व जन्माचे पापच म्हटले आहे. भारताच्या प्रदीर्घ इतिहासात स्त्री पुरुष समतेचा लढा कधी झालाच नव्हता. त्यांचा विचार मांडणीचा विचार होऊ शकला नाही. भारतात किती धर्मपंथ झाले, कितीतरी मतमतांचा गलबला होता, पण त्यातही स्त्रीच्या समानतेचा प्रश्न खऱ्या अर्थाने कधीही कोणी हाताळला नाही, किंवा उपस्थितहि केला नाही. सनातनी हिंदू धर्माने आपले सनातन पण जोपासले, जैन आणि बौद्ध धर्माने स्त्रीला फक्त संघात प्रवेश दिला. ख्रिस्ती धर्म संघात संव्यस्त स्त्रीचा प्रवेश झाला, परंतु धर्मोपदेशकाचे, धर्म संस्काराचे अधिकार त्यांना मिळाले नाहीत. यहुदी, इस्लामी स्त्रियांचे तर याहूनही कनिष्ठ निकृष्ट स्थान होते.

धर्मात स्त्रियांचा संबंध सतत पायाशी जोडलेला आढळतो. एक बौद्ध धर्म सोडला तर स्त्रियांकडे बघण्याचा सर्व धर्माचा दृष्टिकोन पापाचे मूळ, मोहाचे मूलस्थान असाच होतो. प्रस्थापित धर्माविरुद्ध जे बंडखोर किंवा सुधारकी परंपरा झाल्या त्यातही स्त्रियांच्या समानतेला रत्तीभरही महत्त्व दिले नाही, असे दिसते. त्यांच्या समर्थनासाठी पुढील विधान देता येईल. 'एवढी महान संत परंपरा या देशात निर्माण झाली, प्रसार पावली वैष्णव, भागवत, चैतन्य त्याचप्रमाणे नानक, कबीर इत्यादी अनेक संप्रदाय देशभर पसरले, इतर अनेक सामाजिक अव्याय थोडेफार सौम्य होण्याला, निदान सहन करावयाला या सांप्रदायाची थोडीफार मदत झाली असेल' [१]

भारतीय समाजाचा व भारतीय स्त्री जीवनाचा इतिहास हा वेद काळापासून सुरू होतो. वेदकाळातील स्त्री- जीवन अतिशय मानाचे व उच्च दर्जाचे होते. या काळात वैदिक आर्यांनी वेदाविषयक एक कल्पना रूढ केली होती. त्या कल्पनेनुसार आर्यांच्या देवता समूहात अनेक स्त्री-देवतांचा समावेश झाला होता. आर्यांनी उषे सारख्या स्त्री-देवतेची स्तुती केली होती, हे वेदांतील अनेक सुक्तांवरून आपल्याला दिसते. **"कोणत्याही देवाला स्त्री-तत्वाशिवाय पूर्णत्व येत नाही"**, असे आर्यांनी मानले होते. 'अर्धनारीनटेश्वराची कल्पनाही त्यातूनच निघालेली आहे.[२] अशी स्पष्ट साक्ष भारतीय संस्कृती कोशात नोंदवलेली आहे.[३]

वेदकाळातील स्त्री जीवन

वेदकाळात स्त्रीचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीने होता, एका रथाची दोन चाके म्हणजे स्त्री पुरुष हा त्या काळच्या समाजाचा ग्रह होता. स्त्रीला सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्वातंत्र्य तर होतेच, पण स्वतःच्या जोडीदाराच्या निवडीबाबतही पुरेपूर स्वातंत्र्य होते. स्त्रिया स्वतःचे रक्षण करण्यास समर्थ होत्या, त्यांना भरण पोषण करण्यासाठी अध्यापन किंवा अन्य व्यवसाय ही करता येत असे. "वैदिक एकसूत्री व समानसूत्री असल्यामुळे त्यांना स्वातंत्र्य होते".[४] वेदकाळातील स्त्रीला आपले बौद्धिक आणि आध्यात्मिक जीवन समृद्ध करण्यासाठी संधी प्राप्त होती. 'वैदिक सुक्ते आणि नित्य नैमित्तिक कृत्यांना लागणारी सूत्रे त्या मुखोग्द करीत.[५]

त्या काळात ब्रम्हवादिनी व सध्योव्दाहा असे विध्यार्थिनीचे दोन प्रकार होते. ब्रम्ह्वादिनी ही आजन्म ब्रम्हचार्य असत. त्या वेदविद्या आणि ब्रम्हविद्या शिकत, याज्ञवल्कयाची मैत्रयी ही आत्मज्ञानविषयी जिज्ञासेबद्दल वेदकाळात प्रसिद्ध पावलेली आहे. स्त्रीच्या बौद्धिक सामर्थ्याच्या तेजाचे चित्रण पुढीलप्रमाणे सापडते, विदेही जनकाच्या राज्यसभेत जी आध्यात्मिक चर्चा चाले तिच्यात गार्गी प्रामुख्याने भाग घेई, तिने एका प्रसंगी याज्ञवल्कयालाही वादात कुंठीत केले होते.[६]

मानवी जीवनपद्धतीत स्त्री ही निर्मात्याची सर्वोत्तम संकल्पना आहे. महिलांचा दर्जा हा कोणत्याही देशाच्या सभ्यतेचा आणि संस्कृतीचा मानदंड मानला जातो. [७] **डॉ. आळतेकर** यांच्या मते "स्त्रियांचा आदर हा समाजाच्या सभ्यतेचा एक मापदंड मानला जातो'. भारतीय संस्कृतीच्या सामाजिक परंपरेनुसार प्राचीन काळी स्त्रियांचे स्थान वरचे होते. वैदिक काळ हा स्त्री जीवनाचा सुवर्णकाळ होता. यजुर्वेदात स्त्रीसंबंधी "हे स्त्री तू सूर्यासारखी तेजस्वी आहेस, ध्रुवाप्रमाणे स्थिर, भूमीच्या प्रमाणे गृहस्थानां धारण करते, या गुणांपासून मुक्त कुटुंबाचा प्रकाश करणारी आहेस, आणि एक गृहिणी सुद्धा आहेस".[८]

"स्त्री हिं ब्रम्ह वभुविथ"

एका अन्य जागी ऋग्वेदामध्ये नारीला सरस्वतीचे रूप व त्याचबरोबर संपूर्ण जीवनाचा आश्रयदाता असे म्हटले गेले आहे. [९]

"त्वमेव माताचं पिता त्वमेव, त्वमेव बंधूंच् सखा त्वमेव | त्वमेव विद्या द्रविनं त्वमेव, त्वमेव सर्वम् मम देव देव ||"

ऋग्वेदाने परमातम्याची पिता तुल्य वंदना करण्यापूर्वी त्याच्या 'माता' रूपास मान्यता दिली आहे.[१०]

मध्ययुगीन स्त्री जीवन

मध्ययुगीन भारताच्या ऐतिहासिक निरीक्षणावरून असे लक्षात येते की, समाजातील स्त्रियांची स्थिती आणि उच्चभ्र वर्गातील स्त्रियांची स्थिती यात लक्षणीय फरक होता. मुस्लिमांच्या हल्ल्यामुळे स्त्रियांची स्थिती सतत घसरत गेली होती. हिंदू समाजात स्त्रिया आयुष्यभर पुरुष वर्गाच्या अधीन आणि अवलंबून राहिल्या. [११] **डॉ. आशीर्वादी लाल** यांनी लिहिले आहे की, सुलतानशाही काळात (१२०६ - १५२६) स्त्रियांची स्थिती बिकट झाली होती. समकालीन स्त्रियांची तुलना करताना, **इब्न बतुता** यांनी लिहिले की, तुर्की स्त्रियांना हिंदू स्त्रियांपेक्षा जास्त स्वातंत्र्य होते.[१२] डॉ. वहीद मिर्झा यांचे म्हणणे असे आहे की, मध्ययुगीन काळात भारताच्या बाहेर मुस्लिम समाजामध्ये पडदा पद्धती नव्हती, पण ही प्रथा रजपूत समाजाच्या प्रभावामुळे आली.[१३] हे कथन असत्य वाटते कारण ए. एल. श्रीवास्तव यांनी लिहिले आहे की, मुस्लिम आक्रमणापूर्वी रजपूत समाजामध्ये पडदा पद्धतीचा उल्लेख मिळत नाही.[१४] पडदा पद्धत ही

नंतर काळाच्या ओघात समाजात रूढ होत गेली. त्याचबरोबर स्त्रियांच्या विवाहाबाबत पण, बालविवाह प्रथा प्रचलित होती. भारतीय समाजात बाल वयात एखाद्या स्त्रीचा विवाहानंतर पती मरण पावल्यास तिला सती जाण्याची प्रथा (आत्मदहन) अस्तित्वात होती. या प्रथे संबंधी मुघल सम्राट अकबर यांनी असा आदेश जारी केला की, सती जाण्यासाठी कोणत्याही स्त्रीला विवश केले जाऊ नये. तसेच जहांगीर यानेही कमी वयाच्या विधवांनी सती जाऊ नये असे निर्देश केले पण तो त्यामध्ये यशस्वी झाला नाही. औरंगजेब बादशहाने ही **१६६३** मध्ये सती प्रथा समाप्त करण्याचे आदेश दिले. [१५] राजस्थान मध्ये सती प्रथेला अधिक महत्त्व दिले होते. सती प्रथिने इस्लाम समाजास प्रभावित केलेले दिसते. सतत प्रयत्न करून पण मोगल बादशहा या प्रथेस बंद करू शकले नाहीत. ज्यावेळी तैमूरने भारतावर आक्रमण केले आणि कत्तल करण्यास सुरुवात केली, त्यावेळी अनेक मुस्लिम स्त्रियांनी तैमुरच्या क्रोधापासून वाचण्यासाठी जौहर केलेली अनेक उदाहरणे मिळतात.[१६]

मध्ययुगीन भारतामध्ये एका बाजूला महिलांची दयनीय व शोसणीय स्थितीचे अवलोकन होते. तर दुसऱ्या बाजूला महिलांचे सशक्त रुपाचे दर्शन पण आपणास होते. या काळात महिलांचे सामाजिक, राजनैतिक व आर्थिक क्षेत्रामध्ये त्यांची महत्वपूर्ण भूमिका राहिली आहे. मुघल काळात मेवाडचा शासक राणा सांगा ची पत्नी राणी कर्णवती हिने सन १५३१ मध्ये मेवाडची गादी संभाळली होती. अशावेळी बहादूरणे मेवाड वर आक्रमण केले, पण त्यावेळी तिला इतर कोणत्याही राजांकडून किंवा सत्ताकडून मदत न मिळाल्यामुळे राणीने जौहर केले. त्यामुळे मेवाड बहादूरच्या अधिन गेले. [१७] उपरोक्त विवरणावरून असे स्पष्ट होते की, मध्ययुगिन काळात महिलांची स्थिती चांगली नव्हती, पण दुसरी बाजू बघता सशक्त महिलांची पण उदाहरणे आपणास पहावयास मिळतात. हिंदू तथा मुस्लिम स्त्रियांनी या काळात विभिन्न क्षेत्रात सामाजिक, राजकीय, प्रशासनिक क्षेत्रात बहुमोल योगदान दिले आहे. [१८]

आधुनिक कालखंडात स्त्रियांचे बदलते स्थान

आधुनिक भारताच्या इतिहासात 19 वे शतक हे महत्वाचे मानले जाते. का तर हे सत्तांतराचे शतक आहे, नवीन जीवन जाणीवांच्या आरंभाचे शतक आहे, वैचारिक कलहाचे शतक आहे. आत्मपरीक्षणाचे शतक आहे. परंपरेचा आंधळेपणाने स्वीकार न करता परंपरेला आव्हान देणारे शतक आहे. मूलभूत प्रश्नांची जाण असणारे शतक आहे. नव्या शक्तीच्या उपासनेचे शतक आहे. एवंच प्रबोधनाचे शतक आहे. तत्पूर्वीच्या एक हजार वर्षात जे घडले नाही, ते ज्या शतकात घडले असे हे शतक आहे.[१९]

कोणत्याही समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाचे मूल्यमापन हे त्या समाजाच्या विशिष्ट चौकटीच्या संदर्भातच झाले पाहिजे. सामाजिक रचना, सांस्कृतिक वर्तन प्रमाणवे आणि मूल्यव्यवस्था ह्यांचा स्त्री-पुरुषांकडून अपेक्षील्या गेलेल्या वर्तनावर प्रभाव पडतो. इतकेच काय तर स्त्रीची समाजातील भूमिका व तिचे स्थान देखील फार मोठ्या प्रमाणावर या घटकांनुसारच ठरते. स्त्री जीवनावर महत्वपूर्ण असा प्रभाव टाकणाऱ्या काही महत्वपूर्ण संस्था आहेत. त्यामध्ये कुटुंब व नातेदारी, विवाह संस्था, वंशवारसा संस्था आणि धार्मिक परंपरा, स्त्रियांचे अधिकार आणि त्यांची कर्तव्य याबाबतच्या समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या कल्पनांना याच घटकांकडून वैचारिक व नैतिक आधार मिळतो.[२०]

स्त्री सुधारण्यासाठी रमाबाई रानडे यांचे योगदान

रमाबाई रानडे (२५ जानेवारी १९२४) यांच्या सार्वजनिक स्त्री सुधारण्यासाठी जीवनातील कार्य, विचार आणि चळवळीतील सहभागाचे सरळ सरळ दोन भाग आहेत. एक म्हणजे 1862 ते 1901 हा पहिला टप्पा 40 वर्षांचा आहे. यामध्ये बालपण व शिक्षण आणि पुराणमतवाद समजण्यात गेला. तर दुसऱ्या टप्प्यात रमाबाई रानडे यांनी स्वतंत्रपणे कार्य विचार आणि चळवळीत सहभाग घेतलेला आपणास पाहावयास मिळतो. या दोन्ही टप्प्यात यांनी उदारमतवादी विचारांच्या चौकटीत सार्वजनिक जीवनातील कार्य केले. त्यांनी मुलींचे प्राथमिक शिक्षण, महिलांना मतदानाचा अधिकार, मानवी हक्क (कैदी आणि मुले), महिला सामाजिक सुधारणा परिषद, भागवत धर्म अशा विविध कल्पना रमाबाई रानडे यांनी विचारपूर्वक मांडल्या होत्या. उदारमतवादी विचार रमाबाई रानडे यांनी आयुष्यभर स्वीकारला व तो निर्धारपूर्वक अमलात आणला रमाबाई रानडेंच्या रूपाने महाराष्ट्रात उदारमतवादाचा शहरी अविष्कार दिसून येतो.

सातारा जिल्ह्यातील देवराष्ट्रे गावचे जहागीरदार माधवराव उर्फ अण्णासाहेब कुर्लेकर यांची मुलगी यमुना म्हणजे रमाबाई यांचा वयाच्या ११ व्या वर्षीच माधवराव रानडे यांच्याशी विवाह झाला. हा पुराणमतवादाचा संस्कार होता. त्यावेळी माधवरावांचा तो पुनर्विवाह होता. त्यावेळी त्यांचे वय 31 वर्षे होते माधवरावांनी साधी अक्षर ओळख ही नसणाऱ्या रमाबाईंना शिक्षण दिले, त्याचबरोबर इंग्रजी शिक्षण देण्याची सुरुवात केली. हे करत असताना घरातून विरोध झाला पण या विरोधाला सरळ विरोध न करता आत्मक्लेष सहन करत त्यांनी इंग्रजी शिक्षण घेतले.

अविवेकास विरोध

माधवरावांच्या मृत्यूनंतर केशवपणाच्या मुद्द्यावर त्यांच्या विवेक बुद्धीची खरी कसोटी होती. प्रार्थना समाजाच्या समाज सुधारणेच्या तत्त्वात विधवांच्या केशवपण रूढीचे निर्मूलन हे एक कलम होते, ते रमाबाईंनी प्रत्यक्ष आणले. रानडेंच्या व कुर्लेकरांच्या घराण्यातील स्त्रियात केशवपण रूढीचा त्याग करण्याचे रमाबाई हे पहिले उदाहरण होते.

धार्मिक सुधारणा

माधवरावांनी जी धर्मपर व्याख्याने दिली होती, ती माधवराव रानडे यांच्या प्रथम वर्षश्राद्धास रमाबाईंनी एकत्रित केली. 'माझी धर्म पर व्याख्याने' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. "आपल्याला नंदादीप लावण्याचे सामर्थ्य नसेल तर तेवत असलेल्या नंदादीपाची नुसती वात सारली तरी, पुण्य घडते असे वाडवडील सांगत आले आहेत. उपदेशरुपी नंदादीप माधवरावांनी लावून ठेवला. त्याची वात सारण्याचे काम माझेच आहे, हे जाणून मी हे पुस्तक प्रकाशित करीत आहे. (रानडे रमाबाई 1902: 4) अशी रमाबाईंची भूमिका होती. यामध्ये दोन मुद्दे दिसतात. रमाबाईंनी न्यायमूर्ती रानडे यांची भागवत धर्माची कल्पना स्वीकारली होते आणि भागवत धर्माचे स्पष्टीकरण उदारमतवादी स्वरूपात केले होते.

स्त्री सुधारणा

स्त्रियांवरील नियंत्रणे कमी करण्यासाठी रमाबाईंनी विविध कल्पना प्रत्यक्ष कृतीमध्ये राबविल्या होत्या. पुणे येथे रानडे वाड्यात 'हिंदू लेडीज सोशल क्लब' ही संस्था रमाबाईंनी 1902 मध्ये स्थापन केली. या कामात आनंदीबाई भट यांनी रमाबाईंना सहकार्य केले होते. महात्मा गांधीजींनी 'यंग इंडिया' मध्ये रमाबाईंच्या कार्याबद्दल म्हटले की "आपल्या पतीने ज्या कार्याकरिता वाहून घेतले होते, त्यापैकी आपल्याला जमेल त्या कार्याचा स्वीकार करून त्याला संपूर्ण वाहून घेतले, यापैकी 'वैधव्य' या शब्दाचा अर्थ त्यांनी लोकांना समजावून दिला. अशा रीतीने रमाबाईंनी स्त्री जातीची सेवा केली".

11 जुलै 1908 मध्ये मुंबई येथे 'सेवासदन' ची स्थापना केली. त्यानंतर दुसऱ्या वर्षी 2 ऑक्टोंबर 1909 रोजी पुणे येथे सेवासदन ची स्थापना झाली होती. संस्थेसाठी सल्लागार 'इंडोवमेंट व बिल्डिंग फंड, ट्रस्ट ट्रेनिंग कमिटी, मुस्लिम, हिंदू व पारशी विभाग असे कार्याचे विकेंद्रीकरण केले होते. सेवासदनाचे मुख्य कार्यक्षेत्र हे स्त्री- समाज होते.

रमाबाईंनी स्त्रियांना सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण व स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार याची मागणी करून सामाजिक चळवळ उभी केली. मुलींचे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात यावे, यासाठी रमाबाईंच्या नेतृत्वाखाली पुण्यात स्त्रियांनी आंदोलन केले. 12 फेब्रुवारी 1920 रोजी रमाबाई रानडे आणि महर्षी वी. रा. शिंदे यांच्या भगिनी जनक्का शिंदे यांनी पुण्याच्या पूर्व आणि पश्चिम भागात मिरवणूक काढली होती. याचा अर्थ उच्चवर्णीय आणि बहुजन अशा दोन्ही समाजापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला होता.

स्त्रीयांना मतदानाचा हक्क व प्रतिनिधित्वाचा हक्क मिळाला पाहिजे, अशी मागणी ऑगस्ट 1917 मध्ये ब्रिटिश प्रधान मंडळातील मॉनटेग्यू व व्हाईसरॉय लॉर्ड चेमस्फर्ड यांच्याकडे, मद्रास येथे अखिल भारतीय महिला शिष्टमंडळाच्या वतीने सादर करण्यात आली. त्यामध्ये रमाबाई रानडेंच्या प्रयत्नांमुळे **27 जुलै 1921** रोजी स्त्री मताधिकाराचा ठराव मुंबई कायदेमंडळात मांडला गेला. हा ठराव तिसऱ्या दिवशी बहुमताने मंजूर झाला. (स्त्री मताधिकाराच्या ठरावाच्या बाजूने 52 व विरोधी 25 मते होती)

रमाबाईंनी केलेल्या समाजसेवेबद्दल सरकारने **"कैसर-इ- हिंद"** हे पदक त्यांना बहाल केले. रमाबाई स्वतःच्या हिमतीने व कर्तुत्वाने समाजाच्या आदरास प्राप्त ठरल्या, स्त्रियांच्या उन्नतीचे कार्य स्त्रियांनीच पुढे नेले पाहिजे यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता.[२१] समाजामध्ये स्त्रियांचे एक वेगळेच स्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी अखंडपणे केलेला आपल्याला पाहावयास मिळतो.

निष्कर्ष

भारतीय समाजात स्त्रियांची स्थिती ही कशा प्रकारे बदलत गेली, त्याच्या बद्दल असणाऱ्या समाजातील अनिष्ठ प्रथा, रुढी, परंपरा यांचा समाजात बदल कसा होत गेला, हे आपण पहिले आहे. स्त्रियाना वेदकाळामध्ये मनाचे स्थान होते. त्याना प्रत्येक गोष्टीत स्वातंत्र्य होते. जस जशी समाजव्यवस्था बदलत गेली तस तशी स्तीर्यांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने पडली. मध्ययुगीन काळात इस्लाम धर्मियांच्या आगमनामुळे स्त्रियांचा समाजातील दर्जा घसरत गेलेला दिसतो. बालविवाह, सतीप्रथा, बृणहत्या अशा अनेक अनिष्ठ प्रथा स्त्रियांबद्दल अस्तित्वात होत्या. मोगल बादशहा अकबर, जहांगीर, औरंगजेब यांनी सती प्रथा बंद करण्याचे अनेक प्रयत्न केले होते.त्यात ते अपयशी ठरले.

आधुनिक काळात स्त्रियांची स्थिती थोडी सुधारलेली पहायला मिळते. अनेक समाजसुधारकांनी त्यासाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रात रमाबाई रानडेंच्या रुपाने उदारमतवादाचा शहरी अविष्कार पहायला मिळतो. त्यांनी उदारमतवादी कल्पना प्रत्येक्षात राबवल्या व्यक्ती स्वातंत्र्य, समता ही दोन राजकीय मूल्ये प्रत्येक्ष राबवल्या, विविध जाती धर्म यांना सामावून घेणारा त्यांचा उदारमतवाद होता. न्या. रानडे प्रमाणेच त्यांचा शिक्षणावर विश्वास होता. स्त्रियांचा मताधिकाराचा प्रश्न हा स्त्री राजकारणाचा पाया आहे. स्त्रियाना मताधिकार मिळवून देण्यात रमाबाईंचे योगदान फार मोलाचे आहे. म्हणजेच समकालीन महिलांच्या उदारमतवादी राजकीय समावेशनाचा आरंभ रमाबाई रानडे यांच्या कल्पनांमध्ये दिसतो.

संदर्भ सूची

1. महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा प्रभाकर वैद्य उ.नी. पृष्ठ 168.
2. महादेव शास्त्री जोशी, पद्मजा होडारकर :- भारतीय संस्कृती कोश, खंड १० प्रथम आवृत्ती, पुणे १९७९ पृष्ठ क्र. १९४-९५.
3. डॉ. ज्योती लांजेवार :- भारतीय समाज आणि स्त्री पृष्ठ क्र. ७.
4. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १९५.
5. महादेव शास्त्री जोशी, पद्मजा होडारकर:- भारतीय संस्कृती कोश उ. नी. पृष्ठ क्र. १९५.
6. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १९५.
7. डॉ. ए. एस. आळतेकर, - द पोझिशन ऑफ वुमन इन हिंदू सिव्हिलायझेशन, पृष्ठ क्र. १.
8. यजुर्वेद : १४.२१.
9. ऋग्वेद : २.४१.
10. ऋग्वेद : ८.९८.११.
11. ए. एस. जाफर, 'सम कल्चर अस्पेक्ट्स ऑफ मुस्लिम रुल इन इंडिया', पृष्ठ क्र. ११९८-१९९९.
12. इब्न बतूता :- किताब - उल - रहेला, जिल्द २, पृष्ठ क्र. २००-२०१.
13. डॉ. ममता गांगवर, - 'इतिहास के आईने मे महिला सशक्तिकरण', सरस्वती प्रकाशन, कानपूर, पृष्ठ क्र. ४४.
14. मिर्झा डॉ. वाहिद - दिल्ली सल्तनत, पृष्ठ क्र.६९९.
15. डॉ. ममता गांगवर, - 'इतिहास के आईने मे महिला सशक्तिकरण', सरस्वती प्रकाशन, कानपूर, पृष्ठ क्र. ४४.
16. डॉ. श्रीवास्तव कन्हैयालाल एंव चौबे, झारखंड पुरोक्त पृष्ठ क्र. ७०.
17. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७३.
18. जी. एन. शर्मा, मेवाड अँड मुगल एम्पायर,- पृष्ठ क्र. ५५ -५७.
19. डॉ. ममता गांगवर, - 'इतिहास के आईने मे महिला सशक्तिकरण', सरस्वती प्रकाशन, कानपूर, पृष्ठ क्र. ५६.
20. मुजुमदार, १९६५, पृष्ठ क्र. १ व ८९.

21. ताराबाई शिंदे,- लिखित स्त्री- पुरुष तुलना (संशोधित आवृत्ती) संपादक- विलास खोले, प्रस्तावना, पृष्ठ क्र. २१.

22. शरयू अनंतराम, उमा वंडसे,: भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान, 'स्टेट ऑफ वुमेन इन इंडिया'.

23. (राष्ट्रीय अभ्यास समितीच्या अहवालाची संक्षिप्त आवृत्ती), रामदास भटकळ प्रकाशन, मुंबई पृष्ठ क्र.१५.

24. डॉ. वैशाली पवार महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख डायमंड प्रकाशन पुणे पृष्ठ क्र.१,२, ८ ते १०, १२.

25. संपादक रमाबाई रानडे, १९०२, न्या. महादेव गोविंद रानडे ह्यांची धर्मपर व्याख्याने.

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA
ISO 9001: 2015 QMS/ISBN/ISSN
Vinay S. Hatole
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004,
Cell : 9822620877, 9579260877 Ph: 0240 - 2400877
E-mail : ajanta3535@gmail.com
Website : www.ajantaprakasha.in